

3 1761 03531 7478

Purchased for the
Library of the
University of Toronto
from the
Széchenyi-Canadian Trust Fund

Pannonia Books
P.O. Box 1017 Stn. "B"
Toronto, Ont. M5T 2T8

0262

526.

EMLÉKBESZÉDEK

EMLÉKBESZÉDEK

IRTA

GYULAI PÁL

I. KÖTET

HARMADIK BŐVITETT KIADÁS

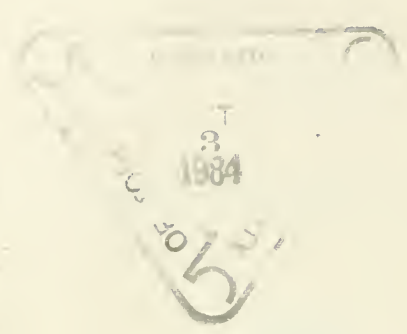
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

1934
1543
K241

ELŐSZÓ.

Összegyűjtve veszi itt az olvasó emlékbeszédeimet, a melyeket — egyet kivéve — mind az Akadémia és Kisfaludy-Társaság megbízásából tartottam, nagy részt ünnepélyes üléseken. Az ily beszédek, ha jól szolgálták az ünnepélyes alkalmat, a melynek létüket köszönik; ha híven tolmácsolták a közhangulatot, a mely rendesen hatásuk egyik főoka szokott lenni: elérték céljokat, többé nem igen van közük az irodalommal s összegyűjtésöket legfeljebb csak rendkívüli szónoki becsök igazolhatná. Emlékbeszédeim nem levén ilyenek, érzem, hogy összegyűjtésöket igazolni tartozom.

Irodalmunk nem gazdag írói élet- és jellemrajzokban, irodalmi és irodalomtörténeti tanulmányaink sem igen számosak. E hiányt némileg pótolhatják az irodalmi emlékbeszédek is, ha nem pusztá dicsőítések s az író jellemrajzának legalább körvonalait feltüntetni igyekeznek. Ime az ok, a miért körülményeink között nem tartottam fölöslegesnek emlékbeszédeim összegyűjtését. Ha olvasóim lelkében újra föleleveníthetem néhány jelesünk emlékét; ha egy pár jellemző vonást nyújt-

hatok szellemi arczképökhöz ; ha egy-két eszmét ébreszthetek munkásságuk méltánylására: bizonyára nem haszontalan dolgot műveltem, s gyűjteményem nemcsak könyveink számát fogja szaporítani.

Az emlékbeszédekhez mintegy függelékül néhány kisebb dolgozatomat csatoltam, melyek a *Figyelő*, *Koszorú*, *Budapesti Szemle és Vasárnapi Ujság* hasábjain jelentek meg. Ezek nem emlékbeszédek ugyan, de minthogy kitűnő férfiak halálakor vagy emlékére irattak, jól sorakoznak az emlékbeszédek mellé.

Leányfalva, 1879 július 15-én.

Az első kiadásnak itt újra lenyomatott előszava egy kis toldásra szorul, hogy a második kiadás előszavául is szolgálhasson. E második kiadás kétakkora terjedelmű, mint az első volt, mert magába foglalja 1879 óta tartott emlékbeszédeimet is, egy pár oly dolgozattal együtt, melyek kiváló férfiak emlékére irattak. Ide csatoltam még azokat az irodalmi beszédeket és rövidebb necrologokat is, melyeket mint a Kisfaludy-Társaság elnöke mondtam. Ez utóbbiakat leginkább az elhunytak iránti kegyeletből vettem föl e gyűjteménybe.

Budapest, 1901 november 10-én.

Gyulai Pál.

KAZINCZY FERENCZ.

SZÜL. 1759 OKT. 27-ÉN, MEGH. 1831 AUG. 22-ÉN.

FÖLOLVASTATOTT A KOLOZSVÁROTT 1859 OKTÓBER 27-ÉN
TARTOTT KAZINCZY-ÜNNEPÉLYEN.

Habozva, sőt félve szólalok meg, tisztelt gyülekezet, s némi méla szomorúság fog el, a melyet nem vagyok képes elnyomni. Miért épen most, midőn egy nagy férfiú születésének százados évfordulóján a magyar irodalom és nemzeti önérzet újjászületésének emlékét ünnepeljük? Úgy látszik, mintha nem volna reá se ok, se alkalom. Mégis, a ki mélyebb figyelemmel vizsgálja Kazinczy pályáját, műveit, törekvése szent hagyományát, lehetetlen e hangulattól menekülnie. Mert az ő dicsősége őseink gyalázatával van kapcsolatban, az ő martyr kínjai nemzeti aljasodásunkat juttatják eszünkbe, a melytől csak egy lépés volt az öngyilkosságig. S vajon most, egy jobb korban, a nemzeti önérzet és hazafi munkásság napjaiban, levetkeztünk-e mindent, a mit a múltban szégyenlenünk kell? Lelkesülünk-e úgy, mint jövőnk kívánja? Vajon megtalálta-e már nemzetiségünk egyik biztos alapját irodalmunkban? Vajon dolgozunk-e a nemzeti műveltség nagy munkáján annyi komolysággal,

erőfeszítéssel, kitartással, áldozattal, a mennyi csaknem életföltételünk?

Mindezekre nem mernék igennel felelni. Viszonyainkban még most sem kevés az, mi elbúsíthatja a mélyebben érzőt és vizsgálót. A nemzetiség eszméje hitté erősödött ugyan bennünk, s a miért Kazinczy csak néhányad magával lelkesült, most már mindnyájunk érzése, de ez a lelkesülés, bár mily nagy erőt fejtett is ki a politikai és társadalmi téren, még nem emelkedett a nemzeti irodalom cultusáig. Mi még most sem értjük és érezzük eléggé irodalmunk fontosságát, e zajtalan hatalomét, a mely azt is végrehajtja, a mire az erőszak képtelen s az erőszaknak erőszak nélkül képes ellenállani. Íróink, az igaz, nem egymásnak írnak többé, mint Kazinczy korában, az olvasó közönség naponként növekszik, de a közönségnek az a része, a mely egyedül hat belterjileg az irodalomra, melynek koszorújáért kell küzdeni minden jobb írónak, még mindig nagyon csekély. Íróink száma tíz-húszannyi, mint volt ezelőtt félszázaddal, de könyveink száma sem belértékökkel, sem szükségünkkel nincs illő arányban. Irodalmunk egy pár ága kellően díszlik, de a legtöbb csaknem parlagon hever. Némely folyóiratunk nagyobb elterjedésnek örvend, mint valaha, de a legfontosabbak épen úgy tengenek vagy hamar elenyésznek, mint Kazinczy *Museuma* és *Orpheusa*. Akadémiánk

iránt a részvét újra ébredni kezd, de eljön-e egyhamar az idő, midőn e nemzeti nagy intézetünk anyagi körülményei lehetővé tesznek némi derekasabb munkásságot, nagyobb körű hatást? S hogy tovább ne menjek, a kit épen ünneplünk, a kit ezer ajak dicsőít, kinek márványszobrát a nemzet tapsai közt ma koszorúzza meg Akadémiánk — oh szégyen! — ime Kazinczynak összes munkái még ma sincsenek összegyűjtve egy hozzá méltó kiadásban.

Keserű érzelmeket tolmácslok és keltek föl, tisztelt gyülekezet, de nem ok nélkül, nem helyen kívül. Nemzeti ünnepeink különben is ritkán lehetnek el a búskomolyság egy-egy árnya, a fájdalom egy-egy hangja nélkül. Még lakomáinknál is, midőn az öröm telt pohara cseng kezünkben s megzendülnek sírva vigadó dallamaink, egy-egy titkos könny szökken szemünkbe s egy-egy önkénytelen sóhaj lebben el ajkunkról. Miért nyomnók el e könnyet, e sóhajt épen csak most? Hiszen e hangulat a szégyen és büszkeség, a dicsőség és balsors, az emlékezet és remény, a csüggedés és önbi-zalom küzdelme, ősi hagyományos lelkesülésünk, melyben az öröm mindig nyomasztó, a fájdalom mindig emel s mind kettő tettekre buzdit. Kiket illetve meg e hangulat inkább, mint a hű hazafiak e gyülekezetét, mely nemzeti ünnepet ül, mint engemet, ki Kazinczy pályája emlékét akarom föleleveníteni?

Azonban épen azért, mert Kazinczy pályája nemzeti mély lelkesedést kelt bennem, ne várjak tőlem dicsőítő beszédet Kazinczyról, a költőről, a kritikusról, a műfordítóról, a nyelvészről, a stilistáról. Ő bizonyára jeles költő, dalaiban sok a szellem és csín, epigrammái majdnem a classikai példányokkal vetekednek, költői és kivált prózai levelei maig sincsenek felülmulva irodalmunkban, de Zrínyin kezdve Aranyig nem egy költőnk van, a ki nemcsak hasonló tiszteletet érdemel, hanem sokkal méltóbb dicsőítést is. Kazinczy mint költő és kritikus új iskolát alapított, a német irodalom arany kora ízlését igyekezett átültetni költészetünkbe, vagy a mint ő maga mondá, semmit sem óhajtott inkább, mint hogy lyrai zengedezéseket kapjunk nyugot ízlésében. Ez irány sokkép hatott jótékonyan, irodalomtörténeti nevezetes mozzanat, de költészetünk mai fejlődésében, midőn a művészivé emelt nemzeti formák mellett küzdünk s legalább a lyrában némi magyar ízlésről beszélhetünk, nem lehetünk föltétlen magasztalói. Ő mint műfordító, nyelvész és stilista az ízlés és nyelvújítás nagy mozgalmát idézte elő, de ha e mozgalmat csak nyelvészeti és stilistikai szempontból tekintjük, a leghódolóbb méltánylat mellett sem nyomhatunk el minden gáncsot. Kazinczy sokkal több szabadságot követelt és gyakorolt, mint a mennyi a leglángeszűbb nyelvészt és stilistát

is megilletheti, sokkal inkább át volt hatva a nyugoti nyelvek szellemétől, az idegen irodalmak bájaitól, mintsem a magyar prózát egész szépségében megalkothatta volna. A tisztán széptani és nyelvészeti szempontok se az ő nagyságát, se a mi nemzeti lelkesülésünket nem képesek eléggé igazolni. Egy magasabb, úgy szólva történeti szempontra kell emelkednünk, a mely múltunkat a jelennel és jövővel köti össze. Akkor Kazinczy pályája szokatlan fényben ragyog, a lángész és hazafiúság kettős fényében; akkor elnémul minden gáncs, kibékül minden ellenmondás s ő nemcsak nagy írónkká válik, hanem egyszersmind egy nagy eszmének, egy nagy tettnek bajnokává, nemzeti hőssé, ki mint Árpád Attila birodalmát, visszahódította nemzeti szellemünket, ki mint Hunyadi az izlám jármát, széttörte az idegen műveltség bilincseit s megalapítója lőn nemcsak irodalmi, hanem társadalmi és politikai újjászületésünknek is.

Évkönyveink a nemzeti nagy szerencsétlenségek egész sorát jegyezték föl. Nem a vesztett csatákat, a pártviszály dúlásait s egy-egy átkos egyéniség veszélyes benyomását értem. Ez minden nemzettel közös, a legszerencsésebb nemzet is nagy küzdelmek között fejlődik, nagy veszteségek, nagy áldozatok árán vívja ki szabadságát, dicsőségét, jóllétét s tesz szolgálatot az emberiségnek. A mi szerencsétlenségeink

létünket fenyegették s mintegy ki akartak törülni a nemzetek sorából. Másfél századig küzdöttünk a megsemmisülés ellen, úgy szólva tűzhelyeink előtt. A magyar birodalom darabokra szakadt, Magyarország néhány megyéből állott, Budán a szultán parancsolt, s Erdély félig függetlenül, félig megalázva, nemzeti létünk utolsó védbástyája lőn. Minő sötét kép! A gonoszság és kegyetlenség, a könnyelműség és árulás, a tévedés és bűn minő jeleneteivel találkozunk. Mégis e korszakban sok a vigasztaló, sőt lelkesítő is. A bomladozás küzdelmében mennyi erő nyilatkozik és a bőszenvenvedélyek között a hazafiság és hősiesség minő alakjai emelkednek ki! Egy Báthori István s a Zrínyiek, egy Bethlen Gábor és a Rákócziak, és annyi más dicsősége koronként futó fényt vet pusztuló falvainkra, bevett várainkra, megalázott nemzetünkre, s mintha ez nem a hanyatló nap végsugara volna, hanem az emelkedőé, mely fellegekkel küzd, mintha a veszély és pusztulás közepett rendkívüli tehetségeket, nagy eszméket és kiváló erényeket küldene közénk a gondviselés. A romokon új élet tenyész, a csatazajba a múzsák hangja vegyül, s műveltségünk új lendületet vesz. A sajtó és szószék eszmék küzdőterévé válnak s nemzeti irodalmunk fejlődésnek indul. A reformatio bajnokait a szintén ékesszóló Pázmán váltja fel; a történetírás és philosophia nem-

zeti nyelven szólal meg. Tinódinak, az utolsó magyar hegedősnek lantja élénk visszhangra talál kunyhóban és palotában, a haza romlását sirató Balassa, az istenes Rimai dalait érti, érzi, énekli a nép és Zrínyinek, a hősnak és költőnek fönséges megrázó szózatja minden hazafi szívet feldobogtat Zerinvártól a székely havasokig. A nemzet megrontva, de meg nem romolva, erejében fogyva, de ki nem merülve, képes minden jóra, nagyra, szépre és világ-történeti hívatása, ősi dicsősége s megőrzött méltósága érzetében még folyvást tettekre kész.

Mi más látványt mutat a XVIII. század, kivált harmadik tizedén kezdve egész vége feléig. Még nem ismerjük eléggé e kort, mert nem akadt Tacitusa, de a mit ismerünk is, elég arra, hogy mély szégyent és fájdalmat érezzünk. A Berzsenyi rettentő ódája utolsó betűig illik e korra. A csapások legnagyobbika súlyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket vesztettük el, méltóságunkról feledkeztünk meg, elaljasodtunk. E kimerült és tehetetlen korban a kedély elvesztette emelkedettségét, a lélek tette rejét, a jellem rugalmasságát, a hazafiság kötelességének nemcsak érzetét, hanem még fogalmát is. A közélet egy nagy temetővé vált, hol minden nap egy-egy jogot, egy-egy reményt s egy egész jövőndőt zártunk sírba. A nemzeti erő, a közszellem, az alkotó eszmék mind megbénúlva vagy épen

kiveszve. S a mikor a fölbomlás az alkotmány és társadalom körében kifejtette erejét, megtámadta a nemzetiséget is. Nyelvünk a felsőbb körökből lassanként kiszorult. A történeti nagy családok, majdnem az egész arisztocratia, megtagadták múltjokat és kezdték megvesztegetni a többi osztályokat is. Az irodalom — oh az irodalom: — mintha meg lett volna halva. Az a nyelv, mely másfél századig nagy eszméket tolmácsolva, erőben és szépségben folyvást emelkedett, a hízélgés és korlátoltság nyelvévé törpült s mintha szégyelné magát e nemzedék ajkain, kivetkőzött bájaiból.

A nemzeti irodalom hanyatlásának oly kora ez, melyből egyetlen jeles író sem emelkedik ki, mert Mikes, Cserei, Amadé, Faludi, Orczy, kik e korban éltek, leginkább maguknak dolgoztak, s műveik csak az ébredés korában jutottak a közönség elé. Néhány imádságos könyv, egy pár alkalmi vers és naptár volt e kornak majd minden hozománya. A mi jobb volt, csak írásban forgott, vagy ha részben ki nyomtatott is, nem hathatott el az összes nemzetig. Mintha nemzetünk, mely addig az európai polgárosodás nagy eszméit lelkesüléssel fogadta és dolgozta föl, elvesztette volna minden fogékonyságát s a nemzeti műveltségnek még csak vágyáról is lemondott volna. Pedig a műveltség nagyobb körben kezdett terjedni, mint azelőtt. Az ország koronként hosz-

szas békét élvezett, városai és falvai épültek és népesedtek, jóléte emelkedett; Mária Terézia rendezte a közoktatást és teljes egyetemmel ajándékozta meg hű magyarjait; a nagy urak jószágain épült új kastélyok az európai élet finomságait árasztották. Mi haszna! E műveltség egészen idegen volt. S minő veszély, midőn a szellem egész gazdagsága a szolgaság büszkeségévé válik s minden szép és nemes érzet mintegy az aljasodásért kénytelen lelkesülni. Társadalmunk két részre oszlott: a műveltek osztályára, mely nyelvben és érzésben megszűnt magyar lenni s a kevésbbé műveltekére, mely elvesztve segédforrásait, elvadultságba esett vissza, s egy enyészni kezdő nemzetiség régiségemlékévé készült válni. S e súlyedés nem egészen ugyanazon forrásból eredt, mint az a nemzetiség iránti közöny, mely a XVIII. században Európa néhány államát jellemzi. Németország e század közepéig szintén idegen műveltség jármában nyögött, udvarai és aristocratiája elfrancziásodtak, de erős és vagyonos polgársága nagy részt még mind hű német volt. A mi néptelen városainkba idegenek telepedtek s mind inkább olvasztani kezdék erőtlen polgárrendünket. Németország, bár csonkítva és szétdarabolva, nem volt megalázva, kosmopolita ábrándjai mellett sem vesztette el önérzetét s védte önállóságát. Mi kétszázados sikertelen küzdelem után ki-

merülve, kétségbeesve, aljasodva, csak névben éltünk s nem voltunk többé nemzet. Nagy Fridrik francziául beszélt és írt, de megverte a francziákat s a rossbachi csata a német nemzeti érzésnek épen oly lelkesítő forrása lőn, mint később a Goethe és Schiller irodalma. Mi szintén vitézül harczoltunk, a magyar vér soha sem tagadta meg magát, de diadalainkban ekkor már több volt a gladiator dicsősége, mint a hősé. A leggyalázatosabb halál várakozott reánk, mely nemzetet érhet, a végelkorcsosulás, az öngyilkosság halála.

Ime, tisztelt gyülekezet, a kor, a melyben Kazinczy született, a körülmények, a melyek között a tizenhat éves ifjú írónak lépett föl, az akadályok, a melyeket le kellett győznie, az örvény, a melyből kiragadta nemzetét.

Nem tagadhatni, hogy az ébredés és átalakulás jelenségei már Kazinczy föllépte előtt is mutatkoztak. Előzmény nélkül soha sem állhat elő se nagy ember, se nagy esemény, sőt a legnagyobb ember is nagysága egy részét a viszonyoknak és kortársainak köszöni. Már jóval ezelőtt feldobogott egy-egy hű szív, elkeseredéssel érezve hanyatlásunkat. Megkezdődött a visszahatás, előbb a magán- és családelet szűk körében, majd a nyilvánosság országos terén. Különösen a közép-nemesség és alsó papság rejté magában ujjászületésünk elemeit. Mária Terézia maga köré gyűjtven és

átalakítván az aristocratiát, a közép-nemességre is hatni kívánt, nemcsak politikai, hanem társadalmi úton is. Megalapította a magyar testőrség intézményét, melyet az ország hálával fogadott. A közép-nemesség legtehetségesebb fiait tódúltak ide, de Bécsnek csak műveltségét szívták be s nem egyszersmind idegen szellemét. Húsz éves korukban hagyván oda hazájokat, magyarabb szelleműek voltak, mintsem idegenekké válhassanak, de nevelésök sokkal elhanyagoltabb volt, mintsem ne vágyjanak kipótolni a mulasztást. Megragadta őket az elmaradottság és szégyen érzete, s a min magok átestek, azt éreztetni akarták nemzetökkel is. Sejteni kezdték, hogy a nemzeti irodalom föllevenítése újjá szülheti nemzetiségünket, s mint önérzetünk és szellemünk fölrázója alakítóan hathat viszonyainkra. Bessenyei és Báróczi nagy mozgalmat indítottak meg, egy egész irodalmi iskolát alapítottak Bécsben, a francia irodalmat vévén példányúl, melynek hatása alatt állott nemcsak Bécs, hanem az egész európai szárazföld. Fölléptök visszhangra talált az országban, sőt itt nem-sokára egy újabb mozgalom is keletkezett, kivált az alsó papság körében. Az alsó papság sokáig leginkább csak egyházi és történelmi tanulmányoknak élt, latin nyelven írta munkáit s így nem tehetett nagyobb hatást a nemzetre, de megvetette kritikai történetírásunk

alapját s a míveltebb körökben fentartotta a történeti Magyarország emlékét. Azonban néhány szerzetest classikai szellem lelkesít, classikai versformákban magyarul kezdenek zengedezni, megalapítják prosodiánkat s tudományosan igyekeznek foglalkozni a nyelvészettel. Baróti, Szabó, Rájnis és Révai új kincsekkel gazdagítják a nemzeti szellemet, sőt Révai történeti alapon a magyar nyelvtan megírásához fog, hogy szabályozza az irodalmi nyelv használatát. A fiatal Kazinczyt már ott látjuk e mozgalom bajnokai közt, lassanként mintegy magába összpontosítva a magyar szellem összes törekvéseit. A mi társainál többé-kevésbbé homályos sejtelem volt, Kazinczynál tiszta öntudattá emelkedett, küldetési hitté szilárdult, a mihez azok csak tartózkodva, tapogatódzva, töredékesen kezdettek, ő egészszé olvasztva hajtotta végre; a míg többen kifáradva visszavonúltak, ő egy félszázadig küzdött, vissza nem ijedve semmitől, csüggedetlenül utolsó perczéig s hetvenegy éves korában is oly égő lelkesedés közt húnyt el, mintha még egy félszázadig kellene küzdenie. A nagy czél tisztán lebegett szemei előtt. Ő egy új Magyarországról, egy új magyar nemzetről álmodozott, melynek jövőjét nem a történeti jogok biztosítják, hanem a szellem ereje. A nyelvben és a nyelv által fejteni ki a nemzetiséget, az irodalomban és irodalom által szí-

lárdítani meg mind kettőt, az ízlés és tudomány európai színvonalára emelve — íme a nagy cél, melyért egész életén át küzdött és nagy sikerrel.

Valóban hozzá hasonló izgatót és úttörő vezért alig mutat föl a világirodalom. Nagy tehetségekkel volt felruházva, a legellenkezőbb tulajdonok egyesültek benne, egymást mérsékelve és kiegészítve. Mindaz, a mi kora legkitünőbb embereit megkülönböztette, mintegy központosult jellemében. Révai nemzetiségi mély hite és szilaj hazafisága dobogtatta szívét, de egyszersmind világfi volt, mint Besenyei s a közélet tapasztalt és alkuvó embere, mint Teleki; szabadon gondolkozott, lelkesülve fogadta a franczia forradalom tanait, mint Bacsányi és Hajnóczy, de mindazért, a mi a magyar alkotmányban és nemességben szép volt, épen úgy hevült, mint Kisfaludy Sándor, s épen oly áhitatosan vallotta a kereszttyénség nagy elveit, mint Kiss János. Mozgékony, élénk, elmés hírlapíró volt, mint Szacs-vay s egy könyvbe mélyedt tudós szorgalmában és kitartásban csak egy Bél, egy Katona vete-kedhetett vele. Szerette az ízlés fényűzését, a női köröket, a nagyvilági életet, mint Kármán s tudott elvonulni, nélkülözni, éhezni, mint Virág. Szenvedélyes polemikus volt, mint Ráj-nis és Verseggy, alapos kritikus, mint Kölcsey, de önmérséklő és békülékeny, mint senki. Tőle

tanúlt ízlést Dayka, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Szemere; mint szaktudós felülmúlt sokat, általános műveltségben mindenkit. Buzdító, termékenyítő szellemét távolról sem lehet senkihez hasonlítani. Lelkesülve keresett fel mindenkit, kiben tehetséget vagy csak jóakaratot látott s az udvaronc szellemes hízeltégeit a barát öszinte ragaszkodásával párosította. Gyermekekdedélye, örök ifjú lelkesedése csak arra szolgáltak, hogy éleszsűk a férfiú tevékenységét s valósítsák az agg próféta álmait. Érdekkel viseltetett minden iránt, érkezett mindenre, egyszerre volt költő, szónok, nyelvész, kritikus, műfordító, journalista, történetíró, epistolograph, hittudós, philosoph, régiségbúvár, szerkesztő, kiadó, pártfogó s mindenek fölött író szenvedélyből a rajongásig, a szép cultusából a legnemesebb dicsvágyig, szükségből a föláldozásig, hazafiságból a martyrságig, — egymaga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk. S épen ez, a mi más körülmények között kapkodás, erőpazarlás lett volna, az ő egyik legfőbb érdeme. Csak ily sokoldalúság volt képes felkölteni az irodalom szunyadó erőit, csak ily minden irányban áldozó lelkesülés győzhette le az akadályokat, csak ily nagy fogékonyság hathatott mindenemű osztályra, életkorra, jellemre, mert az ő feladata és kora szüksége mindenek előtt az volt, hogy fölébreszsze a nemzeti önérzetet,

eszmévé emelje a nemzetiségi ösztönt, irodalomná a könyvírást s kitűzze törekvéseink távoli célját vagy a mint ő maga mondá pályája végén: «Nekem elég érdemem volt kitisztítani a műveletlen telket, hogy az istenfiak szabadon futhassanak rajta».

E hősies szellem egy perczig sem nyugodott, folyvást küzdött s mindig előbbre tört. Minden eszközt megragadott, mely nagy céljával közel vagy távol összeköttetésben állott. Az irodalomban, az időszaki sajtó mellett, az egyesületi törekvéseknél, a nemzeti színészet körül, mindenütt ott találjuk mint vezért, mint izgatót, mint közmunkást. A nemzetiség zászlóját lobogtatta s az európai szellemnek emelt oltárt; gátot vetett az idegen műveltségnek, mert nemzetivé tudta azt varázslani. Eredeti művei, műfordítmányai versben és prózában a nyelv széptani reformját eszközölték, folyóiratai a *Museum* és *Orpheus* a kritikai eszméket s a szép cultusát alapították meg. Hatása a köz- és magánéletben mind nagyobb gyűrűzetben kezdett hullámsani. Most nyelvünknek országos és tannyelvvé emelése mellett izgat, majd visszahozott koronánk őrszobájában *Hamletet* fordítva, a magyar színészet megalapítását indítványozza. Színműtárt indít meg s hathatósan befoly a színügy szervezésére. S midőn elfogják, idegen földre hurczolják, a börtön sötétében, az elhagyottság és szenvedés köpár-

náján csak elhanyaglott és tespedő hazájára gondol, még mélyebb gyökeret ver lelkében hite, még inkább megérleli nagy czélját s még több erőt merít a hosszú küzdelemre. Valóban, kiszabadúlva börtönéből, kettőzött hévvel lép föl az irodalmi és társadalmi téren egyaránt. A mit Bessenyei hiába indítványozott, Révai nem tudott kivinni, a mit ő maga mindig sürgetett, egy nyelvmívelő társaságot, egy akadémiát csaknem pótolni képes. Levelezésbe bocsátkozik a haza majd minden írójával s azon sűrlődés és közrehatás alapját veti meg, mely mindeddig hiányzott irodalmunkban. A széphalmi szegényes udvarház a magyar irodalom Weimárává emelkedik s az egyszerű birtokos egy egész nemzeten kezd uralkodni, E nagy mester és pártfogó magához vonz mindenkit, egyiknek könyvét nyomatja saját költségén, a másiknak kéziratát javítja, a harmadiknak előszót ír művéhez, a negyediket buzdítja, az ötödiket akaratlanul is íróvá teszi. Nevével minden irodalmi kérdés össze van nőve, nincs egyetlen vállalat, mely keze vagy szelleme nyomát ne hordja magán s alig van egyetlen író egész Vörösmartyig, a ki nincs befolyása alatt. S az akkor tájt annyira elszánczott Erdély írói is, Arankán kezdve Farkas Sándorig, az ő lelke sugaránál kapnak lángot. Mily jól esett neki, midőn 1816-ban Erdélyben utazva minden dermedtség mellett is legalább

nem látta kiszorítva a nemzeti nyelvet szalonainkból. «Szebb három hónapot, ha ide nem számlálom, a mit a szerelem ada, soha sem éltem», kiált fel és szomoruan gondol Magyarországra, hol nyelvünk még nem lelt útat a felsőbb társaságba. Azonban nem csüggedt, ide is átültette hatását. Szeretetremlétősága, finom műveltsége, élénk társalgása keresetté tették a nagyúri körökben. A hatalom és élvezet fényes termeiben is csak eszméjének élt; minden csekély eredmény öröme gerjeszté és folyvást elégtelenül tört nagyobbakra. Közöniséget és írókat teremtvé, félszázadnál tovább tartá vállain az irodalmat; lelkesült és küzdött, dolgozott és szenvedett, buzdított, követelt, rimázkodott, fenyegetett, hízelgett, kért, koldult, — oh nem magáért, bár vagyona pusztult, nejére és gyermekeire koldusbot várt, hanem érted, te megvetett nyelv, kigúnyolt irodalom és te hálátlan, de hála Istennek, ébredni kezdő nemzet!

Újjászületésünket sokan József császár 1784-ki rendeleteinek s a rájuk következett visszahatásnak tulajdonítják. Valóban a látszat ez állítás mellett szól. E rendeletek, melyek nyílt harczot izentek nemzeti önállásunknak, egész forrongásba hozták a csendes és kihalt Magyarországot. A sok hízelgő ajk panaszolni tanúlt, a sok üres szív megtelt legalább haraggal s hamvadó büszkeségünk végmaradványa még

egyszer egész erejében föllobogott. Mindez nagy esemény volt s igen elősegíté azt a czélt, hová irodalmunk törekedett, de nem hordta magában újjászületésünk csiráját. Előidézte a beteg válságát, de nem gyógyította meg, fölébresztette egy pár órára álmából, de reá ismét szendei következett, halálössá válható. És e válság, ébredésünk előidézésében is nem kevés része van Bessenyei fölléptének és Kazinczy izgatásainak. Az irodalom már azelőtt évekkel hirdette a nemzetiség eszméit, melyek mellett a megyék csak 1784—90-ben buzogtak: a visszahatás csak zászlójára írta, politikai jelentőségre emelte, a mi addig néhány kigúnyolt író álmodozása volt. E mellett, ha mélyebben vizsgáljuk e mozgalom természetét, fejleményeit, döbbenve vesszük észre, hogy a nagy zajban aránylag mily csekély az erkölcsi erő, s nem egy fönséges látvány csak szinpadi díszítmény. Az országgyűlés visszaállította az alkotmányt, de inkább az előjogok, mint a szabadság biztosítékai érdekében, s épen oly részvétlen volt a nemzeti műveltség, mint ellenszenves a reformok iránt. Alig telt el tíz rövid év, és ismét csaknem ott valánk, a hol azelőtt. Alkotmányunk állott, de közéletünk elárvult, nemzetiségünket nyiltan nem bántotta többé senki, de már magunk sem gondoltunk vele, büszkeségünk ki volt elégítve s közönyösen néztünk a jövő elé. Miért? mert a

pusztán politikai visszahatás nem teremthet társadalmi újjászületést, mert az irodalom nem készítette elő teljesen a kedélyeket s nem hathatott elég alakítóan az életre. S épen e korban, 1808—1830-ig fejté ki Kazinczy legmélyebben ható munkásságát, tűzte ki a nyelvújítás zászlóját s vívta e nagy eszme győzelmes csatáit.

Ugy van, tisztelt gyülekezet! a nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Nem akarok félreértetni. Oly kevéssé tartozom a nyelvújítás régi ellenségeihez, mint új barátaihoz s ezelőtt ötven évvel épen oly lelkesülve fogadtam volna e mozgalmat, mint a mily lelkesülve óhajtok most visszahatást azon tévedések ellen, a melyeket elkövetett. Már Horatius megjegyezte s az összes világirodalom igazolja, hogy új szókra új eszmék kifejezése végett minden nyelvnek szüksége van s régi szók épen úgy elhalnak néha, mint föllelevenednek később. A mi nyelvújításunk kétszeres szükségesség volt oly hosszú hanyatlás után, midőn nyelvünk kiszorult az irodalomból, a míveltebb körökből s úgy szólva csak a nép ajkain élt még. Kazinczyt ösztönszerűleg ragadták e térre mind rendkívüli körülményeink, a melyek rendkívüli eszközöket sürgettek, mind saját hajlamai, melyek őt a classikai és újabb irodalmaknak

folyvást e szempontból való tanulmányozására ösztönözték. Nyelvünket meg kell tisztítani az idegen keveréktől s kifejezni azon eszméket, melyeket fejlődő műveltségünkkel nyerünk. Kazinczy régi szókat elevenített föl, tájszókat általánosított, új szókat alkotott részint a régiek analogiájára, részint gyökelvonás, összetétel és összehúzás útján. Költői nyelvünk és prózánk durva köznapiságba, szín és jellem nélküli laposságba sülyedt, irodalmunkból kivészett a stílérzék. Kazinczy az idegen példányokra mutatva, ízlést sürgetett, eredeti és fordított munkáiban példát adott a költői és prózai stíl különböző, saját nemeire s új vagy szokatlan szókötési formákat hozott divatba. E két irány gazdag eredménye ma már nemzeti kincsünké vált; nyelvünk megtisztult, megnemesedett s a költészet, szónoklat, társalgás és tudományos előadás legfínomabb árnyalatait is kifejezni képes; költői és prózai stílünk, saját nemei szerint, erőt, fenséget, színt, fordulatosságot, könnyedséget, kellemet nyert s a művészet európai színvonalára emelkedett. Azonban e két iránynak nagy tévedései és túlságai is voltak: a sok jó és szükséges szó mellett sok rosszat és szükségtelent is nyerünk, s a csín és fordulatosság örve alatt idegenszerűségek is csúsztak be szókötésünkbe s a művészi és magyaros nem mindig tudtak összeolvadni. E tévedések és túlságok ugyan-

azok, a melyek minden nagy mozgalommal együtt járnak s a melyeket épen úgy ki lehet magyarázni, mint menteni. De kimagyarázni és menteni valamit nem annyi, mint helyeselni és követni. Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereinknek árnyoldalait is bálványoznunk kell s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhírhedt *szócsintanig* s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez? És miért ne merjük kimondani, hogy bár egy bizonyos pontig irodalmunk folyvást Kazinczy befolyása alatt fog állani és nincs erő, mely szelleme nyomát többé kitörülje nyelvünkől, de egy s más, sőt sok, a mi az ő idejében szükségesség volt, most már nem az, s azon az úton, a melyen ő járt, a magyar költői nyelvet és prózát teljes szépségében ki nem fejthetni. Hiszen még Kazinczy életében, a nyelvújítás diadalakor, megindult bizonyos visszahatás. Az orthológia le volt győzve mind a költői, mind a prózai nyelv terén, de egy pár nagytehetségű író magok a nyelvújítók között már mérsékelni kezdte a mozgalom túlságait és belátni tévedéseit. Vörösmarty a nyelvújítók táborához tartozott, de költői nyelve többé nem volt a Kazinczyé. A régi és új nyelv különös bájban olvadt össze nála s a művészi és magyaros kibékült.

Petőfi és Arany még tovább mentek s a népköltészet forrásaiból merítve, a régi, új és népnyelv összes bájait igyekeztek költői nyelvünkbe varázslani. Prózánkban is mutatkoztak ily jelenségek, de a siker nem ily fenső fokán, azonban mindinkább kezd közmeggyőződéssé válni, hogy prózánkban művészebbé kell válnia idegenszerűség és magyarosabbá ízléstelenség nélkül.

De hová ragadt hevem? Bocsássatok meg, ha nem kevésbé lelkesülök irodalmunk és nyelvünk jövőjéért, mint tisztelem és dicsőítem Kazinczyt. Még egyszer ismétlem, hogy a nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Bukása nagy csapás lett volna összes fejlődésünkre nézve. Arról volt szó: akarunk, tudunk-e még nemzet lenni, ébredésünk az élet jele-e vagy a haldokló végvonaglása? Arról volt szó: le tudjuk-e vetni az ó embert és felvenni az újat, van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljék? Az a vágy, mely megúnta a múlt dicsőségén andalogni s a még alakatlan jövő sejtelmein ábrándozott, mely nem hitt a holt formákban, az írott betűkben s öntudatlan érezte, hogy az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk, a mely nem elégedett meg

az alkotmány és nemzetiség védelmével, hanem egyszersmind kifejtésökre is törekedett, mely rontani akart a múlton, hogy építsen a jövőnek, legelőször az irodalomban nyilatkozott, s Kazinczyt választá bajnokául. Kazinczy küzdött lelke egész erejéből s a legrendkívülibb forrongást idézte elő.

A reformatio korszakát kivéve, soha sem volt irodalmunkban annyi élénkség, zaj, pezsgő élet. Az írók két nagy táborra szakadtak: neológokra és orthológokra. Ezek épen úgy tagadták az új szók alkotási jogát, mint hibáztatták a régi szók fölelevenítését s a tájszók általánosítását; megelégedtek azzal a szókincs-csel, melyet az ország minden része használt, megvetették a költői nyelv és műpróza ó és új classikai példányait s a hagyományos, színtelen és nyers magyarságot kedvelték. E táborban volt ó Magyarország előitéleteivel és tehetetlenségével, üres hiúságával és tespedő hajlamaival. Csak védte az ősi nyelvet, mint az ősi alkotmányt, de nem fejlesztette. Kazinczy zászlója alatt az ifjú Magyarország küzdött erőtl duzzadozva, reménynyel, hittel tele, s büszke önbizalommal törve előre egy álmodott nagy jövő felé. Az egykedvű nemzet figyelme egészen idefordult s apraja-nagyja besodortatott a szenvedélyes küzdelembe. Midőn új ízlés támad, új eszmék terjednek s az emberek más stilben társalognak és írnak,

mint azelőtt, az mindig nagy társadalmi és állami változásoknak előjele. Kazinczy ízlés- és nyelvújítása egy nagy előcsatája volt társadalmi és politikai átalakulásunknak. Minden új szó egy-egy eszme, érzelem és tény tiltakozása volt a múltellen s a jövő megannyi győzelmi zálogául tűnt fel. Midőn Kazinczy kivívta a harczot s a megifjúlt irodalom élén hirdette, hogy a magyar nyelv és irodalom nem volt, hanem lesz, nem soká kellett várakoznia, hogy megjelenjen Széchenyi és visszahangozza: Magyarország nem volt, hanem lesz. Ime a két korszak érintkező pontjai, ime hogyan készítette elő az irodalom társadalmi és politikai átalakulásunkat, ime újjászületésünk két hőse, a kik egymás föltételei voltak, egymást egészítették ki. Kazinczy nyugodtan halhatott meg 1831-ben, küldetése be volt végezve: Mózes megmutatta az ígért földjét, Jósué megjelent.

Oh tisztelt gyülekezet! Kazinczynak nemzeti nagy hálaival tartozunk. A mire irodalmunkban, társadalmi és politikai életünkben ötven év óta büszkék lehetünk, abban mind része van neki; hogy nem haltunk meg a gyalázat halálával s ha el kell vesznünk, nem nyomorúltan veszünk el, sokkép neki köszönhetjük. Elveszni — oh Istenem! — hogyan vesznénk el? Hisz szelleme lelkesít, példája buzdít, emlékét ünnepeljük. Az a lelkesülés, mely e pillanatban

minden magyar szívet feldobogtat, egy újabb nagy eskü, hogy utolsó csepp vérünkig védni fogjuk nemzetiségünket s mindent áldozunk a hazáért. Oh dicsőült szellem, nézz le reánk a magasból, áldj meg bennünket! Ime élünk, bár megfogyva, de nagy veszteségünk után is híven megőrizve azt a legdrágább kincset, melyet te visszaszerezteél nekünk, a hű ragaszkodást nemzetiségünkhöz, az erős hitet önmagunkban. Mi bízunk a jövőben, mint te bíztál, készek vagyunk küzdeni, áldozni, szenvedni, mint te küzdöttél, áldoztál, szenvedtél. De ha valaha csak gondolatban is fajúlni kezdenénk, ha csak egy perczig is ingadoznánk, ha csak lankadni is mernénk, jelenj meg közöttünk éjfélénként, mint az ős apa veszélyben forgó unokáinak, ints, vádolj, kérj, követelj, buzdíts és vezess s mi újra lelkesülni fogunk, mint te ezelőtt félszázaddal.

PÁKH ALBERT.

SZÜL. 1823 MÁRCZ. 11-ÉN, MEGH. 1867 FEBR. 10-ÉN.

FÖLÖLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1870 NOVEMBER 7-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉBEN.

Néhány perczet, egy rövid félórát akarok szentelni derék társunk, Pákh Albert emlékének, a ki már majdnem négy év óta a sírban nyugszik. Későre teljesítem e kötelességet, de nem ok nélkül. Szoros barátság fűzött az elhúnythoz, s tizenhét év óta részvevő, majdnem mindennapos tanuja voltam szenvedéseinek, s halála után is nem annyira az író pályája foglalkoztatta lelkemet, mint a hű barát és szerencsétlen ember emléke borúlt szívemre. Pedig e szószéket, Tekintetes Akadémia! nem a baráti érzelmek, nem az egyéni szenvedések, hanem az írói küzdelmek és dicsőség rajza illeti meg. Ime oka késedelmemnek. Azonban az idő nem könnyen enyhíti az erős emlékeket, s most négy év után sem tudok szabadulni amaz érzés felindulásaitól. Hijában akarom csak az írók rajzolni Pákhban: az ifjú és nagyreményű humorista pályája csakhamar megszakad, s egy beteg ember szenvedéseibe vész, a szerkesztő szakadatlan munkássága pedig úgy tűnik föl nekem, mint egy fejlődésében

megakadályozott író küzdelme az elhagyottság és tétlenség ellen.

Valóban Pákh írói pályája nincs arányban kitűnő tehetségével; az ellenmondást a magánember szerencsétlensége fejti meg. Egy szenvedésben gazdag élet tárul föl előttünk. Húsz évig hordozni egy rosszúl gyógyított betegség következményeit, s mégis teljesíteni, a mennyire lehetséges, minden kötelességet, melyet a hazafiság, fiúi, testvéri szeretet és barátság előnkbe szab; remények és siker közt lépni az írói pályára, s egy pár év múlva eltemetve minden magasb becsvágyat, a betegágy szenvedései, s a szerkesztői asztal gépies foglalkozásai között tölteni el az ifjú- és férfikor legszebb éveit; lemondani az élet örömeiről, de nyugodtan hordani súlyát, s a közélet munkása, a szülői ház vígasza, a baráti körök dísze, felderítője lenni: íme Pákh Albert élete, a szenvedés és türelem, a lemondás és áldozatkészség pályája, melyre egy érző, de törhetetlen lélek humoros derűje árasztá fényét. Nem szemlélhetni e pályát megindulás, a fájdalom és tisztelet megindulása nélkül, s midőn emlékét megújítom, úgy hiszem, nemcsak a kegyelet, hanem egyszersmind az igazság sugallatát követem, ha az író munkássága mellé oda rajzolom az ember küzdelmét is, a ki egy eljátszott élet romjain még fölemelkedni képes, s ha nem lehet azzá, a mire

hivatva volt, véglehelleltéig nem szűnik meg híven és sikerrel szolgálni a nemzeti műveltség ügyét.

Pákh korán lépett az írói pályára. Az alig huszonkét éves humorista és hírlapíró szokatlan figyelmet keltett, bár a közönség nevét sem ismerte, mert humoros vázlatait, melyek koronként a Frankenburg *Életképeiben* jelentek meg, Kaján Ábel álnév alatt bocsátotta közre, s mint Csengery *Pesti Hírlapjának* dolgozótársa, folyvást névtelenül irt. De annál ismeretebb volt egyénisége az irodalmi körökben, s az a fiatal írói csoport, mely élén Petőfivel egy egész irodalmi forradalmat készült megindítani, szövetségesének tekintve, a jövő humoristáját üdvözölte benne. Mily hamar elhervasztá a sors keze e reményt! Az ifjú humorista csak pályáját kezdhette meg, s három évi kísérlet után örökre elhallgatott. Azonban a várakozás, a melyet felköltött, nem volt alaptalan. A humornak nem egy eleme rejlett benne, sőt természete- és jellemének alapjául szolgált. Senki sem volt társai között oly kevésbé lyrai vagy szónoki természetű. Épen nem volt lelkes fiatal ember a szó közönséges értelmében. Mint ember és író a nagyban vagy nagynak tetszőben ösztönszerűleg kereste az árnyoldalt vagy nevetségest, s a kicsinyben, vagy kicsinynek látszóban könnyen tudott valami érdekést fölfedezni. Mélyen érző szívé-

ben erős szenvedélyek szunyadtak, de nem tudott se tisztán érzelmes, se tisztán pathetikus lenni. Egy úgynevezett lelkes cikk, megható szónoklat vagy komoly elmélkedés nagy megerőltetésébe került, s mégis, vagy talán épen azért, a legtöbbször szárazon ütött ki. De ha, mint rendesen, a tréfa, enyelgés vagy gúny hangján fejezte ki örömét és fájdalmát, vagy szeszélyes fordulatok kanyargásain fejtegette eszméit, szellemének egész gazdagsága, kedélyének egész bensősége nyilatkozott. Élénk érzéke volt az emberi gyöngeségek, úgy a magáéi, mint a másokéi iránt. Egyetlen éles pillantással észrevette az egyén vagy helyzet nevetséges, de egyszersmind jellemző oldalát. Jól tudta utánozni mások gondolkodás-, beszéd- és írásmódját, s egy-egy találó vonással, vagy csak pusztá elnevezéssel, egész torzképet rajzolt. De a gúny ez erős ösztönét szint'oly erős emberszeretet mérsékelte. A kettő összeolvadt benne, mint álnevében a Kaján és Ábel név, mint arcán a kék szemek szelíd fénye s az ajkak gúnymosolya.

E humoros ért táplálták a körülmények is, melyek közt fölnevekedett, s mintegy kedvezni látszottak kifejlésének. Volt benne valami polgáriás és ösztönszerű idegenkedés a táblabíróiastól. Szívében erős nemzeti érzés dobozott, de nemzeti hiúság és előítéletek nélkül. Rozsnyón született 1823-ban, atyja evangélikus

lelkész volt, szellemi tekintetben a wakefieldi lelkész másolata. A Szepességen növekedett, hol a német műveltség és magyar hazafiság oly sajátságos vegyületet alkot. Sopronban folytatta tanulmányait, s az ottani magyar irodalmi társaságban ébredt föl benne a magyar irodalom szeretete. Majd Debreczenbe ment, mint joghallgató, s e nagy magyar városban mintegy magába szívta a magyar faj minden nemesebb hajlamát, de egyszersmind fejletlensége élénk és fájdalmas érzetét is. Korán megismerkedett az idegen irodalmakkal, s a magyar közélet és irodalom benyomásai közé némi európai szellemet vegyített. Az nem volt pusztá véletlenség, hogy midőn 1844 őszén mint juratus Pestre jött, a következő évben már a *Pesti Hirlap*nak lett dolgozótársa, s így az ellenzéknek ahhoz a töredékéhez csatlakozott, mely nem sokat remélt az ősi alkotmány intézményeinek fejlődő erejétől s az újkori parlamentarismus jelszavait írta zászlójára. Ez eszmék feleltek meg leginkább hajlamainak és műveltségének. Hasonlók vezette irodalmi pártállásában is. A Petőfikörhöz csatlakozott, nem barátságból, bár Petőfinek ő volt társai közt legrégibb s áldozatra legkészebb barátja, hanem ízlése irányánál fogva. Nem volt ugyan erős érzéke a magyar népies iránt, nem osztozott Petőfi politikai álmodozásaiban, nem örvendett, ha

erőtéljessége nyerseséggé fajúlt, vagy naivságá-
get ostromló meghasonlásba tévedt; de a
humoros kedély, a természetes egyszerűség, a
szeretetreméltó őszinteség, mely tulajdonok
Petőfi lyráját oly kiválóan jellemzik, teljes
rokonszenvével találkoztak. Az angol humo-
risták voltak kedvencz olvasmányai, s épen
oly kevésbé kedvelte a német érzelmességet,
mint a magyar szónokiasságot. Örömet áradt
gúnya szónokaink és költőink szenvelgése és
dagálya ellen. Politikai iránya és irodalmi
ízlése egymással szoros kapcsolatban voltak.
Míg a politikai téren azok sorában küzdött, a
kik a régi megyerendszert a haladás akadá-
lyának s a szabadság gyöngé biztosítékának
tekintették: addig az irodalomban a fejlődés
táblabírói nyűgeinek tartotta a sujtásos szó-
noklat uralmát, a felületes nemzeti irány
szűkkörűségét, s az élet benyomásaitól el-el-
forduló ál-idealismust.

Ily szellem lelkesítette az ifjú humorista és
hírlapíró munkásságát. Humoros vázlatai majd
mindenikében gúnyos czélzásokat vehetni észre
elbeszélő modorunk ünnepies, cifrálkodó, szen-
velgő sajátságaira. Sőt a *Fiatál óriás* című
műve nem egyéb, mint satirája az akkor diva-
tos magyar regények- és beszélyeknek. A *Hon-
szerelmek*ben egy ifjút és nőt rajzol, kik
szépirodalmi lapjaink phraseológiájával táplál-
koznak. Oly párbeszédeket hallunk itt, melye-

ket hűség és jellemzés tekintetében majdnem Molière *Précieuses ridicules*-je mellé tehetni. Pákh nem képzelt egyéneket rajzol, hanem élő egyéneket alakít át. Legkevesebbé sikerült vázlatain is érzik a benyomás közvetlenségét. A legmindennapibb élet felé fordul. Hősei a legközönségesebb emberek: egy jámbor és minden szolgálatra kész instructor, egy városi érzelgő írnok, egy fontoskodó juratus és szónokiasan szenvedő udvarló. Mintha satírákat akarna írni beszélyíró társaira, a kik nagyszerű hősökkel, óriás szenvedélyekkel birkóznak — és akaratlan humoristává lágyul. Oly benső szeretettel csüng személyein, a látszólag érdektelenben emberileg annyi érdekest láttat, kedélye derűltségével annyira megaranyoz mindent, hogy e fölfordult világ elbájol, e jó bolondok iránt valódi részvétet érzünk, mintha bolondságukból bennünk is szunnyadna egy jó adagocska. Mintegy tíz humoros vázlatot írt, melyeket soha sem szándékozott összegyűjteni. Kísérleteknek nézte, melyeket nagy művekkel kellene elfeledtetni, ha különben is el nem feledtetnének. Valóban kísérletek is, de egy kitűnő tehetség kísérletei. Nem annyira magokban becsesek, mint azon körülménynél fogva, hogy előhírnökei egy humorban gazdag lélek fejlődésének. Azonban így is van köztök egy pár, melyet a szigorú kritika is méltányolhat. *Egy este a debreczeni színház-*

ban, *Egy nap egy instructor életéből*, *Utazás Debreczenben*, *Egy városi írnok szerelnie*, *A hon-szerelmesek* oly sikerült művek, hogy irodalmunkban ma is e műfaj legjobbjai közé tartoznak.

Mint hírlapíró is humoros oldala tűntette ki. A *Pesti Hírlap* fővárosi ujdonságait írta, mely rovat akkor politikai lapjainknak mintegy tárczája volt. Rövid rajzok a főváros politikai és társadalmi életéből, irodalmi és művészeti kisebb bírálatok, könnyed elmélkedések és polemiák váltakoznak itt a satíra és humor hangulatai közt. E rovat soha sem volt olvasottabb, mint Pákh kezében. Míg társai vezérczikkekben ostromolták a kormányt s a régi megyerendszert, addig Pákh élczes ötleteivel szolgálta pártját, s néha kitűnő sikerrel. Történt a többek közt, hogy egy megyei gyűlésen néhány sorával megbuktatta a kormány-párt egyik vezérszónokát, mert a *Pesti Hírlap* a gyűlés folyama alatt érkezett meg, kézről-kézre járt, s a hallgatóság oly nevetésben tört ki, hogy a kigúnyolt szónok nem folytathatta tovább beszédét, és megzavarodva ült le. A *Pesti Hírlap* dolgozótársai reformálni igyekeztek a magyar hírlapi stílt, kivetköztették a megyei szónoklat sallangjaiból s európaiabb formába öntötték. E törekvés Pákhban is támogatóra talált, a mennyiben az ujdonsági rovatba, hol eddig nehézkes szárazság vagy

elméskedő erőlködés uralkodott, szellemet, könnyedséget s humort lehelt. A párt iránya mellett híven szolgálta a nemzetiség, irodalom és ízlés érdekeit. Rövid bírálataiban elmés társalgóként inkább elbeszélt, rajzolt, jellemzett, mint fejtegetett, de mindig eszméket fejezett ki. A gúny nyilait legörömeztőbb azok ellen szórta, a kik irodalomban és társaséletben túlbuzgóságukkal veszélyeztették a nemzetiség ügyét, vagy a nemzeti irány és sajátosság leplével fedeztek minden hóbortot és ízléstelenséget. Csak némely pesti német író civilizatori dölyfe volt ennél is kedvenczebb tárgya; ki nem fogyott a gúnyból, ha ostromolhatta e pöffeszkedést, mely oly lenézőn tekint a magyarra, s a német műveltség képviselőjével kérkedik, a melyhez egyetlen fővényszemet sem hordott.

Három évet töltött Pákh a hírlapírói izgalmas körben. Mint a fővárosi élet krónikaírója, jól ismerte Pestet, mint kellemes társalgó szívesen látott vendége volt a társasköröknek, s fogékony kedélye az élet tarka benyomásaitól pezsgett. Életkedve, humora, mely a legkülönbözőbb viszonyok között is fel tudta találni magát, szerencsét, boldogságot látszottak ígérni; fejlődő tehetsége, mely az első kísérletek után nyomósabb munkásság, magasabb czél felé vonzotta, mintegy biztosítá számára a humorista koszorúját. Azonban minden más-

kép történt. Egy rosszul gyógyított betegség hervasztani kezdé életkedvét és földülta pályáját. 1847 nyarán egy ausztriai vízgyógyintézetbe volt kénytelen utazni, s ott töltötte az 1848- és 1849-iki éveket. Betegen, elhagyatva, családjá- és hazájáért aggódva, töltötte napjait. A haza ügye elbukott, s atyja sok évi börtönre ítéltetett. Hazája és családja romjain állott meg, midőn 1850 nyarán hazájába visszatért. maga is a múlt idők romja. Egészsége még most sem állott helyre, és többé soha. Eljátszottnak tekintette életét, de úgy hitte, nem élhet tétlen és még tehet valami hasznost. Nem a humorista koszorújáért álmodozott; egy-két humoros vázlat, néhány színbírálat és Kerényi Frigyes életrajza volt minden, a mit visszatérte után két év alatt írt. *Hunyadi János* című vázlatában a változott viszonyokat rajzolta, Pestet, visszatérte után. Ez volt az első hang, mely Bach germanizáló rendszerével szemben nem a fájdalom, hanem a gúny hangját hallatá. Pákh mosolygott Bécs nemzetirtó törekvésén, s 1850-ben inkább remélt, mint 1847-ben, mert azt hitte, hogy az 1848-49-ben kifejtett erő előbb-utóbb megtermi gyümölcseit. Vázlatának *Hunyadi János* címet adott, s úgy kezdette és végezte, mintha egy dagályos történeti beszélyt írna, gondolva, hogy így kijátszhatja a censort, a ki alkalmassint csak elejét és végét olvassa el ily régi

tárgyú műnek. Mindamellett nem tartotta magát többé írónak; se elég kedvet, se elég erőt nem érzett nagyobb művek írására, de tudta, hogy beteges állapottal is alkalmas szerkesztő lehet, és e szomorú korszakban kötelessége szolgálni a nemzetiség és irodalom érdekeit.

Még ez évben az *Ujabbkori ismeretek tára* szerkesztését vállalta el, melyet 1855-ben végzett be. Majd 1853-ban a *Szépirodalmi Lapok* című hetilapot indította meg. Sokszor napokig ágyában szerkesztett, egy kis zsámolyon dolgozgatva. Humora most sem hagyta el, de csak társalgásában nyilatkozott; a mit írt, azok legtöbbszörre átdolgozások, fordítmányok voltak, s a beküldött kéziratok javítása vagy átalakítása. Mindkét vállalatával gazdagította irodalmunkat. Az *Ujabbkori ismeretek tára* hézagot töltött be, s kivált első kötetei becsesek, míg a közönség részvétlensége miatt, a kiadó sürgetésére összébb nem kellett szorítani a vállalat eredeti tervét. A *Szépirodalmi Lapok* kitünő erőktől támogatott folyóirat volt, s épen oly határozottan küzdött költészetünk népmemzeti iránya mellett, mint a mily erélylyel támadta meg kinövéseit. Csak egy félévig állhatott fönn, a részvétlenség miatt kellett megszűntetni. Pákh a magyar olvasó közönségben oly jelenségeket vett észre, melyek a míg egyrésről szomorítók voltak, addig másfelől némi reményt keltettek, s Heckenast

kiadó ajánlatára egy új vállalat megindításán gondolkozott, a mely inkább megfelelhett a változott viszonyok szükségének.

Valóban a forradalom után irodalmi viszonyaink sajátságosak voltak. Az alkotmány eltörlése, a nemzetiség nyílt megtámadása, s a mesterségesen németesítő törekvések korszakában, a társadalom minden osztályának fokozott erővel kellett volna támogatni az irodalmat. De az nem történt, s csak később látunk e tekintetben erélyesebb mozgalmat, midőn politikai reményeink éledni kezének. Majdnem 1859-ig az irodalom meglehetősen elhagyottságban tengett; a műveltebb közönség száma mintegy apadóban volt. A politikai pártok némi kísérlet után, a censura vaskeze miatt, oda hagyták a politikai lapok támogatását, mintha ily korban a politikai lapok csak párt-programmokért léteznének, s nem a nemzeti-ség és irodalom érdekeiért, a nemzeti szellem föntartásáért. A régi conservatív és ellenzéki párt egyesülve, csak egyetlen irodalmi vállalatot indított meg, a *Nemzeti könyvtárt*, a régibb költők és történetírók gyűjteményét, de ezt is elhalni engedte. A bécsi német lapok olvasása jött divatba, mert azok szabadabban írhattak. A közös veszteségben egyesült két politikai nagy pártban nem volt annyi lélek, hogy részvények útján egy politikai nagy lapot alapítson, s az irodalom magasabb törekvéseit min-

den lehető úton-módon támogassa. A táblabíró, a ki most is csak politikai szempontból becsüli az irodalmat, hazafi-fájdalomba merülve, nem ért reá ily csekélységekre. A műveltebb közönség számára írt folyóiratok és könyvek találkoztak a legcsekélyebb részvétellel. Úgy látszott, hogy e közönség napról-napra fogy, de növekedőben van egy új, a társadalom alsóbb rétegéből. Minden, a mit e közönségnek írtak, részvétnek örvendett; azonban a népies irodalom körében nyegleség és fölületesség uralkodtak, s oly hajhászata a népies- és népszerűnek, mely sértette a jó ízlést.

Pákh és Heckenast úgy hitték, hogy szükség van oly vállalatra, mely e két közönséget közvetítse, melyben mindkettő találjon valamit, mely újdonszerűségével és olcsóságával nagy elterjedésre számíthasson. Így keletkezett a *Vasárnapi Ujság* melléklapjával a *Politikai Újdonságokkal*. E két lap nem jelölt ugyan új irányt se az irodalomban, se a politikában, de fontos mozzanat volt műveltségtörténetünkben, kivált ama szomorú korszakban. Oly nagy közönséget teremtett és növelt föl a magyar irodalomnak, minőt azelőtt encyclopædiai lap soha. Előfizetői száma mindjárt az első években az 5—7000-et fölülmúlta, s e szám később is inkább növekedett, mint apadt. S ezt leginkább Pákh szellemének és tapintatának köszönhetni. Megvetette az eddigi néplapok szen-

velgő népies hangját, s a világosságban, egyszerűség- és kellemben kereste a hatást. Az ismeretek terjesztését, a nemzeti érzés ápolását tűzte feladatául, lépesőnként emelve közönségét tartalom- és formában. Maga keveset dolgozott lapjába, s mindig névtelenül, s leginkább olyat, a mire más nem vállalkozott, de bizonyos tekintetben ő írta lapja nagy részét. Számos író és nem író cikkét dolgozta át a lap szükségéhez alkalmazva, s nem egy írónak adott tárgyat és munkát, s mennyi mindent javított egész a legcsekélyebb újdonságig! Mindenütt meglátszott keze nyoma, életető szelleme. S míg a *Vasárnapi Ujság* az irodalom érdekeit ily jelesen szolgálta, addig politikai lapja a legjótékonyabban hatott a nép politikai szelleme fejlesztésére. A ki egykor gúnyolta a phrasisok uralmát, s ostorozója volt a szájas hazafiságnak, soha sem sülyedhetett oda, hogy a nép ámitója legyen, bár e szerepet nálunk még jeles írók sem szokták megvetni. Az elnyomatás szomorú korszakában leginkább a politikai tények tárgyilagos csoportosítása és magyarázatára szorítkozott, igyekezett ébren tartani a nemzeti szellemet, s áldozatkészségre lelkesíteni a hazafiság oltárán. Később a pártok küzdelmei között is megtartott bizonyos tárgyilagosságot, józan mérséketet, s lapja a néplapok között mindvégig az egyetlen maradt, mely többre becsülte a

népet, mintsem pusztá politikai eszköznek tekintse és hízelegjen gyöngeségeinek.

Tizenkét évig szerkesztette e két testvérlepot, sőt 1863-ban a *Magyar Sajtó* szerkesztését is elvállalta. A legfáradhatatlanabb szerkesztő egy beteg ember volt, s a ki a közszellemet ébreszteti, a csüggedőkbe reményt önteni igyekezett, maga felől már rég nem táplált semmi reményt. Folyvást és mind végig betegséggel küzdött. Munkából és szenvedésből, szerkesztésből s a maga orvoslatából állott egész élete. De a humor géniusza nem hagyta el kedvencz gyermekét. Ott lebegett fölötte és szárnyaival fődözte. Törhetetlenné edzette lelkét, s vidám mosolyba olvasztotta könnyeit. Nem engedte elzordulni kedélyét, kiapadni az annyi nemes érzés forrását. Ott ült betegágyánál, elkísérte a szerkesztő-asztal gondjaihoz, társaságba vezette, föl-fölmutatta neki az élet hiú küzdelmeit, el-elringatta fájdalmát, s a lemondás erejét, a megnyugvás vigaszát lehelte szívébe. Az író humorista rég meghalt Pákhban, de a beszélő humorista folyvást élt, kivel író humoristáink nem mindig állották volna ki a versenyt. A magyar társadalom, politika, irodalom mozgalmairól, s a napi eseményekről senki sem beszélt több humorral, mint ő, ha a társalgásba bele melegedett. A vendéglőben vagy kávéházban az asztalt, a hol ő ült, mindig hallgatók vették körül, s a társaság, mely-

ben megjelent, kénytelen volt fölvidúlni. Humoros megjegyzései, élcei szájról-szájra jártak a városban, s nem egyszer használta föl egyik vagy másik hirlap. Még halála előtt egy pár héttel is vidáman vett részt az Akadémia és Kisfaludy-társaság üléseiben, midőn leverte is a betegség, régi humorával fogadta betegágya körül barátait. De halála előtt néhány nappal elkomorodott, s így szólott egyik barátjához: «Oh, ez már nem tréfa; érzem, hogy meghalok. Nem baj, úgy sem sokat ért egész életem!» Ez volt az első és utolsó keserűbb panasz, mely ellebbent ajkairól.

Oh derék férfiú, te valóban sokat szenvedtél, de életed sokat, igen sokat ért nekünk, a kik elvesztettünk. Hősiesen harczoltad végig pályádat, a szenvedés és türelem, a lemondás és áldozatkészség pályáját. A sír, mely szenvedéseidnek véget vetett, a legnemesebb szívű embert és író-t fogadta ölébe. Emlékedet híven megőrzi a magyar nép, melynek szellemi érdekeiért oly híven s oly sikerrel küzdöttél, s az elismerés koszorúja, melylyel íme sírkövedet övezem, nem az enyém, barátodé, hanem a magyar tudományos Akadémiáé, melynek nevében szólottam.

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

SZÜL. 1813 SZEPT. 3-ÁN, MEGHALT 1871 FEBR. 2-ÁN

FÖLOLVASTATOTT A KISFALUDY-TÁRSASÁG 1872 FEBRUÁR

11-ÉN TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN

Egy éve múlt, hogy b. Eötvös József meghalt és ravatalát a gyászba borúlt nemzet vette körül. A közfájdalomban, a nemzeti gyászban élénk részt vett a Kisfaludy-társaság is, melynek az elhunyt egyik dísze és sokáig elnöke volt. S most, egy év múlva, midőn tarsaságunk nagy halottja emlékét megújítja, újra fájdalomba merülve, azt sirassuk-e, a mit halálával vesztettünk, vagy az enyhület nyugalmaival emlékezve, arról elmélkedjünk, a mit nyert ez oly gazdag léttel a nemzet.

A kit tiszteltünk, szerettünk, nem halhat meg reánk nézve egészen. A halál soha sem győzedelmeskedhetik a szellemen. Kedveseink sírja csak földi maradványunkat zárja magában, égi részök áldása velünk marad s lényünkbe olvadva átkísér az élet útain. A kik család és barátok helyett egy nemzetnek áldozták éltöket, a hősök, államférfiak, írók és művészek hatása a nemzeti fejlődés részévé válik, mint új eszmék és tettek eleme. A halottak szellemei az élők fölött lebegve velök és érettek

küzdenek az öröklét végtelenében. Emléköket nem a hideg márvány vagy érczsobor őrzi, hanem a szív és élet melege. Bármily nagy a veszteség egyesre vagy nemzetre nézve, bár gyakran megsajduljon a hegedni kezdő seb, az emlékezet nemcsak a bánat forrása, hanem a lelkesedése is. Kedveseink sírjánál nemcsak azt érezzük, hogy elvesztettük őket, hanem azt is, hogy bírtuk, nemcsak azt, hogy gyászolunk, hanem azt is, hogy boldogok valánk. A méla öröm és hála, mely ekkor eltölti szívünket, épen úgy enyhít, mint fölemel. S ha elhunyt nagyjaink emlékének áldozunk, a veszteség érzete észrevétlen azon eszmék cultusába olvad, melyeknek az elhunyt bajnoka volt s a bánat felhőit mintegy megaranyozza a nemzeti dicsőség fénye. A hála és lelkesedés órája ez is, mely szintén enyhít és fölemel s e szószékre lépve, érzem, hatása alatt állok. Épen azért engedjék önök, hogy elfordúlva Eötvös sírjától, nyugodtan tekinthessek pályájára, a veszteség nagysága helyett eszméi diadaláról szójak s bánatunkat, hogy meghalt, szerencsénkkel enyhítsem. hogy élt, érettünk és dicsőségünkre élt. Vajha erőm gyöngeségét pótolhatná lelkesedésem és szóközi járatlanságomat feledtetné szívem őszinte kegyelele.

Eötvös az átalakuló Magyarországnak egyik legkiválóbb képviselője mint ember, államférfiú és költő egyaránt. Húsz éves korától

haláláig szolgálta hazáját, küzdött eszméiért épen oly önzetlenül, mint lelkesülten s nem kevesebb sikerrel, mint kitartással. Az újabb magyar irodalmi és politikai fejlődés legfőbb mozzanatait eszméi jelölik s mint magánember a modern magyar társadalomnak mintegy eszményi kifejezője. Érdemei és erényei nem szorúltak túlzásra, hogy feltűnjenek. Bizonyára inkább a gondolat embere, mint a tetté. Átalakulásunk legnagyobb tényeit nem ő hajtotta végre, de eszméjüknek ő volt főkezdeményezője, philosophja és költője. E tekintetben senki sem mérkőzhetik vele. A közelebbi harmincz év alatt a magyar politikai eszmék fejlődésére ő hatott legtöbbit. Aggódott, elmelkedett, bonczolt, remélt, lelkesült és lelkesített. Nem pártokat vezérelt, hanem eszméket kezdeményezett, nem annyira intézményeket teremtett, mint útjokat egyengette. Politikai művei, szónoklatai inkább a jövőre hatottak, mint a jelenre. Sokkal magasabb szempontból fogta fel és rendszeresebben tárgyalta a kor kérdéseit, mintsem elég gyakorlati és népszerű lehetett volna. A tett emberei olykor mosolyogtak rajta. De észrevétlen is hatása alatt állottak. Hazája sorsa épen úgy szívében feküdt, mint az európai emberiségé, melytől azt nem tudta elválasztani. Mint keleten a nyugoti polgárosodás bajnokáért lelkesült nemzetéért s e polgárosodás szenvedései, aggodalmai, remé-

nyei, eszméi senkiben sem találtak nálunk mélyebb és elragadóbb tolmácsra, mint benne. Magasra törekvő és aggodó hazafisága mintegy világpolgárrá avatta, tehetsége és tanulmányai pedig Európa kitűnőbb politikai írói közé emelték, mint a magyar politikai irodalomnak majdnem egyetlen képviselőjét külföldön.

S a költőben hasonló jellemvonásokra találunk. Itt is inkább a gondolat embere, mint a formáé. Bizonyára nem Eötvös az, ki az alkotó phantasia legművészibb formáival ajándékozta meg nemzetét, de az is kétségtelen, hogy senki sem öntött a magyar költészetbe több gondolatot, nagy és nemes érzést, mint ő. Újabbkori költészetünk fejlődésének két forduló pontján, a látszó ellentétek mellett is, ott küzd szelleme s erőt ad a mozgalomnak. Két költői nemzedék közé esve, szorosan véve egyikhez sem tartozik, mégis mindenik magáénak vallja; egyiktől sem kölcsönöz, de mindkettőnek irányára hatással van. Oly tért művel, mely legparlagabb; oly áramlatot indít meg, mely leginkább hiányzott költészetünkben. Kevésbé nemzeti, mint más, de európaiabb mindeniknél, philosoph és mégis keresztyén, reflexiókba sülyedő és mégis érzésben árad. A reflexio és érzés csodálatos módon egyesül benne, mintha fejével érzené és szívével gondolkoznék. A bánat és vigasz költője, a szerencsétlenek és elnyomott néposztályok szószólója. Lyrikus és

epikus prózában, ki a magyar regényt közelebb hozza az élethez s a társadalom rajzává és bírálataivá emeli. A magyar és európai társadalom sebeit kérlelhetetlen kézzel leplezi föl, kételybe és fájdalomba merít, de a keresztényiség és democratia nagy elvei- és érzéseiben, a hitben és igazságban keres gyógyítót. Művei némely részletében a művészen gyakran erőt vesz a philosoph, de az egész véghatása mindig költői. Kevésbé mulattat, mint mások, de mindig fölemel és nemesít. Alakjai nem mindig jellemzők és elevenek, de a kor jellemző eszméit és szenvedélyeit, akár a múltból, akár a jelenből vegye tárgyát, egy magyar költő sem fogja fel biztosabban. Phantasiája néha kimerül, kedélye soha, a fájdalom és vigasz, az emberszeretet és hit e gazdag forrása kimeríthetetlen. Mindjárt első nagyobb műve meghódította a magyar közönséget, mely többé nem szabadúlhatott varázsa alól. Valóban semmi sem bizonyítja annyira nagy költői tehetségét, mint az, hogy művei a fogyatkozások és hibák mellett is oly rendkívüli hatást gyakoroltak irodalomra és közönségre egyaránt. A hibátlanság és szabatoság még senkit sem tett költővé, de a geniusz ereje mindig magával ragad, bármily alakban nyilatkozzék.

Eötvösben az ember a költővel és államférfiúval a legszorosabb egységben olvad össze.

A költészet és politika reá nézve nem volt színpad, hogy, mint a színész, levette a jelmezt, más emberré válják. Költői műveit nagyrészt politikai küzdelme sugalmazta s a magánéletben költői és politikai eszményeit igyekezett megvalósítani. Sorsa és hajlamai a democratia bajnokává szentelték föl. Egy csapás következtében semmit sem örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életén át küzdött. Szegényen lépett a világba s a munkában keresett új birtok- és jogcímet. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A finom módon kívül semmi sem mutatatta benne az aristocratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában. Egyszerű, munkás és szeretetreméltó. Becsületét, önzetlenségét rágalmazói sem vonták kétségbe. Képtelre hajló természete meg-megbénította érellyét, lobbanó kedélye könnyen lelkesülésre ragadta, de soha sem vezette félre a jótól. Politikai hibái nincsenek kapcsoltban erkölcsi tévedésekkel s diadalaiban nem önző szenvedélyek arattak sikert. Se hivatala, se tolla nem gazdagította meg. Oly kevésbé hizelgett a hatalmasok, mint a nép szenvedélyeinek és eszményein csüngve, fölemelt fővel feddhetetlenül ment végig a közpályán, de nem sebek nélkül. Érzékeny szíve nehezen tűrte az irodalmi és politikai pártok támadásait, de csa-

ládja és barátai körében enyhületet talált. A szerelem és szeretet költője boldog és gyöngéd férj, szeretett és gondos atya, hű és följáldozó barát volt. E mellett a szerencsétlenek vigasza és gyámola. Többet fáradott a mások, mint a maga ügyében s a jóságot szeretetreméltósággal, az emberszeretetet gyöngédséggel párosította. S íróársai iránt is hasonló érzülettel viseltetett. Hogyan örvendett egy-egy új tehetség föltűnésének s mily részvéttel fordult hozzá. Petőfin kezdve, kit megtámadói ellen az irodalmi téren is védett, hány ifjú költő és tudós nyert tőle buzdítást és gyámolt. Oh valóban tehetségénél csak szíve volt nagyobb s az író csak az ember múlta fölül benne.

Mind e tulajdonok korán fejlődtek Eötvösben, mint gyermek ifjú volt, mint ifjú férfiú. A legellenkezőbb befolyások jókor megérlették. E század második évtizedében született, midőn a magyar közélet ismét dermedésbe sülyedt, s az aristocratia az 1790-diki fölbuzdulás után második ízben kezdett idegenné válni hazájában. Anyja nagyműveltségű és valóságos német nő volt, kinek szülőinél a gyermek és ifjonz sokszor hónapokat töltött. Az európai műveltségű körben korán fejlődtek rokonszenvei az európai eszmék és irodalom iránt. Azonban a másik nagyatyai ház, hol szintén sokat időzött s hol még a hagyományos

magyar erkölcsök divatoztak, nem engedte, hogy kivetkőzzék nemzetiségéből. E kettős hatás egész életén meglátszik. Buzgó magyarságába az európai eszmék cultusa vegyül s mint írónak kevésbbé tösgyökeres nyelvét tág körű eszméi pótolják. Nagyatyja a pohárnok, atyja a tárnokmester az aristocratia és kormány híres és tevékeny bajnokai voltak. A gyermek aristokratikus és alkotmányellenes légkörben növekedett, de az irány e túlságát egy szintén nem kevésbbé túlságos irány hatása orvosolta. Nevelője egy erős szenvedélyű democratá volt, a kivégzett Martinovics halálra ítélt társa, kit a kufsteini börtönben kiállott szenvedés nem tört meg, csak elkésérített. E férfiú minden nap megzavarta növendékének aristokratikus álmait, s oly fogékonyságot ébresztett benne a democratia eszméi iránt, melyet semmi ki nem írthatott. Ez ellentétekből fejlődött Eötvös democratiai hajlama, melyet aristokratikus formák mérsékeltek s vallásosság szentelt meg, s irigység és gyűlölet helyett emberszeretet és igazságérzet élesztettek. Atyja fényes pályára szánta, nagy úrnak a főúri bureaucratia rangfokozatán, azonban az ifjú szegényebb barátjai társaságában a fölzsendült magyar politikai és irodalmi élet mozgalmai között élt, a hazafi és író koszorújáról álmodozott, verset és drámát írt s a juliusi forradalom győzelmét ünnepelte. Kényszerből mégis engedett atyja kívánságá-

nak, rövid ideig szolgált a megyénél, udvari cancelláriánál, az eperjesi kerületi táblánál, de örömeőbb töltötte idejét külföldi utazással. A magyar alkotmány e korhadó intézményei nem tudták lelkesíteni: az új kor eszméi zsi-bongtak lelkében és szíve egy alaktalan jövő-ért dobogott. Nem kereste a világ örömeit, íróbarátjai társaságában művelte lelkét, s midőn a fényes szülői ház viszonyai megrendültek, szakítva múltjával, mintegy a nép közé szállott, hogy kizáróan mint író és publicista szolgálja hazáját. Eszményei után indult, s élete nem is egyéb, mint az ifjúság álmai megvalósítva az érett korban.

Első költői kísérletei kora ifjúságára esnek, melyeket nem soká politikai föllépése követ, hogy költői és politikai munkássága mintegy párhuzamban versenyezzenek egymással. Az ifjú lyrikus figyelmet ébreszt, s *Búcsúja* ma is a legjobb magyar ódák közé tartozik; az ifjú reformer tiszteletben részesül, mint a ki *Vélemény a fogházjavítás ügyében* című munkájával egy egész kis irodalmat idéz elő. Eötvös az ellenzékhez csatlakozott, de már első fölléptekor nem a sérelmi téren küzd, hanem a reformokén. Széchenyi reformáramlata magával ragadott minden mélyebb kedélyt és magasabb szellemet. S jellemző, hogy Eötvöst első reformindítványában inkább az általános emberi érdek vezeti, mint a tisztán

nemzeti, s a társadalmi bajok élénkebben érdeklik, mint a politikai bonyodalmak. Börtöneink barbarismusa fölláztatja érzelmeit, s mint a hallgató rendszer bajnoka lép föl javításuk érdekében; a martyr zsidó nép szenvedései mélyen meghatják lelkét, s a *Zsidók emancipatiója* című ragyogó essayjében oly eszméket hirdet a magyar közönségnek, melynek igazságáról sokan meggyőződnek, de valósíthatásukat ábrándnak tartják. És ime az ábránd huszonnyolcz év múlva teljesül, az indítványozó mint minister maga hajtja végre. S ha külföldi ügyekhez fordul, itt is hasonló szellem lelkesíti. *Szegénység Irlandban* című értekezése szintén a szenvedők és elnyomottak kérdésével foglalkozik. Tudománya és ékes-szólása rövid idő alatt megkülönböztetett állást vívnak ki számára, s midőn az 1840-diki országgyűlés a börtönjavítást egyik főkérdésül tűzi ki, az országos bizottság tagjai, a haza elsőrendű tekintélyei között ott találjuk a fiatal Eötvöst is. Mindamellett első koszorúját nem a politikai pályán, hanem a költőin nyerte. Az 1838–40 között megjelent *Karthausi* ünnepeletté tette nevét, s a legkitünőbb magyar költők sorába emelte.

E könyvnek rendkívüli hatása volt, melylyel addig csak a Vörösmarty *Zalán futásáé* versenyezhetett. Tulajdonkép a *Karthausi* ki egészítette és mérsékelte azt az irodalmi nagy

változást, melyet a Vörösmarty föllépte jelöl. Vörösmarty háttérbe tolta a német-görög classicismust, melynek Kazinczy volt képviselője; felszabadította költészetünket a német költészet járma alól, s megnyitotta az európai összes irodalom behatásainak; a képzelem szabadságát hirdette tárgyban és formában; egyfelől régi és népköltészetünkre, másfelől az európai romanticismus rokon elemeire támaszkodva, oly költői iránynak adott lendületet, mely nemzetibb és tágabb körű volt minden addiginál. Azonban e költészet csak a múlt, a nemzeti nagyság és erő képét tüntette föl, s ha a jelenhez fordult, leginkább a küzdő hazafiság aggodalmait és reményeit zengette. Maga a regény is ez úton indult; költőink a történelmi regényt művelték előszeretettel, s legföljebb csak a komikum kedvéért szállottak alá a jelenhez. Az emberiségi érdekek és eszmék, a társadalmi szenvedések, az ujkori egyén tragikai küzdelmei nem találtak szószóólóra a nemzeti lelkesülés, a hazafi eszmék és érzelmek e forrongásában. E mellett költészetünk ösztönszerűleg őrizkedett a philosophiai szemlélődéstől, kerülte a kedély érzelmes áramlatát, örömetebb tévedt szónoki pathoszba, sőt a képzelem ragyogó, de hideg játékába is. A *Karthausi* egyszerre az emberiségi érdekek és eszmék, a társadalmi küzdelmek és szenvedések közé ragadta a magyar

olvasót, s egy sebzett szív fájdalmaival, egy szemlélődő lélek kételyeivel töltötte el. A világ-fájdalomnak adott hangot, de vigasz és megnyugvás kíséretében. E tisztán emberies irány mérséklőn és nemesítőn olvadt a megújult magyar költészet fejlődési folyamába; e philosophiai szemlélődés és vallásos fölemelkedés a modern műveltség alapján, áthatva a meleg kedély érzelmeitől, megtermékenyítette az elméket és közelebb hozta az európai irodalomhoz.

A *Karthausi* jellemrajzi és formahibáit a gyakorlott szem könnyen észreveheti, de ki az, a kit meg nem ragadott e mű szelleme, melyben magasság és mélység, fájdalom és vigasz, kétely és hit, ég és föld oly fenségesen olvadnak össze? Nem találjuk meg benne az elbeszélő stíl könnyed és élénk folyamatosságát, de méltán kérdezhetni: mutathat-e föl költőibb nyelvet a magyar próza? Minden lapján az ódai hevület és elegiai meghatottság kimeríthetlen forrása árad el, s nem ok nélkül mondják, hogy a ki a bánat- és vigasznak e könyvét versbe szedné, elrontaná, prózaivá tenné, mert oly kevésbé próza az. Eötvös követte geniuszát, kiöntötte ifjú lelke élményeit, csalódásait, szemlélete és tapasztalatai gazdag tárházát, s megenyhült a vigaszban, melyet maga és embertársai számára keresett. Nem töprengett, regényt ír-e vagy

lyrai költeményt, elmélkedést vagy emlékiratot, érezte, hogy költői művet alkot és lelke legbensőjét tárja föl olvasóinak. A melancholia árnya, a kétely szürkülete ködlik rajzain, de a hegyek csúcsán napsugár ég, s a góth egyház keresztjére veti fényét; az örömök és remények temetőjén mindenütt enyészettel találkozol, de egyszersmind a halhatatlanság fuvallatát érzed; a hiú és önző szenvedélyek harcza tárul föl előtted, mely bűnbe és boldogtalanságba sodor, — de fölsugárzik a keresztyén önmegtagadás föláldozó szeretete, mely kiemel, megment vagy legalább enyhít, vigasztal. Az európai társadalom tükre e könyv, mint a napé egy harmatcsöpp; háttéréül az aristocratia és democratia küzdelme szolgál a mindennapi élet bonyodalmai között. Amaz romjaiban, előítéletei és emlékeiben él, ez reményeiben és ábrándjaiban, még nem képes megszilárdulni, s mindkettőben hiányzik a hit ereje és szeretet föláldozása. Az öreg gróffal, a régi aristocratia képviselőjével, Dufey áll szemben, a komornyik fia, ki a democratia vállain jutott hatalomra, s épen oly önző, kapzsi és szívtelen, mint a kiknek helyét elfoglalta. Ármánd a nép feltörekvő gyermeke, ki az egyenlőség századában semmire nem tud menni; Arthur nagyravágyó művész, ki föllengő idealismusában a dicsőségért küzd, és csalódva érzéki gyönyörökbe süllyed; Gusztáv, a mű hőse,

egészen kora kifejezője, a régi és új eszmék, a hit és kétely vegyülete, nemes szívű, de gyöngé, lelkesülő, de erélytelen, ki magára és másokra egyaránt szerencsétlenséget áraszt. S a két nőt, Juliát és Bettyt, az aristokratikus báj és polgári egyszerűség e virágait, ugyanegy sors dere hervasztja el. Amazt egy a népből kiemelkedett csábító taszítja a csalódás és gyalázat örvényébe, emezt egy őscsalád végsarjadéka. Azonban e kétségbeesésig sötét rajzot mennyi fény enyhíti! Ármány a munkában és családi életben keres vigaszt; Julia az anyai érzésben talál menedéket, Bettyt a szerelem álma ringatja halálba, s a haldokló Gusztáv a zárda magányában megtisztult szívvel hirdeti: «Életemnek emléke őrizze meg az önzéstől lelketeket, bús napjaitok el fognak múlni, a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseiteknek sértéseit a világ fogják kipótolni, csak az önzőnek nincs vigasztalása a földön».

Ez a mű alapeszméje, tanulsága; ez épen oly keresztyén, mint philosoph megnyugvással vált meg Eötvös forrongó ifjúsága emlékeitől és szállott ki mint férfiú a politikai küzdőhomokra egy eszméért, melynek egész életét áldozta. Politikai pályáját a megyei, főrendi, majd a képviselőházi szónok, a journalista és író számos küzdelmei és diadalai jelölik; a közelebbi harmincz év alatt alig merül föl

kérdés, melynek fejtegetésében részt nem vesz ; alig támad mozgalom, melynek harczosai vagy épen megindítói között ott nem találjuk ; de mindamellett egy nagy eszme az, melyben összes munkássága, legszentebb aggodalmai, reményei mintegy központban egyesülnek, és ez eszme : a magyar parlamenti kormány eszméje a népképviselet alapján és egyszersmind összhangzásba hozatala, kibékítése az ausztriai kapcsolat viszonyaival. Amaz 1848 előtti években volt törekvéseinek főczélja, emez 1849 utániakban. Mindkettő ténynyé vált ; az első Kossuth hajtotta végre, a másodikat Deák, de az eszme kezdeményezésének érdeme és szenvedései sok részben Eötvöst illetik.

Magyarország közléte a negyvenes években élénk mozgalmasságnak indúlt, de inkább a lázas izgalom, mint a pezsgő egészség jelenségei között, s minden arra mutatott, hogy válság felé közeledünk. A nemzeti életerő küzdött a viszonyok és eszmék kórananyagával. Az ellenzék a dicső múlt emlékein s a derengő jövő reményein lelkesülve, egyszerre vívta csatáit a sérelmek és reformok mezején. Visszaszerezni Magyarország törvényes önállását, reformálni az ősi alkotmányt, kifejteni a haza szunnyadó szellemi és anyagi erejét, volt jelszava, melyet a nemzet is magáévá tón. A kormányt, melynek eddig a létező állapot fön tartása volt minden gondja, szintén magával

sodorta a mozgalom. Némi engedményeket tett, némi fogékonyságot mutatott mindkét irányban, de részint a viszonyok kényszerűsége miatt, részint hajlamainál fogva, határozatlan, tétovázó volt, s egy, nem épen tiszta eszközökkel, összetoborzott többségben kereste és remélte támaszát. Azonban a legfőbb pontra nézve magában az ellenzékben is az eszmék anarchiája uralkodott. Ragaszkodás a közép-kori intézményekhez és újkori eszmék cultusa, aristocrata hajlamok és democrata irányok, a hűbéri és modern alkotmány biztosítékai és szükségai, nemzeti előítéletek és szabadelvű ábrándok sajátságos vegyülete olvadt össze e nemzeti nagy mozgalomban. A kormány az idegen befolyás és absolutismus képviselőjének tekintvén, mindenki gyöngítésére törekedett, az országgyűlés a szükségesekhez és vágyakhoz képest kevés eredményt mutathatván föl, a megye felé fordult a rokonszeny, és jogköre kiterjesztésében kerestetett az alkotmány biztosítéka és a reformok gyorsítása. A megye mint államrendszer ünnepeztetett, s *vis inertia*jével nem csak a törvénytelenséget, hanem a jó közigazgatást is akadályozta, a szabályalkotási jogait az országgyűlés jogai bitorlásáig fejlesztette, a követi utasításoknál fogva függésben tartotta a törvényhozást, s lehetetlenné tette a parlamenti élet fejlődését. Ide járultak még a korteskedés vissza-

élései, melyek a vesztegetést és erőszakot győzelmes pártfegyverré emelték, s egy egész insurrectionalis tábort alakítottak, nem anyyira a nemzeti, mint a nemesi jogok védelmére.

Mindjárt ez évtized elején egy kis töredék, néhány fiatal férfiú szakadt ki az ellenzékől, kik szintén az ország önállásáért és reformokért lelkesültek, de egyszersmind tisztázni kívánták az eszméket, s vezérelvet kerestek, melynek igényeihez idomúljanak az átalakulás kérdései. A parlamenti központosítást és felelősséget írták zászlójukra. Közlönyük a *Pesti Hirlap* volt, melyet előbb Szalay, majd Csengery szerkesztett. Sokáig népszerűtlenek voltak, de jellemők, tehetségök és tudományok ereje mind mélyebb hatást tett a gondolkozó és műveltebb elmékre. E párt élén küzdött Eötvös, az ellenzék gyanúsítása, sőt terrorismusa között. Négy évi hirlapi munkásságát egy könyvben, a *Reformban* összesítette, mely legvilágosabban és legrendszeresebben fejtette ki e párt törekvését, s melyben, mint a hajnal szürkületében, már föltetszetek az 1848-diki törvények körvonalai.

Eötvös nem remélte az ország sérelmei orvoslását, sőt az egész sérelmi politikát természetlennel tartotta. Nem az egyes sérelmek orvoslátát tűzte ki föladatúl, hanem az ok megszüntetését, melyből sérelmeink származ-

nak : a kormány felelősségének kivívását sürgette, mely mind az alkotmányosság természeténél, mind régi törvényeinknél fogva megilleti a nemzetet. A nemzeti fájdalom ékesszólásával fejtegette, hogy Magyarországon a politikai jogok élvezete kizáróan egy osztályt illet, s e kiváltság nem műveltségen vagy birtokviszonyokon, hanem egyedül a nemesi czimen alapszik ; hogy közigazgatásunkban hiányzik minden egység, központosítás, s a kormánynak nincs elég hatalma a törvények végrehajtására ; hogy a törvényhozás a kormányt feleletre nem vonhatja, s alkotmányunk egész biztosítéka a megyéknek *vis inertia*jében, s az országgyűlés ama jogában áll, mely szerint a sérelmek orvoslátát követelheti : vagy más szóval, Magyarországon nincs nemzet, nincs kormány s nincs oly parlament, mely egy alkotmányos törvényhozó testület jogai birtokában volna. Ez az oka, hogy minden tekintetben annyira hátra vagyunk, s még alig értünk el az újabbkori műveltség küszöbéhez. Hátramaradásunk e fő okai pedig a legszorosh kapcsolatban vannak egymással. Épen ezért bonczkés alá vette a megyei rendszert : feltüntette árnyoldalait, kimutatta, hogy a haladás e rendszer mellett lehetetlen ; hogy az biztosítéka ugyan alkotmányunknak, de olyanemű, melynél gyöngébbet és kifejlődésünkre károsabbat alig képzelhetni. Nem a megye,

hanem az országgyűlés erősbülésében kereste a szabadság és haladás biztosítékát, összpontosítani óhajtotta az országos ügyeket a felelős kormány és országgyűlés kezébe s megszorítani a megyék jogkörét részint a felelős kormány, részint a községi önkormányzat intézményével, mely utóbbi a megyei merev összpontosítás miatt ki nem fejlődhetett. Azonban e gyökeres reformot csak a törvényhozás útján akarta eszközölni, mely megszabadulva az utasítások nyűgétől, s a képviselet fejlesztésével naponként erősbülni fog. S az új rendszert fokonként kívánta a közigazgatás egyes ágaira alkalmazni, s csak oly arányban és módon korlátozni a helyhatósági jogokat, a minőben a felelősség ez új biztosítéka életbe lép, s a mennyit ez okvetlen megkíván. Figyelmeztette az ellenzéket, hogy nem abban rejlik a veszély, ha a kormányt hatalommal ruházzuk föl, mert a ki a kormány szükségét belátja, gyöngeségét nem számítja szükséges tulajdonai közé, hanem abban, ha a hatalom nem a többség kifolyása és nem korlátolják a felelősség intézményei. Intette a kormányt, hogy a közbizalomban keresse támaszát, s a törvényhozástól bizonyára teljes hatalmat nyer, ha annak egyszersmind felelős lesz. Meg volt győződve, hogy a dolgok ereje nem engedi a hosszas halasztást és pusztá előítélet vagy megszokás nem fogják visszatartóztatni a

nemzetet oly elvek elfogadásától, melyek nélkül kifejlődése lehetetlen.

Azonban Eötvös nemcsak a politikai téren küzdött az újkori alkotmányosság és democratia elveiért, hanem a költőin is. Két nagy regényét, a *Falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* címűt ez eszmék sugalmazták. Maga bevallja, hogy a költészet kedves játékká süllyed, ha különválik a kor nagy érdekeitől. S valóban a *Falu jegyzője* nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is volt: a democratia jajkiáltása, mely szenvedéseit panaszolja és jogait követeli; a fájdalom és gúny megolvadt könnye, mely milliók kínjait fejezi ki; egy villámfény, mely megvilágítja a láthatárt s a közelgő vihart jelenti. Eötvös meleg szíve egész részvéttel fordult az elnyomott szenvedőkhöz, hogy elégtételt s vigaszt nyújtson nekik, melyeket az alkotmány megtagadott. Hibásan fogják föl e regényt, kik nem látnak egyebet benne, mint a megyei rendszer árnyoldalainak rajzát. Több annál, az 1848 előtti magyar társadalom rajza az, mely csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké minden jog teher nélkül s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül. Ez állapot komikai és tragikai oldalait rajzolja Eötvös, az intézmények hatását a jellemelek és viszonyok alakulására, s a megye annyiban játszik benne főbb szerepet, a mennyiben az uralkodó osztály, a

nemesség jogainak legkifejezőbb képviselője. Tengelyi nemeslevele elvész és elveszti minden jogát; Viola, a jobbágy, érzi emberi méltóságát, s e miatt bűnbe s boldogtalanságba sodródik: ime a sarkpontok, melyeken a regény cselekvénye megfordúl. Hibáztatták és hibáztatják még ma is Eötvöst, hogy miért tártta föl oly kiméretlenül társadalmunk árnyoldalait; hűtelennek tartják rajzát, mert rövid időközben és egy helyre összesíti mindazt, mi évek alatt több helyt is alig történhetett. De vajon megszűnnek-e nemzeti hibáink és fogyatkozásaink, politikai és társadalmi tévedéseink, ha takarjuk vagy épen eltagadjuk? csak idegenektől halljunk-e igazat, s a költőt udvaronczczá aljasítsuk-e, hogy csak hizelegjen nemzeti hiúságunknak? Vajon van-e valódi költői mű, mely nem emeli az arányokat s nem összpontosítja a lényegest, akár jellemet rajzoljon, akár cselekvényt alkosson? A költő a dolgok természetéből, a viszonyok eszméjéből induljon-e ki, vagy a statisztika száraz adataiból? Eötvösnek volt bátorsága igénybe venni a költő jogait, a társadalom rajzává és bírálataává emelte regényét, s e tekintetben a *Falu jegyzője* ma is versenytárs nélkül áll irodalmunkban.

De tisztán irodalomtörténeti és széptani szempontból is kitűnő helyet foglal el e regény. Egy oly mozgalom törekvéseit bátorította, mely költészetünket nemzetibb és mégis euró-

paibb színvonalra vágyott emelni. A Vörösmarty által tört ösvényen Petőfi és Arany jelentek meg, kik mélyebben merítve a népköltészet forrásából, a lyrát és eposzt nemzetibb formában zendítették meg, s az egyszerű és jellemzeterre törekedtek. A széptani és politikai irányok egymásba vegyültek, s a democratia fuvalma kezdette áthatni költészetünket. A *Falu jegyzője* tárgy-, irány- és hangban gyámolította e törekvést. Eötvös lyrai hevülete, elmélkedő szárnyalata, mely a *Karthausi*ban oly megragadó erővel nyilatkozott, itt humorrá változott át, mely mosolyba olvasztja könnyeit; múzsája elhagyta a polgárosodás központját, Párist, az alföld délibábján ringatózott, mint a Petőfi és Aranyé, eszményi fényt vetett a kunyhók szalmafedelére, s egy jobbágy életében több tragikumot fedezett föl, mint a mennyit Gusztávban a *Karthausi* hősében találhatni. Valóban a Viola sorsának bonyadalmi képezik a regény fénypontját. Szabad lelke nem férhet meg a jobbágyi viszonyok között, s midőn a földesúri és szolgabírói önkény legszentebb érzéseit lábbal tapodja, áttöri a korhadttársadalom korlátait, de egyszersmind megsérti az örök emberi törvényt. Ártatlan vért ont, s többé nincs nyugalma, s magával sodorja környezetét. Hiába menekül üldözői elől s vonul idegen vidékre. Megtört nemes szíve, s múltjának bonyodal-

mai ismét kiragadják magányából, még egyszer férfiasan küzd és sorsa áldozatául esik. S mily eleven jellemzetes magyar alakok emelkednek ki e regényben, a rajz élességét mennyire enyhíti a finom humor, s az izgató irányt, mely egy egész osztályt támad meg és von feleletre, mily nemesen mérsékli a tiszta és gyűlölség nélküli kedély emelkedettsége.

Eötvös másik nagyobb költői műve: *Magyarország 1514-ben* történelmi regény. Lelkiismeretes tanulmányok után lépett e térre. Tisztelte a történelmi igazságot, s úgy hitte, hogy a hír, melyet a történelmi személyek kivívnak magoknak, a tulajdon legszentebb neme, melyet a költő művészeti czélok érdekében sem másíthat meg. Tisztán erkölcsi szempontból indulva ki, oda jutott, hova a széptani is vezet, mely a történelmi hűséget az illusio lehetősége, e minden költői mű életföltétele, végett követeli. Műve történelmi fölfogás tekintetében fölülmúl minden addigi magyar regényt, melyek csak háttérül használták a történelmet, vagy ha nem, történelmi személyeik inkább az általános emberi szenvedélyek képviselői voltak, s nem egyszersmind a koréi. Eötvös a kor uralkodó eszméit, küzdő szenvedélyeit igyekezett megtestesíteni. Magyarország hanyatló korszakát rajzolja, melyet a mohácsi vész követ: tárgya a pórlázadás, melyet Dózsa vezérel, ki egyszersmind a regény hőse.

Az udvart, aristocratiát, népet a kor eleven színben tünteti föl egy történelmi nagy képben, s kivált a csoportozatok rajzában több művészetet fejt ki, mint bármelyik regényében. Dózsát nem festi a szabadelvűség hősé- nek, az újkori democratia képviselőjének, buká- sát a korviszonyokból és jelleméből fejt ki, s kerül minden egyenes célzatot a jelenre. Pedig az indok, mely őt a múlt e tárgyához vezette, a jelen vágyai- és aggodalmaiban rejlett. A job- bágyság felszabadítása a reform egyik legfőbb kérdésének tekintetett, s megoldása szükségét és nehézségeit senki sem érezte élénkebben Eötvösnél. Balsejtelmek nyugtalanították, a múlt tanulságával akar hatni a jelenre, s a költészet erejével mutatni föl az elvakult ne- messég és fölizgatott nép szenvedélyeit, me- lyek nemzeti katasztrófához vezetnek

Sejtelmei nem teljesültek. Egy nagy napon a nép felszabadult, a nemzet kivívta önállását, az alkotmány reformáltatott ugyanazon eszmék szerint, melyeket ő hirdetett, s mint cultusminister maga is helyet foglalt az új kormányban. Azonban az új intézmények össze- ütközései, a reactio támadása, az eszmék és szenvedélyek hullámai forradalomba sodorták a nemzetet. Eötvös, mint a kinek a forrada- lom és ellenforradalom harcrai közt szerepe lejárt, félrevonult és külföldön élte át a vég- zetes éveket. Midőn a forradalom lezúgott s

magába temette az ezredéves magyar alkotmányt, szívét kimondhatatlan fájdalom töltötte el. Régi barátja, pálya- és elvtársa, Szalay, hasonló búskomolyságban szenvedett. Ott találkoztak a zürichi tó partján, s megtörve, elvénülve borúltak egymás karjába, mert nem az idő vénít, hanem élményeink. Vigasztalták egymást. Szalay a magyar történelem tanulmányozásához fogott, hogy lássa, lehet-e még remélnünk, mert egy nemzetnek sajátságait egy esemény nem változtathatja meg, s azért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatni: tudni akarta, hogy mi vár reánk, hogy meggyőződve nemzetünk hivatásáról, új erővel fogjunk munkához, s jóvá tegyük elkövetett hibáinkat, vagy azzal a meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresni a világon. Eötvös, ki nemzete sorsát mindig az emberiség nagy érdekeivel szerette összekapcsolni, szintén tanulmányhoz fogott, azon elmélkedett: vajon polgárosodásunk súlyedésnek indúlt-e, egy új cæsarismus rothasztó karjaiba hanyatlunk-e vagy a látszó romlás csak átmenti korszak, s az eszmék, melyekben e század oly mélyen hitt s oly mélyen csalódott, megtisztúlva fognak-e egy jobb jövőt megalapítani?

Íme A XIX-ik század eszméinek befolyása az államra című munkájának eredete. E könyvben tetőponton nyilatkozik Eötvös történelmi

és politikai nagy műveltsége, s éles eszének, gazdag szellemének egész termékenyítő ereje. Inductiv módszert követve, bonczkés alá veszi e század uralkodó eszméit: a szabadságot, egyenlőséget és nemzetiséget, s kimutatja, hogy ez eszmék, a mint azokat értelmezik, s az államban valóstításukra törekszenek, ellenkezésben vannak egymással, s valóstításuk semmivé tenné a keresztyén polgárosodást. Kifejti, hogy az emberek többsége ez eszmékhez más értelmet köt, mint a melyben valóstításuk megkísértetett, hogy az egyéni szabadság lelkesíti az európai emberiséget, e tisztán keresztyén eszme, mely a leglényegesb különbséget alkotja korunk s az ó-kor műveltsége között, s a mely szerint az egyenlőség csak eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson, a nemzetiség pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész nemzetekre. Kutatja azokat az elveket, melyek az ó-korból maradván ránk, maiglan fenntartották uralmukat az állam körében és szembe állítja velök a keresztyén polgárosodás elveit, melyek még valóstításra várnak. Összhangzásba hozni az állam rendezését a keresztyén polgárosodás elveivel: íme a munka alapelve. Mélyen hisz a keresztyén polgárosodás jövőjében, meg van győződve, hogy némely szomorú jelenségek ellenére is, nem a romlás, hanem a keresztyén elvek győzelme felé sietünk, s a

csalódások, melyeken átestünk, a forradalmak, melyek által hanyattunk, mintegy szükségese-
sek voltak arra, hogy tévedesünket belássuk. Tisztán tudományos szempontból indul ki, s a pártok fölött állva, vizsgálja az egyéni és közszabadság biztosítékait; nyomozza a haladás törvényeit, s befolyásukat az állam szerkezetére. Alig van nevezetesebb állami és társadalmi kérdés, melyet vizsgálata tárgyává ne tett volna. S ha a régi illúziók romjain itt-ott talán új illúziókat hirdet is, fejtegetéseit az ismeretek nagy gazdagsága kíséri. Jól ismeri a népek és korszakok jellemét, az okok és eredmények kapcsolatát, a különböző polgarosodások eltérő és találkozó pontjait, s a tényezőket, melyek befolyanak az emberiség műveltségére. Néhol történetphilosoph, másutt történetnyomozó, s nemcsak a politikai, hanem a történelmi tudományt is új szempontokkal gazdagítja. Nem ok nélkül irodalmunk büszkesége e mű, s külföldön méltán említik egy sorban Stuart Mill hason tartalmú munkájával.

E tanulmány enyhítette és megnyugtatta; a munka második kötetét már hazájában végezte be és élénk részt vett a magyar társadalmi és irodalmi élet mozgalmaiban, melyet a németesítő absolutismus annyira korlátozni igyekezett. Még egyszer hozzá fordult a költészet-hez is, egy *Nővérek* című regényt írt s néhány

kisebb elbeszélést a magyar népeletből. Jeles művek, de nem tanúsítják a költő szelleme újabb fejlődését. A *Nővérek* alapgondolata a *Karlhausi* borongó hangulatára emlékeztet s bár a forma művészibb, a rajzok derültebbek, de az eszmei tartalom nem versenyezhet korábbi regényeivel. A népies elbeszélések a *Falu jegyzője* genre-képeire emlékeztetnek, de a humor nem oly önkénytelen, s az alakok kevésbbé elevenek. Alkonyodó költészetének mintegy búcsúsugárai ezek, még egyszer fölkeresik az ismert tájakat s megaranyozzák a kedves emlékeket. Borús lelke megvált a költészet enyhe álmaitól, s a zord való, a nemzeti lét aggodalmai és reményei közé mélyedt. Először is a társadalmi téren fejtett ki nagy munkásságot, tudományos, irodalmi s jótékony intézeteink föléléstése vagy megalapítása körül. Mint az Akadémiának al-, majd főelnöke a tudományos munkásságnak nagyobb lendületet igyekezett adni; sokat fáradozott az írói segélyegylet megalapításán; a Kisfaludy-társaságot feltámasztotta halottaiból s kétszáz arany alapítvánnyal lépett alapítói közé. Ő társaságunk második megalapítója s szellemi és anyagi áldozatai legdrágább emlékeink közé tartoznak. Amaz elnöki székről hányszor hangzott hozzánk buzdító szava s az Akadémia e szószékéről hányszor lelkesítette nemzetét! Volt idő, midőn nemzeti intézményeink rom-

jai közt csak az Akadémia szószéke állott épen s csak innen lehetett szólni egy-egy ünnepélyes pillanatban az egész nemzethez. Eötvös, mint nagy halottaink emlékszőnoka, a romok között e szószékre állva, balzsamot csepegtetett a nemzet sebeire s a jövőbe vetett hitet táplálta. S midőn jobb napok látszottak közeledni, aggódó hazafisága egész nyugtalanságával áldozta napjait egy oly kérdés megoldására, melytől Magyarország jövője függött.

A hatvanás évek elején minden nehézséggel, egész nagyságával előtérbe lépett Magyarország és az osztrák tartományok kapcsolati viszonyainak kiegyenlítése. E kérdéssel 1848 előtt keveset foglalkoztak, a pártok mellőzték, a hírlapok hallgattak róla. Leginkább csak Széchenyi saszeme látta e kérdés rendkívüli fontosságát s vette tekintetbe minden lépésénél. Az ellenzék csak a törvény holt betűit tartotta szem előtt, nem nézett az élő érdekek összegére, mintha az egész csak egy idegen ország s nem egyszersmind a haza jobblétének kérdése volna. Maga az a töredék, mely a magyar alkotmányt a parlamenti felelősség formáiban akarta reformálni, szintén homályban hagyta e kérdést s csak a vámügy rendezését illető indítványában vette tekintetbe. Eötvös *Reformjában* érinti ugyan némely oldalát, de taglalatába nem bocsátkozik. Sajátságos tünemény, hogy egy oly alaptörvényt, a

minő a *pragmatica sanctio*, melyből egyik fél az osztrák egységes birodalmat igyekezett ki-magyarázni, a másik pedig Magyarország teljes önállását, de a mely bizonyos kapcsolatot minden kétségen felül megállapít, oly kevésbé vizsgáltak publicistáink nemcsak tisztán a jog, hanem a politikai szükségesség szempontjából is s a belőle folyó következményeket nem törekedtek összhangzásba hozni közjogi reform-jaink irányával. Mintha nem kívántunk volna e kérdésre gondolni, mert zavarta illuziónkat, mintha féltünk volna tőle, jobb időkre akartuk halasztani, s midőn az egyszerre csak szőnyegre került, épen oly kevésbé volt elkészülve reá a közvélemény, mint magok állampolgárai. Innen az 1848-diki törvények hiánya is, melyek közös ügyeket említnek, de elintézésöket nem szabályozzák. S most egy véres forradalom és gyászos reactio után újra felmerül e kérdés a békés megoldás minden eredménye nélkül.

De Eötvös hitt és remélt. Természetében feküdt megérezni az eszmék jövőjét és akkor lépni fel mellettök, midőn még népszerűtlenek és kevesen hisznek bennök. Fődolognak tartotta az alkotmányos mozgalmak megindítását mind Lajthán innen, mind Lajthán túl s erre egy röpiratával jelentékenyen be is folyt. De a midőn Magyarország közjoga egy központi parlament javára elkoboztatott, egy második

röpiratában Magyarország különállása mellett lépett síkra. Nem jogi, hanem politikai szempontból indult ki, különben is ő csak akkor hitte erősnek a jogot, ha igazság és élő érdekek támogatják. A helyzetet válságosnak rajzolta, mind a bel-, mind a külügyek szempontjából s nagy súlyt helyezett a még meg nem oldott német kérdésre. Meg volt győződve, hogy a német egység, bárminő alakban, de létesülni fog, Ausztria ki nem vonhatja magát belőle s Magyarország különállása Németország egységének föltétele. Vagy ha Ausztria kivonná magát az egységi kapcsolatból, akkor sem az octroyálás az a mód, melylyel Magyarországon célzt érhetni. A nemzet nem fog lelépni a jogfolytonosság ösvényéről, de a törvényhozás útján kivihetők oly rendszabályok, melyek a közös ügyek érdekében elkerülhetetlenek. Kétségtelen volt előtte, hogy a közös ügyekre nézve bizonyos intézmények szükségesek, nevökkel nem gondolt, de megszilárdulásukra óhaj tandónak tartotta az alkotmányos szabadság minél nagyobb mértékét.

Eszméi mind Bécsben, mind hazájában hidegen fogadtattak s épen oly népszerűtlenné tették, mint a midőn azelőtt tizenöt évvel a parlamenti felelősséget indítványozta. De azért nem csüggedett. Benyomásokra fogékony természetű mozgékonyságával, hol magyar, hol német lapokban, folyvást érlelni törekedett

a kiegyenlítés eszméit, sőt e célra egy magyar lapot is alapított, melynek vezérczikkeit nagy részt maga írta. Drágának tartott minden pillanatot, s a múlt tévedései, melyekre maga is befolyt, intő példa gyanánt emelkedtek föl lelkében. Mindamellett részint a pártok állása, részint a körülmények ingatagsága miatt csak a vezérelveket fejtegette, s nem állott elő formulázott tervvel. De a midőn Deák egy alkalmas pillanatban felmutatta tervét s formulázta az új intézményeket, — mely tette őt nagyobb államférfivá emelte, mint minden más, a miért inkább ünnepeltetett, — Eötvös némi kétségek ellenére is egészen hozzá csatlakozott s kiváló részt vett mind a parlamenti küzdelmekben, melyek a kiegyenlítési törvényjavaslatokat győzelemre segítették, mind a királyi tanácsban, mely a végmegoldás s a magyar ministerium alakítása végett hivatott össze. Még egyszer ismét teljes erejében hallottuk őt, mint szónokot, védve azokat az elveket és intézményeket, melyekért egész életén át küzdött; még egyszer láttuk őt a ministeri széken, hogy megindítsa közoktatási és műveltségi ügyeinket, melyekért senki szíve nem dobogott hőbben, mint az övé. S ím alig telt el négy év s a sors kiragadta körünkből!

De bármily gyászos volt reánk nézve halála, van benne valami vigasztaló és fölemelő. Egy szép, egy egész életet látunk befejezve:

az ifjúság merész álmát, melyet az érett kor megvalósított. A küzdő hős fáradalmai után nyugodtan szállhatott sírjába. Az isteni gondviselés pártúl fogta s megjutalmazta a költőt, ki a szív legnemesebb érzéseire hatott, a filosofot, ki az emberiség legszentebb érdekeit nyomozta, a hazafit, ki oly ernyedetlenül fáradozott nemzete fölemelésén. Oly áldással koszorúzta, melyben ritka halandó részesül. Pályája szenvedéseit fenkölt lelkű hitvесе enyhítette, gyermekeiben örömet ért s a közéletben valósúlni látta mindazt, a miben élete célját helyezte. Az ősi alkotmány átalakult, a nemzet önállása és szabadsága biztosított, hiába tiporták össze két nagyhatalom seregei, sírjából újra kiemelkedett. Az osztrák tartományokkal való viszonyaink kiegyenlítették s az ország anyagi és szellemi fejlődésnek indult. Beteljesült, mit egyik költeményében óhajtott:

«Ha fenmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem».

Ez emlék él alkotmányunkban, a közszellemen és szívünkben: emelkedjék lelkesedéssé, hadd érezzük oly hön és igazán, mint ő, hogy keleten a nyugoti polgárosodás bajnokai vagyunk s jövőnk az annak teendő

szolgálatoktól függ; hogy a nemzetiséget leginkább a közműveltség biztosítja; hogy régi jogainkhoz új jogokat kell szereznünk a szellemi és anyagi munka erejével. Ez érzés lángja ez ünnepélyes órában legméltóbb áldozat szellemének!

TOLDY FERENCZ.

SZÜL. 1805 AUG. 10-ÉN, MEGH. 1875 DECZ. 10-ÉN.

FÖLÖLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1876 JUNIUS 11-ÉN
TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN.

Az a férfiú, a kinek ma emlékét ünnepeljük, egy félszázadot meghaladó írói pályát futott meg s utolsó bajnoka azon hős csapatnak, melynek irodalmunk újjászületését köszönhetjük. Valóban Toldyval egy egész korszak szállott sírba. E korszak fénye egyszersmind az ő dicsősége, mert ha társai között voltak is nagyobb tehetségűek, de senki sem volt, a ki nála több lelkesedéssel, hűséggel és kitartással szolgálta volna az irodalom és tudomány érdekeit, senki, a ki több szeretettel csüggett volna irodalmunk múltján, örült volna jelenének, s hitt volna jövőjében. Élete a múlt és jelen között oszlott meg a jövő érdekében. A míg egyfelől a hazafi lelkesedésével s a bűvár szorgalmával kutatta és hozta napfényre irodalmunk betemetett kincseit, addig másfelől az izgató erélyével vegyült a jelen küzdelmeibe, több irányban és téren, egész haláláig. Fogékonysága és buzgalma bámulatos volt, mintha örök ifjúsággal áldotta volna meg az ég, testben és lélekben egyaránt

Fejlődésünk különböző áramlatai között, négy-öt írói nemzedéket élt át, velök vagy ellenök küzdve, de előbb-utóbb elismerve minden életre való irányt, minden valódi érdemet. Számos irodalmi és tudományos vállalatot indított meg és szerkesztett, újabb meg újabb tehetséget vezetve be, növelve, buzdítva. Munkát munkára írt, nem csak egy szakban; félszázadon át csaknem egyedül volt régibb és újabb íróink kiadója, s úgy szólva, egy egészen új hazai tudományt igyekezett megállapítani: nemzeti irodalmunk történelmét.

E mellett ott találjuk őt majd minden irodalmi és tudományos társulat keletkezésénél, mint kezdeményezőt vagy alapítót, mint a nemzeti műveltség legbuzgóbb bajnokát. Akadémiánknak már alakulásakor tagja, huszonöt éven át titkára, s folyvást egyik szellemi vezére. Élete és munkássága annyira összeforrott az Akadémiával, hogy egyiket a másik nélkül alig képzelhattük. S mintha most sem hihetnők halálát, hisz csak az imént vett részt ifjú hévvel munkásságunkban, csak a minap beszélt nekünk bevégzendő és megkezdendő munkáiról. Mintha lehetetlennek tartanók, hogy az, a ki negyvenöt év óta Akadémiánk minden ünnepélyes közülésén megjelent, a main hiányozhatnék. Mind hiába! A sír nem adja vissza halottját, s e helyen, a honnan ő annyiszor szólott hozzánk, most nekem kell

az ő emlékét megújítanom. De vajon meg kell-e újítanunk emlékét, midőn halálát is oly nehezen tudjuk elhinni? S vajon, ha bírná is erőm, elég-e egy rövid óra arra, hogy széles körű munkásságát híven rajzolhassam? Önök, uraim, mindnyájan közelről ismerték őt, barátjai vagy tisztelői voltak, önök közül többeket ő ösztönzött és vezetett az írói pályára, s alig van köztünk valaki, kit szíves részvételével ne buzdított volna. Önöknek bizonyára elég néhány vázlatos vonás, hogy ez ünnepélyes percekben egész elevenességgel éledjen föl lelkökben az elhúnyt szellemi alakja, elég egy-két tiszta hang, egy pár accord, hogy visszahangozzék szívökben veszteségünk egész szomorú dallama.

Toldyban az irodalom és tudomány szeretete valóságos szenvedély volt, s egyszersmind a nemzetiség hő cultusa. E szenvedély olthatatlan lánggal lobogott lelkében, egészen betöltötte azt, s nemcsak fokozta tehetségét, hanem mintegy alkotta is. A jelen század elején születve, épen akkor élte gyermekéveit, midőn a nemzetiség eszméje kezdé átalakítani a magyar irodalmat, hogy általa társadalmi és politikai életünket is átalakítsa. Valóban az a nemzeti visszahatás, a mely a múlt században nálunk az irodalmi és politikai téren megindult, bár nevezetes mozzanat volt, nem rejté magában a nemzeti újjászületés csiráját. A ma-

gyar testőrök kezdeményezésére úja felzsendült ugyan irodalmunk, szemben Mária Terézia leplezett és II. József nyílt németesítő törekvéseivel, de minden nagyobb átalakító eszme nélkül. Az 1790-ki országgyűlés visszaállította ugyan az alkotmányt s újabb törvényekkel erősítette meg, de nem fejlesztette. A nemesség inkább csak előjogait védte az alkotmányban, a reformtörekvések külső és belső okok miatt csakhamar elpárologtak s politikai életünk egész 1822-ig a régi tespedésbe látszott sülyedni. A nemzetiség eszméje még nem hatotta át a kedélyeket, a nemzeti fejlődés iránya még nem vált öntudatossá a nemzetben. A mozgalom nem is a politikai téren indult meg, hanem az irodalmin. Három férfiú vezette azt: Révai Miklós, Kazinczy Ferencz és Kisfaludy Károly, a kiknek örök hálával tartozunk. Midőn Révai 1802-ben egyetemünkön a magyar nyelv tanszékét elfoglalva, hirdetni kezdte, hogy nem tudunk magyarul, s korszakos nyelvtanában a philosophiai, történeti és összehasonlító nyelvészet segélyével földerítette nyelvünk rendszerét, nemcsak nyelvtudományunknak vetette meg alapját, nemcsak helyesírásunkat szabályozta, nemcsak prózánk és költői nyelvünk fejlődésére hatott, hanem egyszersmind erős támaszt nyújtott a nemzetiség eszméjének is, a mely a nyelvvel a legszorosabb kapcsolatban áll. Kazinczy

tovább ment, nemcsak arra törekedett, hogy helyesen, hanem hogy szépen is írjunk, a próza és költészet saját nemei szerint, szem előtt tartva a classikai és új irodalmak remekeit, megújította a nyelvet, hogy új eszméket és ízlést fejezhessünk ki általa, hogy irodalomban, társalgásban, közéletben az újkori műveltség színvonaláig emelkedhessünk. Nyelvújítása, minden tévedései mellett is, a nemzeti életre kiható nagy és jótékony tény volt, a mely nemcsak nyelvészeti szempontból ítélendő meg. Kazinczy a reform kovászát vetette a nemzetbe, hogy az megújulva testben és lélekben, mint a XVI. században, újra magába vehesse az új eszmék elemeit és szélesb, szilárdabb alapra rakhassa a nemzeti műveltség épületét. Kisfaludy Károly és Auróra-köre, különösen Vörösmarty, összeolvasztva az eddigi költői iskolák vívmányait, nemzetiesbbé s egyszersmind európaiabbá tették költészetünket, a nemzeti vágyak és új eszmék bátrabb szószólójává. Ez irodalmi mozgalmat mihamar követte a társadalmi és politikai. A nemzeti műveltség nyelvész és költő bajnokai nyomába a nemzeti politika államférfiai léptek. Révait Nagy Pál váltotta föl, a nemzetiség tüzes bajnoka; a nyelvújító Kazinczyt Széchenyi, a politikai reformer s Kisfaludyt és Vörösmartyt Deák, Kossuth és Eötvös, alkotmányunk és társadalmunk átalakítói.

Toldy már mint gyermekifjú ez irodalmi

mozgalmak hatása alatt állott. Mozgékony heve korán, tizenhét éves korában ragadta az írói pályára. Mint egyetemi tanuló járatos volt Virág Benedekhez és Horvát Istvánhoz, levelezett Kazinczyval, megismerkedett Kisfaludy Károlylyal, Vitkovicscsal és Döbrenteivel. Bajzával, a ki tanulótársa volt, lelkesedve olvasta Révai nyelvészeti munkáit és Horvát Istvánnak Révai mellett Verseggy ellen írt könyvét és összetűzött egyetemi tanárával, a ki Révait ócsárolta. Általában Révai munkái nagy benyomást tettek reá. Alig volt a fiatal írók között lelkesebb híve a nagy nyelvésznek. Hévvvel buzgott mellette minden téren. Később leginkább neki és Vörösmartynak lehet köszönni, hogy a megalakult Akadémia hosszas küzdelem után a Révai tanai után indult, a szerint szabályozta helyesírását, melyet aztán az egész irodalom, a hivatalos és iskolai körök is elfogadtak. Révai példája, ki először gyűjtötte és magyarázta nyelvemlékeinket, őt is hasonlóra buzdította. Már 1828-ban *Költői régiségek* czíme alatt néhány régi költeményt ad ki kéziratból, később átveszi Döbrenteitől az Akadémia *Nyelvemlékei* szerkesztését, s részint e gyűjteményben, részint önállóan számos nyelvemléket ad ki és magyaráz. Mily hosszú sora a munkáknak! Huszonöt éven át nyelvemlékeinknek csaknem egyedül Toldy a kiadója és magyarázója. A nagy gonddal össze-

gyűjtött és kiadott *Corpus grammaticorum* gyűjteményét a tizenkét kötetes *Corpus poetarum* követte volna, a melyet nagy fáradsággal egész életén át gyűjtött, s a melynek első kötete már-már megjelenendő vala. E tanulmányok alapján igyekezett kifejteni a régi nyelv hang-, alaktani és szókötési változásait, sőt egy egész rendszeres történelmi nyelvtant is szándékozott írni, a melynek vázlatát halála után megtaláltuk iratai közt. E munkával akart áldozni Révai szellemének, de a mint ebben, úgy abban is megakadályozta a halál, hogy a nagy nyelvész emlékét megújítsa irodalmunkban, a mely róla már-már megfedkezni látszik. Toldy ifjú korában egy rövid értekezést írt Révai életéről és munkáiról, s midőn nem rég az Akadémia ugyanezt pályakérdésül tűzte ki, életében először pályázni akart s egy hozzá s Révaihoz méltóbb munkával kicserélni ifjúkori kísérletét. E munka közben íróasztalánál érte a halál. Hajlott kora utolsó órájában azon férfiú pályája- és munkáival foglalkozott, a ki először öntötte lelkébe a nemzetiség nagy eszméjét és hő érzését, a régi nyelv és irodalom szenvedélyes szeretetét.

Élete utolsó éveiben hasonló hévvel újult meg lelkében Kazinczy emléke is, a ki szintén oly nagy, sőt nagyobb befolyással volt rá, mint Révai. Toldy gyermekifjúsága egész tüzével, mondhatni könnyelműségével üdvözölte

a nyelvújítás mindinkább erősülő mozgalmát és polemiáit. Eleinte a tulzó nyelvújítók közé tartozott, lassanként mérsékelte hevét, de annál erősebb szenvedélylyel csüngött Kazinczy nagy hagyományán, a nemzeti műveltség eszméjén, a mely fölötte áll minden nyelvészeti vitának. Nem lévén költő, sem szorosb értelemben vett művészi prózaíró, nem annyira saját példájával segítette elő a nyelvújítás diadalát, mint buzgóságával, polemiáival, folyóirataival és befolyásával az Akadémiára. Ő szerkesztette Vörösmartyval az Akadémia német-magyar és magyar-német szótárát, a mely a megújított magyar nyelvnek egyszersmind első szótára volt, majd Bugáttal az orvosi szótárt, s később a tudományos műszótárt. Míg költő barátjai tovább fejlesztették Kazinczy törekvéseit s eldöntötték a nyelvújítás győzelmét, ő egy pár tudományos társával, különösen Bugáttal, a magyar műnyelv megalapításán fáradozott. E mező még meglehetősen parlagon állott, s Dugonics, Pethe, Diószegi és Földi kezdeményeit folytatni kellett. E mozgalom nagy tévedéseit ismerjük, de vajon maga a föladat: a tudományok műszóinak és műneveinek teljes megmagyarosítása, nem volt-e olyan, a melyet nagy merészség és nagy önkény nélkül lehetetlen megoldani, hiszen maga a görög római műnyelv sem állja ki a szigorúbb bírálatot? Ma már nem akarjuk va-

lósítani mindazt, a mit akkor czélba vettünk, megelégszünk a műszók magyarosításával, s a műnevekéről lemondottunk. De vajon magoknak a műszóknak magyarosításában is tudnánk-e annyi eredményt fölmutatni Toldy és Bugát bátor föllépte nélkül? Nem nyertünk-e jó műszókat is? S vajon a műszók alkotása nem jár-e több nehézséggel, nem fenyeget-e mélyebb örvénynyel, mint az oly szóké, a melyek csak a műveltebb társalgás, a közélet s a fensőbb költészet körébe tartoznak? Mégis lemondhatunk-e ma is műszótárunk gazdagításáról, körülírásokhoz folyamodjunk-e vagy egészen föladjuk a tudományos műnyelv purismusát? Néhány évtized óta a nyelvújítás túlságai s a mindinkább terjedő szókötési idegenszerűség gondosabb íróinkat és az Akadémiát bizonyos visszahatásra, némi józan conservatismusra ébresztették. Toldy szívesen csatlakozott ez áramlathoz. Az Akadémiában ő maga szólalt föl Bugát újabb túlzásai ellen, sőt ő indítványozta azt az akadémiai pályakérdést is, a mely a nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálatát kívánta, tekintettel az újítás helyes módjaira. Azonban a midőn egy pár év óta az Akadémiában egy egész orthológ párt alakult, a mely a nyelvújítást mint elvet is kétségbe látszik vonni, s nemcsak egyes tévedéseket, hanem az újabb költészet és műpróza összes és valódi vívmá-

nyait is mintegy elítéli, Toldy még egyszer síkra szállott a neológia védelmére, oly szenvedélyes fölindulással, mint ezelőtt ötven évvel. Napjainkban a neológia és orthológia harczainak ily megújulása bizonyára nem kívánatos, sőt bizonyos tekintetben anachronismus is. Most a magyar nyelvésznek és írónak e tekintetben alig lehet más elve, mint a melyet Kazinczy mondott, bár magára nézve nem híven és jellemzőn, tudniillik, hogy ő éppen oly tüzes orthológ, mint neológ. A régiebb neológiától azt kellene legkevésbbé megtanulnunk, a mit leginkább tudott: a merészséget, s azt elsajátítanunk, a mi leginkább hiányzott benne: az óvatosságot. A régi neológiának megvan a maga mentsége: alig vehetett egy pillantást régi nyelvemlékeinkbe, nem használhatta az újabb nyelvtudomány vívmányait, inkább csak az élő nyelvre támaszkodhatott, de a szükségétől kényszerítve, merészen tört elő ott is, a hol csak az ösztön vezette, vagy még az sem. De az új orthológiának nem lesz ily mentsége, ha a merészségben a régi neológia példáját követi. Néhány évtized óta számos nyelvemlék birtokába jutottunk, a népnyelv kincsei is kezdenek fölhalmozódni, de se ezek, se azok nincsenek még kellően átvizsgálva; a hasonlító nyelvészet nem egy nagy igazságot derített föl, de elárasztott bennünket kétes becsű

ötletekkel is. Szóképzőink lényege még nincs minden oldalról annyira kiderítve, hogy minden egyes esetben oly dictatori hangon léphessünk föl, s nem annyira a nyelvtudomány, mint inkább merész elméletek nevében megfosszszuk az irodalmat és közéletet oly szóktól is, a melyeknek nyelvészeti életjoga talán homályos vagy épen kétes, de a melyeket elfogadott a nyelvérzék és szokás, s a melyeket másokkal pótolni nem oly könnyű, sőt majdnem lehetetlen. Toldy talán igen hevesen s minden pontban nem is elég alaposan támadta meg e mozgalmat, de lényegében többé-kevésbé az irodalom közérzetét fejezte ki. Tiltakozása a sír széléről, még egyszer mestere zászlóját lobogtatva, intsen bennünket óvatosságra. Egy haldokló hagyománya az és oly ügyben, mely nem csak neki volt drága, hanem mindnyájunknak.

Kisfaludy Károly szintén elhatározó befolyással volt Toldyra; körében, az úgynevezett Auróra-körben, élte le ifjúsága legszebb napjait. Itt nyerte æsthetikai irányát és műveltségét is, itt szövődött közte, Vörösmarty és Bajza között az a szoros barátság, a mely az irodalomra nézve is oly nevezetessé vált. Eleinte maga is költészettel foglalkozott, de csakhamar fölhagyott vele, s a helyett ösztönzője, kritikusa lett költőbarátjainak, s az új irány æsthetikusa. A külföld irodalmi és

tudományos mozgalmait több figyelemmel kísértén, mint barátjai, ezek általa nyertek tudomást némely nevezetesebb új munkáról. Felfedezendő tárgyakat is szolgáltatott nekik, s kritikai megjegyzéseivel nem egyszer adott alkalmat mindnyájokra nézve jótékony eszmecserére. Magyar és német folyóiratokban folyvást ismertette műveiket, különösen a Kisfaludy- és Vörösmartyét, sőt az utóbbi *Zalán futásáról* egy egész nagy tanulmányt írt. Hogy a külfölddel is megismertesse őket, műveik közül néhány jobbat németre fordíttatott *Handbuchja* számára, a melyben először kísérlette meg a magyar költészet történetét is vázolni a legrégibb időktől fogva koráig. Költő barátjainak iránya és művei bámulattal töltötték el. Ime költészetünk kezd nemzetibbé válni és mégis európaibb, újkori eszmék hirdetője, és mégis magyarosb az eddiginél; e mellett Zrínyi óta csak a lyra nyújtott becsebbet, most az eposz és dráma, sőt a regény és beszély terén is kitűnő műveket tudunk felmutatni. Különösen Vörösmarty költészete lelkesítette, kinél a nyelv szokatlan erőben, fényben és hangzatosságban jelent meg. Barátjai dicsősége, ifjúkori emlékei oly erős benyomást tettek reá, személyes és æsthetikai rokonszenvei annyira elragadták, hogy Kisfaludy és Vörösmarty után csak hanyatlást látott költészetünkben, sőt Petőfit és Aranyt

is csak epigónoknak nevezte. Nem vette észre, hogy ez újabb költészet a nemzeti irány erősebb liktetése, hogy Petőfi lyrájában, Arany balladái- és eposzaiban a nemzeti és művészi az eddiginél még fensőbb fokon egyesül. Azonban utolsó éveiben, midőn költészeti kézikönyvét új és bővített kiadásban rendezte sajtó alá, még egyszer átolvasta az újabb költőket. Régi lelkesülése új lelkesülésbe olvadt, s könyve előszavában bevallja, hogy Petőfi és Arany új lendületet adtak a nemzeti költészetnek, s általában költészetünk «az élet reál s a művészet eszményi követeléseinek mind szerencsésebb kiegyeztetésével, a világirodalom remekeinek mind nagyobb számban jeles átültetésével, s a nemzetnek táguló világnézetével eddigi korlátait mindinkább küljebb tolja, s tartalomban és formában, lassan de biztosan, a kor, világ és művészet színvonala felé emelkedik; ez jelen korunknak még mindig *levésben* levő költészete». Ime végnapjaiban emlékei közé remények vegyülnek, s aggodalmait eloszlatja a jövőbe vetett erős hit.

Kisfaludy és Kazinczy halálával Vörösmarty, Bajza és Toldy vették át a magyar irodalom vezérletét. E férfiak tehetség, jellem, sőt műveltség tekintetében is különböztek egymástól, de épen azért egymást kiegészítve, mintegy fokozták egymás hatását. Vörösmarty költői álmaiba merülve, magába vonuló és

méla volt, sőt az irodalmi ügyeknél olykor inkább érdekelték a politikai mozgalmak, a melyeknek eszméit, szenvedélyeit oly erős rokonszenvvel olvasztotta költészetébe. Azonban költői dicsősége fényt vetett e körre, s az újabb költők mind körüle csoportosultak. Bajza nemcsak költő volt, hanem a kritika félelmes képviselője is, bár nem széleskörű; merev, lassú, de erélyesebb mindkettőnél, ha a küzdelem magával ragadta. Toldynak szélesb látköre, többoldalú műveltsége és fogékonysága volt társainál; mozgékonyasága nem hagyta nyugodni, s újabb meg újabb irodalmi vállalatokba sodorta őt, míg szeretetreméltó simulékonysága kiegyenlítette az ellentéteket. Toldy bámulta és szerette Bajzát és Vörösmartyt, de valami ellenállhatatlan varázs vonzotta Kazinczyhoz még akkor is, midőn némi viszályban élt vele, s halála után e férfiú maradt legszentebb emléke s lelkesedésének kiapadhatatlan forrása. Sehol sem melegebb, mint a mikor Kazinczyról ír, és semmi sem fájt neki inkább, mintha valaki Kazinczy gyöngeseit fessegette. Természete és vérmérsékének rokonsága vonzotta őt Kazinczyhoz, s félig öntudatosan, félig öntudatlanul az ő pályája lebegett előtte eszményül, a változott irodalmi viszonyok között.

Mindkettőben ugyanazon lelkesedés és fogékonyság, ugyanazon kegyelet és udvariasság,

az irodalom és tudomány szeretetének ugyanazon szenvedélye, ugyanazon hosszú életkor és fiatal kedély, ugyanazon rokon- és ellen-szenvek, a becsvágy és hiúság ugyanazon nyilatkozásai, sőt ugyanazon könnyelműség az élet anyagi oldala iránt. Kazinczy kedélyében a boldogságnak kimeríthetetlen forrása buzogott, senki sem tudta úgy élvezni az élet áldását: a természet, irodalom és művészet bájait, a családi kör és barátság örömeit. A sors csapásai, a szegénység, sőt a nyomor sem hagytak nyomot kedélyén; úgy szerencsétlen, mint szerencsés napjaiban ugyanazon derűltséggel olvasta és ültette át nyelvünkre az ó- és újkor remekeit, és simítgatta költeményeit, ugyanazon lelkesüléssel írta leveleit kis és nagy dolgokról, s oly irodalmi gonddal, mintha a közönségnek írna, ugyanazon elragadtatással örült a megújult irodalom mindenbármely csekély jelenségének is. Toldyban is megvolt e sajátság. Őt sem tudta semmi megzavarni szellemi élvezetében és munkásságában, az irodalom gondja neki is öröm volt, a mely mindent feledtetett, s hogy a Kazinczy és az ő kifejezésével éljek, nem egyszer sikoltott föl örömében, ha egy régi codexet vagy nyomtatványt fődözhetett föl, vagy pedig valamely kitűnő új magyar munka ragadta meg figyelmét. Mindkettő örömost levelezett barátjai- és nembarátjaival irodalmi ügyekben, s

örömet üdvözölte és buzdította az új tehetségeket, csak hogy Kazinczy inkább a költőket és stilisztákat, Toldy pedig, kivált később, inkább a tudománynyal foglalkozókat. Mindkettő könnyen lelkesült s hajlandó volt túlbecsülni írók és munkák, ha hézagot látszott betölteni. Mindkettő, bár termékenyítőn, szétosztotta erejét, sokba kezdett, nem mindent végzett, de folyvást lázas tevékenységben töltötte napjait. Mindketten kiváló tisztelettel viseltettek az arisztokratia és főpapság iránt, hogy megnyerhessék őket a magyar irodalom és tudomány ügyeinek. Egyik sem volt határozott politikai jellem. Kazinczy mint fiatal ember hivatalt vállalt II. József alatt, de ugyanakkor munkáival és később nyelvújításával leginkább akadályozta a nyílt és leplezett németesítő törekvéseket; Toldy került minden nyílt összeütközést bárminő kormány-nyal, de irodalmi buzgalomával, a múlton és jövőn csüngő lelkesedésével, hathatósabban gyöngítette az újabb németesítő rendszert sok zajos hazafinál. Mindketten nem politikai eszmék, hanem a nemzetiség és nemzeti műveltség bajnokai voltak, s azt hitték, hogy ez amaszt inkább biztosítja a politikai intézményeknél is. Kazinczy egy félszázadnál tovább izgatott a magyar irodalom ügyében; nyelvújításával alakító fejlődésbe indította a nemzetiségi eszmét, ízlésújításával pedig új lendü-

letet adott a költészetnek és műprózának. Toldy szintén egy félszázadig szolgálta ez ügyet Kazinczy nyomán, de Kazinczy törekvéseihez még egy új törekvést is csatolt: a magyar tudományosság melletti izgatást.

Valóban ez Toldy legfőbb érdeme, és jeles munkáinál is nagyobb dicsősége. Kazinczy és Kisfaludy Károly után, Vörösmarty fölléptével nyelv és irodalom derekas fejlődésnek indult, kevésbbé a tudomány, sőt a megalakult akadémia is inkább a költészet és nyelv akadémiája, mint a tudományoké. Ily körülmények között nagy szükség volt egy lelkes és fáradhatatlan izgatóra, a ki ismeri ez európai tudomány állását s majd minden szak iránt érdeklődik. E helyet töltötte be Toldy részint mint magánember és író, részint pedig mint az Akadémia titkára; felköltötte és élesztette a szunyadó erőket, s ápolta a tudományos törekvéseket minden lehetséges úton és módon. Főtörekvése volt, hogy magyar nyelven a tudományszakok minden ága művelés alá véssék, s mindenikben bírassunk eredeti, átdolgozott vagy fordított munkát. Élénk részt vett ugyan Bajza és Vörösmarty irodalmi vállalataiban, az *Auróra* és *Kritikai Lapokban*, de egyszersmind már 1828-ban Bugáttal megindította az *Orvosi Tárt*, 1834-ben indítványozta s az Akadémia megbízásából szerkesztette a *Tudománytárt*, 1837-ben pedig megalapította

Bajzával és Vörösmartyval az *Athenaeumot* és *Figyelmezőt*, s ez utóbbit maga szerkesztette. Míg amaz részben a megszűnt *Aurórát* folytatta, részint pedig a közönségnek a tudomány iránt fölébredt hajlamát élesztette, s a tudományos írókat gondosabb nyelvre és formaezrékre szoktatta, addig emez tért nyitott a hazai és külföldi tudományos könyvek bírálatainak és ismertetésének. De különösen az Akadémiában fejtett ki Toldy nagy bugóságot és tevékenységet a tudomány érdekében. Sürgette az Akadémia reformját, hogy az inkább megfelelhessen hivatásának; magán- és hivatalos levelezései-, esengései- és követeléseivel, példája- és buzgóságával majdnem úgy vezette az Akadémia titkári szobájából a tudományos mozgalmakat, mint hajdan Kazinczy széphalmi lakából a szépirodalmiakat.

Az Akadémia alapszabályai akkor a tudományok meghonosítását és terjesztését állíták előtérbe a művelés és továbbfejlesztés helyett, az osztályokat az összes Akadémiában olvasztották föl, s így szakkérdések fölött nem az illető osztály döntött, az értekezések nem olvastattak, csak beadattak, ha épen valaki írni talált, s az élő szóval előadás és tudományos eszmecsere jogát ügyleti értekezlet bitorolta. Toldy 1836—1848-ig nem egy reformnak törte meg útját. Ügyrendi módosítások alakjában az osztályülések rendezettek, a szakkérdések az

illető osztályhoz utasítottak, a tudományos fölolvasás, eszmecsere divatba jött, a nyomozó irány fölébredt, erősödött s az akadémiai eszme előtérbe lépett. Toldy évtizedeken át fáradozott ez irány erősítésén. Figyelmeztette társait némely elhanyagolt térre vagy kérdésre, olykor maga adott nemcsak tárgyat, hanem eszmét is, s indítványával nem egy oly vállalatnak vetette meg alapját, a melyek az Akadémia munkássága- és hatásának legszebb emlékei közé tartoznak. Hogy csak egy pár nevezetesebbet említsek, 1847-ben az ő indítványára indultak meg az archæologiai mozgalmak, az ebbeli közlemények első kötetét szerkesztette is; 1854-ben ő sürgette s kezdette szerkeszteni a *Magyar történelmi tárt*, s legújabbban ő indítványozta az akadémia könyvkiadó-vállalatát, mely eredeti, átdolgozott és fordított munkákkal pótolni igyekszik tudományos irodalmunk hézagait. Az akadémián kívül az egyesületi téren is nem kevesebb buzgóságot és tevékenységet fejtett ki; 1836-ban a Kisfaludy-társaságot alapította, szerkesztette évkönyveit; a társaság megbízásából Erdélyi-vel æsthetikai folyóiratot indított meg, s indítványozta az ó- és újkor remekírói fordítását. Ott találjuk őt az orvosi, természettudományi és történelmi társulatok alapítói között is. A forradalom alatt egyedül vezette az Akadémia ügyeit, s eszélyességével veszélyes compromissiótól óvta meg, majd a forradalom

után a katonai önkény dühöngései közepett egy üldözött vallás apostolaként titokban gyűjtötte össze szállásán az Akadémia tagjait, hogy folytassák a megszakadt munkásságot, s mint Kazinczy hasonló körülmények között, megindította az *Új magyar muzeumot*, e sokat kifejező jelmonddal: «Peragit tranquilla potestas, quæ violenta nequit». Míg az Akadémia ügye függőben volt, bár szakülései eltűntek, minden elkövetett, hogy a mostoha körülmények között is föléledjenek a magyar tudományos törekvések; majd a midőn az Akadémia szabályai újra megerősítettek, a Kazinczy születésének évszázados ünnepét indítványozta, a melyet nemcsak az Akadémia üllött meg nagy lelkesedéssel, hanem minden magyar város, minden magyar család, s a mely mint a nemzeti érzés és akarat első szabadabb nyilatkozata, mintegy visszakövetelte az eltiport nemzetiséget és alkotmányt, s alapjában megingatta Bach németesítő rendszerét.

E nagy buzgóságot folyvást nagy munkásság kísérte. Munkássága különösen bámulatos a régibb és újabb magyar írók kiadása terén. Nemcsak számos nyelvemléket, történeti kútfőt adott ki fölvilágosító jegyzetekkel és terjedelmes életrajzzal, hanem negyvenöt év óta majdnem egyedül az ő kezéből vettünk minden jelesb elhunyt magyar költőt és prózaírót. Erre alig van példa az irodalom történetében.

Toldy e tekintetben egymaga teljesítette egy egész korszak föladatát. A kegyelet erős érzése, mondhatni irodalmi vallásosság dobogott szívében. Minden jelesb írótestvérnek, rokonnak nézett s kötelességének tartotta, hogy emlékkövel jelölje meg sírját, és koszorút tűzzön reá. Kegyelettel szedett össze minden hagyományt, nagy gonddal állapította meg a hibás szöveget, s fáradhatatlan buzgósággal járt utána minden adatnak, hogy minden íróthozzá méltó életrajzzal és méltánylással vezethessen a közönség elébe. Számos chrestomathiát szerkesztett, melyekben irodalmunkat hol egészben, hol egyes korok vagy szakok szerint mind szélesb körben igyekezett megismertetni, s nyelvi, széptani, történeti bevezetésével, jegyzeteivel minél alaposabban megértetni. E mellett hány nem ismert vagy feledett író, adatot hozott napfényre, s értekezéseivel irodalmunk történelmének hány homályos lapját derítette fel! A kegyelet kötelességének e teljesítése egyszersmind tanulmány volt egy nagy munkához: a magyar irodalom történelméhez, a legrégibb időktől napjainkig, a melyre egész életén át készült, s melyet csak részben írhatott meg, egészben legalább nem úgy, mint tervezte.

Toldy már korán, huszonkét éves korában, midőn a magyar költészet történetének vázlatát írta, e czélt tűzte élete egyik fő felada-

tául. De az akadályok majdnem legyőzhetetlenek voltak. A codexek irodalma csak lassanként, a harminczas s negyvenes években kezdett napfényre jönni, a régi irodalom nyomtatványai pedig részint lappangottak, részint pedig a könyvtárak legtöbbjében majdnem hozzáférhetetlenek voltak. A forradalom előtt a nemzeti muzeum könyvtára is alig volt használható. Maga az irodalom sem nyújtott támaszt. A kik a XVIII. század folyamán s a XIX. elején az irodalomtörténet terén mozogtak, csak száraz, töredékes adatokat hagytak hátra, írók és könyvczímek lajstromát, s ha az újabb írókról volt is egy pár életrajzi monographia vagy irodalmi tanulmány, a régiebekkel, még egy Zrínyivel is, alig foglalkozott valaki behatóbban. E mellett a forradalom előtt a történelmi tanulmányok, a melyek oly szoros kapcsolatban vannak az irodalomtörténetiekkel, többé-kevésbbé elhanyagoltattak. A nemzet a jelennel küzdött, a jövőben élt s kevés gondja volt a múltra. Az irodalom ugyanazon jelszavakat hangoztatta, a melyeket a politika: «Magyarország nem volt, hanem lesz». Ily körülmények között Toldy nem merte megírni munkáját. Az még hagyján, hogy a közönségnek csekély részvételére számíthatott, de még nem gyűlt össze elég, annál kevésbbé kritikával feldolgozott anyag, s még ő maga sem tett minden irányban elég beható

tanulmányt, hogy biztosan alakíthasson. Különben is az irodalomtörténet e században egészen új tudománynyá vált, épen oly oknyomozóvá, bölcselmivé és művésziessé, mint maga a történelem. Elvégre is a kor változott hangulata és a szükség kényszeríték Toldyt, hogy valósítsa ifjúkori álmait s férfikora oly forrón ápolt gondját. A forradalom bukásával a vágyak és remények korát legalább egy időre az emlékeké váltotta fel. A történelmi jogokat lábbal tapodó politikai rendszabályok erős történelmi érzéket költöttek fel a nemzetben, a mely a jelen és jövő sivársága elől örömet menekült a múltba. Újabb és régibb történetíróink a múlt alaposabb tanulmányához fogtak, hogy vigaszt, reményt és hitet merítsenek belőle. Toldyt magával ragadta e hangulat. Meg akarta mutatni a németesítés bajnokainak, hogy nemzeti műveltségünk nem a múlt század végén kezdődik, már századok előtt voltak jeles költőink és prózaíróink, másfelől ki akarta tárni nemzetének régibb irodalmi kincseit, a melyekről már-már megfeledkezni látszott, emelni önérzetét, erősíteni önbizalmát és hitét és szívére kötni a nemzeti irodalom fontosságát, a mely hű tükre vallásos és politikai küzdelmeinek, megőrzője jellemének és sugalmazója eszméi- és reményeinek. E mellett mintegy a szükség is kényszeríté, hogy hozzá fogjon nem ok nélkül halogatott munkája

megírásához, mert a magyar irodalom története fölvetetett az iskolai tantárgyak közé, s nem volt valamire való könyv, a melyet a tanárok és tanulók kezébe lehetett volna adni. Így írta meg irodalmunk történelmét a mohácsi vészig két kötetben, majd szintén két kötetben költészetünk történelmét egész Kisfaludy Sándorig. De irodalomtörténetét nem folytatta tovább, részint szétszórt munkássága, részint a még mind gyűlő, de föl nem dolgozott anyag miatt. Azonban, hogy mégis valami bevezetett nyújtson, mintegy kivonatban, vázlatosan kidolgozta egész korunkig, mely, mint maga mondá nekem, csak programja egy nagyobb műnek, ha a sors is úgy akarja.

A sors máskép akarta. Nem írhatta meg nagy munkáját, de ha ideje maradt volna is rá, bajosan végezhetne volna be, vagy ha bevégezte volna is, aligha teljes sikerrel. Már maga a terv nagy akadály volt. Toldy irodalomtörténetében többet akart felölelni, mint oly irodalmakban is szokás, hol a monografiák nagy gazdagsága áll az író rendelkezésére és a segédtudományok rendszeresen és terjedelmesen ki vannak dolgozva. Ő nagy munkájában nem csak a magyar irodalom történelmét akarta megírni, hanem egyszerűsmind a magyar nyelv, műveltség, művészet és tudomány történelmét is, teljes könyvészet kíséretében. A szorosb értelemben vett iro-

dalomtörténet mindebből sokat olvaszt ugyan magába, de az ily terjedelemben és tüzetesen felölelt anyag mind eszmei, mind formai tekintetben bajosan alakítható, s inkább a tények, adatok és eszmék sorozatává fog válni, mint élő szervezetté és művészi alkotássá. Toldyt részint hazafi buzgósága, részint a segédtudományok elhanyagolt állapota ösztönözte erre. A mi az irodalomtörténettel rokon elem elszórva, de még nem rendszerezve csak megtalálható volt irodalmunkban, némi rendszerbe akarta összesíteni, az elhanyagolt részek művelését pedig mintegy megindítani. Azonban bárminő véleménynyel legyünk tervéről, azzal is, a mit nyújtott, megalapította e tudományt. Ő a magyar irodalomtörténet atyja, s vállain fog emelkedni mindenki, a ki e térre lép. Rendszere módosúlhat, de adatai csak gazdagodhatnak; az európai irodalomtörténetek példájára fölvetett osztályozásai eleshetnek, de az európai irodalmak hatása a mienkre még inkább kiderül; felfogását némely íróról más válthatja fel, de az általa kijelölt mozzanatok mindig jelentékenyek maradnak; sőt bővebb kifejtést várnak. Semmivel sem fejezhette volna be méltóbban pályáját, mint irodalomtörténeti munkásságával; a ki a nemzeti műveltség érdekeinek a jelenben oly lelkes bajnoka volt, az legtöbb érzékkel és rokonszenvvel írhatta meg a múlt ebbeli törekvéseit is.

De Toldy nemcsak mint bűvár és irodalomtörténetíró feledhetetlen előttünk, hanem mint a magyar tudós példányképe is, a ki a tudományt erős nemzeti érzéssel párosította. Ezt eléggé meg nem tanulhatjuk tőle, pedig erre mindig nagy szükségünk lesz, a szerencsés napokban még inkább, mint a szerencsétlenségekben. Ha külső erőszak tiporja nemzetiségünket, a társadalom minden osztálya éberben őrködik fölötte, de jobb időben kevesebbet gondolunk vele, s mintha a tudomány képviselőit is olykor némi világpolgári hangulat lepné meg. Bizonyára a tudomány főczélja maga a tudomány s az nemcsak egy nemzeté, hanem az egész emberiségé, de minden tudós első sorban hazájának szolgál s nemzeté nyelvén, a melyet jól kell tudnia. A nyelv nem különzi el a magyar tudóst Európától, a mi becses vagy éppen nagyszerű, azt a nagy nemzetek a kisebb nemzetektől is átveszik, bárminő nyelven iratott. A magyar költészet és a szorosb értelemben vett irodalom hetven év alatt megtette, a mit tehetett; teljesítette kötelességét és átalakítóan hatott a nemzetre. Felköltötte a szunnyadó hazafiságot, öntudatra emelte a nemzetiség eszméjét, kiművelte a nyelvet, s hathatósan elősegítette a társadalmi és politikai fejlődést. Ezután is be kell töltenie hivatását, de oly nagy, mondhatni, kizáró befolyást többé nem gyakorolhat. Most leg-

inkább a tudományon, hogy úgy szóljak: a magyar tudományon a sor, hogy egész erejéből hasson a magyar állam consolidálására. A történelmi, politikai és természeti tudományoknak egy új, erősb nemzedéket kell növelni, a mely képes legyen megoldani Magyarország nehéz és nagy feladatát. Ez óhajtást kifejezni, ez eszméért lelkesülni alig lehet alkalmasabb pillanat, mint a midőn Toldy emlékét ünnepeljük, a ki mintegy átmeneti férfiú a már fejlett irodalom és a még csak fejlődésnek indúlt tudomány között, s a ki mélyen, egész vallásossággal hitt a nemzeti műveltség államalkotó erejében. Vajha betelnének álmai, vajha valósúlhatna óhajtásunk és küzdelmeinket siker koronázná!

KRIZA JÁNOS.

SZÜL. 1812 JUL. 28-ÁN, MEGH. 1875 MÁRCZ. 26-ÁN.

FÖLÖLVASTATOTT A KISFALUDY-TÁRSASÁG 1878 FEBRUÁR
10-ÉN TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN.

Ezelőtt mintegy negyven évvel irodalmunkban a fejlődés egy újabb stadiumának jelenségei mutatkoztak. Kisfaludy Károlynak és körének nemzeti iránya diadalt űlt; Vörösmarty a képzelem szabadságát hirdette, s le-
rázva a német költészet jármát, nemcsak nemzetiebbé tette költészetünket, hanem egyszerűsmind megnyitotta azt az összes európai irodalmak behatásainak. Az európai és nemzeti irány egymásba olvadva fejlődtek összes nemzeti életünkben. Reform és nemzetiség volt a kor jelszava, s míg az ősi alkotmány sánczait a democratia eszméi és vágyai kezdték ostromolni, a költészet mindinkább hajolt a népköltészethez, hogy újabb erőt merítsen belőle, s a távol körrajzában feltűnt Petőfi alakja.

E mozgalom zajába Erdélyből két lyrai költő hangja vegyült: a Szentiváni Mihályé és Kriza Jánosé. Mindkettő székely, s egy az üldözések miatt számban megfogyatkozott, de buzgóságban annál erősebb felekezet, az unitáriusok hitfelekezetének híve. Mindketten ugyanegy

főiskola, a kolozsvári unitarium collegium, növendékei, s egyaránt szülöttei a kornak, a melynek irodalmi és politikai eszméin lelkesüléssel csüngenek. De születésök és sorsuk különböző. Kriza egy szegény székely pap fia, magába vonúlt, félénk, álmodozó természet, a ki inkább csak a természet ölén, könyvei között és a templomban találja magát otthon, s az egyházi pályára készül; Szentiváni egy régi nemesház gyermeke, erélyesebb szellem, a kit körülményei és szenvedélyei a politikai pályára ragadnak, jeles ellenzéki szónok és hírlapíró, s kétségbeesve a külön vált Erdély jövőjén, a két haza egyesülésének egyik legbuzgóbb bajnoka.

A két ifjú költő egyszerre s ugyanegy szép-irodalmi vállalatban lépett fel s együtt üdvözölte őket az *Athenaeum* triumviratusa. Mindenik dalain a népköltészet fuvallata, a székely bércek levegője érzett, s leginkább ezzel vonták magokra a figyelmet. Néhány év múlva költői pályájok is egyszerre szakadt meg. Szentiváni már 1842-ben meghalt, Krizát is ugyanez időtájt kezdték elvonni a költészet-től a terhesedő tanári, papi teendők és családi gondok. Azonban húsz év múlva, 1863-ban újra megjelent az irodalom küzdő homokján, de nem saját költeményeivel, hanem a *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteménnyel. Első fölléptekor költeményeiért az Aka-

démia választotta tagjának, a *Vadrózsák* megjelenésekor a Kisfaludy-Társaság sietett felvenni kebelébe. Költői munkássága e két fő mozzanatát az évek hosszú sora választja el egymástól, de mindkettő ugyanazon egy szellem lelkesült nyilatkozata. Mint költő azon iránynak volt egyik előhírnöke, a mely a népköltészet alapján még nemzetibbé akarta varázsolni költészetünket; mint a székely népdalok és balladák gyűjtője szintén ez iránynak tett szolgálatot. Ime Kriza költői munkásságának irodalomtörténeti érdeke és fontossága.

Már az iskola falai közt kezdett költeni. A harminczas évek elején a kolozsvári unitarium collegium ifjúsága is magyar olvasótársaságot alapított a magyar irodalom tanulmányozása végett, a melyet az iskolai rendszer elhanyagolt. Kriza volt az olvasótársaság könyvtárnoka és írott lapjának egyik legbuzgóbb dolgozótársa. Midőn 1835-ben a berlini egyetemre ment, sem szakította meg az összeköttetést társaival, sőt mint kolozsvári pap is, midőn az olvasótársaság 1839-ben egy *Remény* című zsebkönyvet adott ki, régibb dolgozatai mellett újakkal is gazdagítá e vállalatot. A *Remény* 1840 és 1841-ben is megjelent, de már Szentiváni Mihály szerkesztése alatt, a ki körébe vonta az erdélyi szépirodalom valamennyi jobb erejét, sőt magyarországiakat is, mint Kuthyt és Tárkányit. E zsebkönyvben, az *Athenaeum-*

ban s egy pár erdélyi lapban jelentek meg Kriza költeményei; még maig sincsenek összegyűjtve, bár nem egy dala él a nép ajkán.

Kriza költészete kettős jellemű. Mint szonett- és epigrammaíró a régibb költészet hatása alatt áll, mint műfordítón, óda- és dal-költőn az újabb szellem lengedezése érzik. Kazinczytól tanult szonettet írni, sőt epigrammát is, bár Vörösmarty lyrai epigrammái szintén hatással voltak reá. Epigrammaköltészete gazdag ötlet- és érzelemben; gúnyával találoán ostorozza a jelen ferdeségeit s lelkesülve borong a múlt nagy emlékein, de nem közelíti meg se Kazinczy szellemességét és csínját, se Vörösmarty mély felindulását és formatókélyét. Mint műfordító épen nem taposott nyomokon jár, sőt mintegy tiltakozni látszik Kazinczy műfordítói elmélete és gyakorlata ellen. Nem azoknak fordít, a kik inkább csak összehasonlítás végett olvassák a fordítást, hogy vajon visszatükrözi-e az eredeti mindenemű sajátságait; hanem azoknak, kik az eredetivel nem gondolva, élvezni akarják a művet. Nem igyekszik idegen szólásmódokat, fordulatokat ültetni át nyelvünkbe, megelégszik az-
zal, ha egészen magyarul, sőt magyarosan tolmácsolhatja az eredetit. A mit Hugo Viktor, Lamartine, Heine, Rückert műveiből fordított, mind igen jeles; de legszebben fordította Wordsworth és Burns egy pár dalát. Az *Araló leány*

egyik legkitünőbb lyrai fordításunk; mintha a skót és székely költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban senki sem volt inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns összes költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Kriza. De mint annyi mást, ezt is abbanhagyta. Élete alkonyán Milton *Elveszett paradicsomát* kezdte fordítani. Egy unitarius püspökhöz épen illeti a puritán költő e remeke; de csak töredékeket hagyott hátra belőle, azokat is inkább hevenyészve, mint kidolgozva.

Ódát mindössze is keveset írt, de egy pár igen jelest. Az újabb óda felé látszott törni, mely egyéni élményeket vegyít általános eszmék és érzések közé s a föltétlen rúton kívül mindenhez hozzá mer nyúlni, mert azt tartja, hogy nem a tárgyban rejlik a költészet, hanem a költő szívében. Inkább a meghatottságban kereste a fönségest, mint a fenszárnyalásban, s a képek gazdagságát bensőséggel igyekezett pótolni. A *Székelykő alatt* címűben egy hegyi falut énekel meg; a természet szépségét dicsőíti, a nép jó erkölcsén és vallásosságán lelkesül. A *Vén körtefában* a gyermekkor örömeinek emléke rezdül meg a férfi bánatával vegyülve; üdvözli a szülői ház öreg fáját, melynek ágai között egykor mint evet szökdelt, melynek kergére nevét véste; megemlékezik a madárkáról, mely lombjai közt

szerelemről dalolt és fészket rakta, a méhecskéről, mely ágairól virágos lábakkal repült odább, s így sohajt föl:

Szerettem én is, vívtam a szerencsét,
Amott a szív, erőm itt megtörött;
Szilagba hült reményem szép hajója,
Csüggedten állok romjaim között.

Bölcsőm körüléd ringott, jó öreg fa!
Hajh nem lehet hús árnyad síromúl!
Édes hazámban tilt a végzet halnom,
S halál az élet szép hazámon túl.

De legsikerültebbek dalai: a népelet- és költészetből merített ihletet s a specifikus magyar dal lebegett előtte, mint eszmény. Szülőföldje, Háromszék, a székely határőrség egyik része, mély benyomást tett reá. A székely határőr sokban különbözött a magyarországitól. Kettős hatóság alatt élt, a polgári és katonai alatt. Ma földjét szántotta, holnap hadi szolgálatra indult, egyik héten katonai előjárói parancsát vette, a másikon választott tisztviselőinek engedelmeskedett. Minden szabad székely a magyar nemes jogait örökölvén, sérelmesnek tartotta ez intézményt, s gyászosan emlékezett Mádéfalvára, a hol 1764-ben egy véres összeütközés után a fegyvert föl kellett vennie. Kriza gyermekkorában a francia háború emlékei még élénken éltek a határőrök között. A költői mozzanatokban gazdag határőrségi élet néhány szép dalra lelkesítette Krizát, s valóban e dalok a határ-

őrség egyetlen emlékei költészetünkben. Egyik dalban a székely határőrök búcsúját rajzolja, midőn Ferencz császár a francziák ellen indítja őket. Mély felindulás ömlik el e dalon, a nélkül, hogy a jellemző vonások elmosódnának. Egy másik dalában földjét szántva énekli a határőr:

Nyilj mélyebben te barázda
Patakként foly könnyem árja.
Apámat háború,
Anyámat sok gond, bú,
Szegényt elragadta.

Holnap indul a legénység
Komondóba, nincsen mentség!
Zöld erdő zúgását,
Vadgalamb szólását
Majd meghallom esmé.

Egy harmadik dal, a mely talán legkitűnőbb, egy vagdalt székely katona álmadozása, a mint idegen földön, egy fa árnyában hazájára gondol:

Hajh, keserű kenyér
A katonakenyér,
Véres a karéja,
Mert festi drága vér.

A bele nem puha,
De kemény, mint a kő;
Nem patyolat fehér,
De barnán sötétlő.

Nem puha, mert földét
Kemény kard szántotta,
Barna, mert tésztáját
Egő könny áztatta.

Szerelmi dalai már sokkal számosabbak, s a míg a katonadalok forrása bizonyos búsongó melancholia, emezeké bizonyos könnyed érzelmesség. Rhythmusuk nem változatos, de az tárgyuk és hangulatjuk. A székely népelet s az egyszerű szívregények főbb mozzanatait tárgyazzák; kötődést, a mely gyöngédségből foly, bánatot, a mely nem emelkedik a kétségbeesésig, hiúságot, a melyet a szerelem meg-nemesít, gúnyt, a melyet fájó szív sugall, de önérzet mérsékel. Naiv érzelmesség és szelíd humor bájosan váltakoznak e dalokban, hanem a heves szenvedély sehol sem hallatja hangját. Mintha a költő kerülné, vagy nem volna ereje hozzá. Azonban e helyett, mintegy kárpótlásul, a kecses érzelmességnek néha meg-lepő szépségeit veszszük, mint például:

A kis leány kertjibe'
Rózsát szed a keblibe :
Nem tudja a kis szedő,
Maga legszebb rózsátő.

Terem ott még sok virág,
De nincs közte lenvirág,
Erzsi szeme lenvirág,
Szelíd, égő, kék virág.

Istenadta kék szeme,
Annak vagyok betege,
De a kis eperke-száj
Meggyógyít, ha szívem fáj.

Ily sokat ígérőn kezdte Kriza költői pályáját, de már 1843-ban elhallgatott. Az élet gondjai elvonták a költészettől. A szerény jövedelmű egyház papjának tanárkodni is kelle és segédkedni a kolozsvári lapok szerkesztői mellett, hogy fentarthassa népesedő családját. Ő maga írta élete alkonyán egyik barátjához: «Annyira el volt foglalva egész életpályám papi, tanári s újságírói foglalkozással, hogy egészen oda hagytam volt a költészet tündérországát s most csak mint régi édes álom képeire emlékezem azon bűbájos világban töltött óráimra.» De azért mindvégig költő maradt, mert nemcsak az a költő, a ki költeményeket ír, hanem minden ember, a ki nemesen fogja fel és éli át az életet. A költészet az emberiség közkincse, s a költő csak teremő tehetségben különbözik mástól, de nem egyszersmind érzésben és gondolatban. A költő csak azt fejezi ki művében, a mit az emberek éreznek, gondolnak és cseleksznek; s nem tudom, melyik több értékű: egy sikerült költői mű-e vagy egy nemesen átélt élet? A költészet örök forrásai a vallás, hazaszeretet, szerelem és családi élet: e források soha sem száradtak ki Kriza szívében. Szerette hazáját, átélte örömét, bűjét és korlátozott hatáskörében híven ápolta érdekeit. Szerette nejét, gyermekeit, boldog családeletet élt s a sors csapásai alatt a vallásban keresett vigaszt. Mint egyházának papja, később püs-

pöke, mindig szívéen viselte az egyházi és iskolai ügyeket. Összeköttetésbe hozta felekezetét az angol és amerikai hitrokonokkal s kivívta szellemi és anyagi támogatásukat. Megalapította a *Keresztyén magvető* című első unitarius egyházi és tudományos folyóiratot. És szűk anyagi körülményei között jótékonytságot is gyakorolt: házához vette koronkint a szegény papok és tanítók leányait nevelés végett s elhelyezte vagy férjhez adta őket. A keresztyén szellem és nemes családiasság költészete övezte egyszerű lakát: ime a hallgató költő költeményei.

Így olvadtak az életbe Kriza költői álmái, s midőn 1863-ban kiadta népköltési gyűjteményét, szintén csak ifjúkori vágyát valósítá. Ő elébb hirdette népköltészetünk maradványai összegyűjtésének fontosságát, mint a Kisfaludy-Társaság, s már kész gyűjteménye volt, midőn Erdélyi János Társaságunk megbízásából gyűjteni kezdett. Még 1843 elején előfizetési felhívást bocsátott ki a *Vadrózsákra*, de hijába. A részvétlenség miatt a vállalat abbamaradt s a buzgó gyűjtőt más ügyek másfelé vonták. Azonban a midőn 1859-ben az erdélyi muzeum-egylet első ülésén néhány napfényre került ó-székely ballada olvastatott föl, s az értekező a még ki nem aknázott kincsbányára mutatott, Kriza lelke új lánggra gyúlt. Megemlékezett régi gyűjteményéről s egyszersmind

új gyűjtéshez fogott. Gróf Mikó Imre följajnlotta a kiadás költségeinek fedezését. Kriza régi gyűjteményét új adalékokkal gazdagította, gyűjtésre ösztönözte székelyföldi barátait és paptársait, utasítást dolgozott ki számukra, a tanulókkal szintén gyűjtetett, sőt nyaranta maga is berándúlt a székelyföldre a székely tájszólás finomabb árnyalatai tanulmányozása végett. Így jelent meg egy pár év múlva a *Vadrózsák* első kötete.

E gyűjtemény mind tartalom, mind szerkesztés tekintetében haladást tanúsított. Erdélyi inkább csak dalokat, balladákat és népmeséket gyűjtött, Kriza a néphagyományok némely mellőzött fajait is felölelte, mint a táncz-szókat, gyermekdalokat, találós meséket, szólásmódokat s más népsajátságokat; Erdélyi a népmeséket csak tartalomra közölte híven s nem egyszersmind alakra nézve is, Kriza híven igyekezett visszaadni a népi elbeszélő mód sajátságait is; Erdélyi mellőzte a tájszólást, Kriza visszatükrözte azt a legfinomabb részletekig, sőt a székely tájszólásról egy egész értekezést és tájszótárt csatolt gyűjteményéhez. Egyaránt ki akarta elégiteni a költészet és nyelvészet barátait; nyelvészeink csakugyan nagy méltánylattal fogadták s örömmel használták fel biztos adatait s alapos fejtegetéseit. De bármily becses a gyűjtemény nyelvészeti tekintetben, költői bece még nagyobb. Az

ó-székely balladák, a melyeket Kriza részint gyűjteményében, részint a különböző folyóiratokban közzé tett, őt egész magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök balladagyűjteménye nem becsesebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké. Oly oldalról mutatta be népköltészetünket erősnek, a melyet leggyöngébbnek hittünk.

Hogy szép népdalaink vannak, azt régebben is tudtuk, s Erdélyi gyűjteménye megjelenése után még inkább meggyőződünk róla, de népballadai szegénységünket nem tagadhattuk. Ismertünk ugyan Kriza előtt is néhány szép népballadát, de azok inkább csak az alföldi szegény legények tragikumát tárgyalták; az ó-székely balladák részint a mesék világába, részint a lovagkorba ragadtak bennünket, megérintve történelmi emlékeinket is. A törökkel vívott háromszázados küzdelmünk semmi nyomot nem látszott hagyni népköltészetünkben, s íme, egy pár ó-székely balladában e küzdelem olynemű költői mozzanatait veszszük, a melyek a spanyol románczokat, a mór küzdelmeket juttatják eszünkbe. Addig ismert balladáinkban hiányzott a fájdalom, a lelkiismeret-furdalás, a kétségbeesés démonismusa, a subjectiv csodás, a balladaköltészet ez eleme, a mely oly rejtélyes költői színt kölcsönöz e műfajnak: az ó-székely balladák tragikai katastrophája nem egyszer jelen meg ily alakban, sőt a val-

lások mysticismus is megrezdül olykor bennök. E mellett legtöbbször nem oly lyrai levegő veszi körül őket, mint gyakran alföldi balladáinkat, a melyekben a körvonalak mintegy elmosódnak; a cselekmény gyors menete, élénk izgatottsága, a szenvedély erőszaka hangzik ki belőlük s a fenség bája ömlik el rajtuk, a midőn pedig hosszabbra nyúlnak, epikai alakot kezdenek öltetni, mintha egy elveszett nagyobb epikai mű epizódjai volnának.

S a költői becsen kívül irodalomtörténeti becsők is van. Még inkább megerősítik azt a nézetet, hogy költészetünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte s minden olyas, mint rím és mérték, csak esetlegések voltak. A rím és versszak nélküli nyolcz és tizenkét szótagú sorok, a melyekkel oly gyakran találkozunk az ó-székely balladákban, legrégibb epikai költeményeink versalakjai lehettek. Ilyenekben énekelhették hegedüseinél elveszett eposzainkat, a melyekről történeíróink emlékeznek, s hogy azok sokkal költőiebbek lehettek, mint a hogy egy-egy epizódot belőlök rímes krónikáink fentartottak, mutatja a *Szilágyi és Hajmási* című ó-székely ballada, a mely mind æsthetikai, mind nyelvi tekintetben fölülmúlja a Szendrői Névtelen közlését, pedig ez a jelesebbek egyike. Az ó-székely balladák fölfedezése irodalmunkban egész mozgalmat idézett elő: nemcsak a székely gyűjtőket sarkalta nagyobb tevékenységre, hanem a magyarorszá-

giakat is. S íme, az elhagyatottabb vidékeken, itt is fedeztek föl néhány, az ó-székely balladákhoz hasonló költeményt. Egy pár év múlva a Kisfaludy-Társaság újabb gyűjteményében egy egész csoport ó-székely és ó-magyar balladát vehetett olvasó közönségünk.

Valóban Kriza semmivel sem folytathatta és fejezhette volna be méltóbban költői pályáját, mint népköltési gyűjteménye kiadásával. Mint költő és gyűjtő ugyanazon szellemnek áldozott: a magyar újabb költészet szellemének. De vajon e szellem, ez irány megérdemli-e azt a lelkesülést, a melyet reá pazarlunk? Vajon az a törekvés, a mely a népköltészet alapján nemzetibb- és eredetibbé, természetesebb- és elevenebbé óhajtotta varázsolni költészetünket, nem volt-e inkább káros, mint hasznos? Negyven év óta foly a küzdelem a költők és kritikusok között; most talán nyugodtabban ítélnünk s az árnyoldalak mellett inkább láthatjuk e fényoldalakat is. Sokszor fölhozott, hogy e törekvés elszakít bennünket az európai irányoktól s mintegy nemzetiségünkbe fulaszt. De vajon nem európai irány-e ez is? Vajon Burns a múlt század végén nem a skót népköltészet karjain lépett-e föl, és Scott Walter, Moore, sőt bizonyos tekintetben Byron is nem az ő vállain emelkednek-e? Vajon Herder nem hirdette-e, hogy csak a népköltészet az eredeti költészet? Nem

mondá-e: figyeljete az összes európai nemzetek népdalaira, ezek a ti mestereitek! Goethe nem a német népköltészet alapján teremtette-e meg a német dalt és balladát? A francia romantikusok nem hajoltak-e szintén a népköltészethez, és Béranger nem az egyszerű chansont emelte-e ódává és elegiává? És nálunk Kölcsey nem hirdette-e ezelőtt ötven évvel, hogy «a nemzeti poezis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni»? Bajza nem örült-e ugyanez időtájt, hogy költőink figyelme a népdalok felé fordul?

Elmúlt száz esztendeje, hogy költészetünk újra föléledt, s újabb fejlődésnek indult. Átéltük a francia, a classikai és a német iskola küzdelmeit s a nemzeti irány felé kezdtünk hajolni. Ez iskolák sok új eszmét, műfajt ültettek át költészetünkbe, kifejtették prosodiánkat, meghonosították a classikai és nyugat-európai versalakokat, hajlékonyabbá tették nyelvünket és kiművelték æsthetikai érzésünket.

De ha méltánylatunk kíséri e vívmányokat, bizonyára azoktól a költőktől még kevésbbé tagadhatjuk meg ezt, a kik nemzeti versidomunkat elméletben és gyakorlatban megalapították és művészivé emelték. Ha bámuljuk Berzsenyit, a ki a classikai ódát oly magas fokra emelte, még inkább kell bámulnunk Petőfit, a ki a magyar dalt megteremté. Ha örültünk, midőn Kölcsey a német költészetből

átültette hozzánk a balladát, üdvözlennünk kell Aranyt, a ki a népköltészet alapján a magyar ballada megalkotója. Ha a nemzeti szellem fejlődését láttuk abban, hogy Vörösmarty a régi és megújított nyelvet összeolvasztva a nemzetit a művészivel összhangba hozta s eposzunkat visszavezette a nemzeti hagyományokhoz, vajon nézhetjük-e hanyatlásnak Arany költészetét, a ki alak- és tartalomban még nemzetibbé tette a magyar eposzt s a régi és népnyelvből újabb bájakat fejtett ki? Költészetünk fejlődni fog s újabb törekvések szorítják majd háttérbe a régieket, de a nemzeti szellem mély nyomait többé semmi ki nem törölheti belőle, s ha költőinket kifárasztja a philosophiai szemlélődés, megvénheszti a világpolgárias szellem, üdülés és ifjulás végett mindig vissza fognak térni a népköltészet forrásához.

Kriza egyik előharczosa s hű fegyverhordozója volt költészetünk nép-nemzeti irányának, egész a diadalig. Nem vívott koszorúért, de engedjék önök, hogy épen azért letehessem sírjára a hű és buzgó harczos koszorúját. E koszorúnak nem az ád becset, hogy én fontam, de a hely, honnan nyújtom, és az, hogy önök nevében nyújtom, a kik a magyar költészet és műbírálat legkiválóbb képviselői.

SZIGLIGETI EDE.

SZÜL. 1814 MÁRCZ. 18-ÁN, MEGH. 1878 JAN. 19-ÉN.

FÖLOLVASTATOTT A KISFALUDY-TÁRSASÁG 1879 FEBRUÁR
10-ÉN TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN.

Midőn a társaság megbízásából e székre lépek, hogy Kisfaludy Károly születése évfordulóján Szigligeti haláláról és halhatatlan érdemeiről emlékezzem, az emlékek egész raja támad föl lelkemben. Kisfaludy Károly 1788-ban született, Szigligetét 1878-ban temettük el. Majdnem egy század választja el Kisfaludy Károly bölcsőjét Szigligeti koporsójától. Mily küzdelem és mennyi veszteség, mily lelkesedés és mennyi fájdalom s elvégre is mily óriás siker! Akkor nemzetiségünket és alkotmányunkat lábbal tapodták, s magunk sem viseltettünk elég részvéttel irántok; s ím egy félszázad alatt újjá születünk, nemzetiségünk folyvást erősödve fejlődik és alkotmányunk, bár mit mondjon is a pártszenvédély, sértetlenebb, mint bármikor háromszáz év óta. Akkor aristocratiánk idegen volt nyelvben és érzelemben, középosztályunk fejletlen, népünk jobbagyi igában sínylett, az országnak tulajdonkép fővárosa sem volt, szellemi mozgalmainkat Bécsből vezette egy pár testőr és hirlapszer-

kesztő: most a magyar társadalom minden rétegét a nemzetiség és hazafiság heves érzése hatja át. Budapest irodalmi és tudományos mozgalmaink központja, s bajnokait im e fényes palota fogadja be. Midőn Pesten 1819-ben Kisfaludy Károly első színművei adattak, a vándor magyar színtársulat csak kegyelem-ből léphetett föl az akkori virágzó német színházban: 1878-ban a nemzeti színház díszes csarnokából temettük el Szigligetit, megállítottunk egy második magyar színház, a népszínház előtt is, hogy ettől is elbúcsúztassuk a népszínmű atyját, s a távolban egy harmadik magyar színház emelkedő falai tűntek föl előttünk. Midőn 1822-ben Kisfaludy megalapította az *Aurórát*, e zsebkönyv és a *Tudományos Gyűjtemény* magokban foglalták az akkori magyar szépirodalmi és tudományos munkák legjavát: ma szépirodalmi és szakfolyóirataink évenként egész könyvtárrá növekednek. Midőn Kisfaludy Károly *Aurorájában* kitűzte a magyar költészet nemzetibb és művészebb irányának zászlóját, csak néhány ifjú költő üdvözölte azt: s im néhány évtized alatt fejlődött és diadalt ült ez irány s a megifjodott magyar költészet képviselőinek egész serege foglalt helyet a Kisfaludy-Társaságban, a mely az Auróra-kör emlékére és folytatásául alakult.

De bármily nagy tehetségek voltak is koronként díszei társaságunknak, senki sem foglalt

itt méltóbban helyet, mint Szigligeti, mert Kisfaludy Károly törekvéseinek egyik főirányát, a magyar dráma megalapítását, senki sem szolgálta hívebben és több sikerrel, mint ő. Kisfaludy Károly és Szigligeti neveit mindig együtt fogja emlegetni a hálás utókor. A mit Kisfaludy kezdett, azt Szigligeti folytatta, fejlesztve és emelve, tartalomban és formában egyaránt. Nagy leleményessége, rendkívüli termékenységége új életet öntött hanyatló drámai költészetünkbe; négy évtizeden át nagyrészt műveiből telt ki színházaink eredeti műsora; mívelte a tragédiát és komédiát s nemzeti szellemben egy új drámai válfajt alapított meg: a népszínművet; mint rendező, dramaturg és igazgató, névvel és név nélkül, majdnem kezdettől fogva éltető lelke volt a nemzeti színháznak. Száznál több színművet írt, s nemcsak a drámai költészet, hanem a nemzeti szellem fejlődésére is hatott. Színművei elavulhatnak, s a jövőendő kitűnő, s adja Isten, remekművei végkép leszoríthatják őket a színpadról, de összes munkásságának nyoma élni fog fejlődésünkben, s halhatatlan emlék marad irodalomtörténetünk évlapjain.

A magyar drámai művészet megalapítása nehéz föladat volt, talán nehezebb, mint bármely más műágé. Távol sem voltunk oly helyzetben, mint a román és germán népek. Amazoknál a pogány drámai művészet emlékei

soha sem vesztek ki egészen, s az egyház könnyen átalakíthatta keresztyénekké; emezeknél ősvallásuk szokásaiban sok volt az alakoskodás és látványosság, a melyeket az egyház szintén felhasználhatott céljaira. Egy szóval a mysteriumok és moralitások itt termékeny földre találtak, s midőn az egyháztól elszakadva, elvilágiasodtak, könnyen váltak a nagy városok mulatságaivá, majd pedig, midőn a renaissance érintésétől modern drámai művészetté alakultak át, pártfogásuk alá vehették a főurak és királyok is. A mi ősvallásunk, úgy látszik, nem igen kedvezett a drámai szellemnek, s népünkben sem voltak kiválóan színészi hajlamok. Keresztyénné válásunk után megvoltak ugyan nálunk is a mysteriumok és moralitások, mint a cultus részei vagy függelékei, de a fejlődés első fokain maradtak, s nem fejlődtek ki népdramává, mert nem voltak nagy városaink, erős polgárságunk, s a mi volt is, az részben nem volt magyar. A XVI. századból mutathatunk föl ugyan dramatizált satirákat, melyek iskolai szűk körben talán elő is adattak, de a valóban magyar népdramának és színészetnek semmi nyoma. A XVI. és XVII. században a magyar lyrának és eposznak vannak kitűnő képviselői is, de a drámai költészetnek nincs oly hagyománya, a melyből fejlődés indulhatna. Nálunk itt-ott inkább csak az iskolai dráma virágzott, főleg

a jezsuiták buzgalmából. Irodalmunk fölélesztését a múlt század közepén drámákkal kezdi ugyan meg Bessenyei, mint a hanyatló francia classicismus visszhangja, de ezek csak könyvdrámák voltak, nem a színpadnak szánva, mert magyar színpad tulajdonképen nem volt. A magyar dráma és színészet iskolai drámánkból indult fejlődésnek. Midőn II. József hivatalos németesítése karöltve járt a fejlődő német irodalom és művészet nem hivatalos, de annál veszélyesebb németesítésével, s az ország némely városaiban német színpadok emelkedtek, a politikai visszahatást az irodalom is élesztve, az iskolai latin drámai előadások közé sűrűn vegyültek a magyar nyelvűek is. Nagyrészt a főiskolák játszó ifjaiból alakultak az első magyar szintársulatok, s első drámaíróink tanárok, papok és szerzetesek voltak. De e szintársulatok egy városban sem vertek gyökeret, legkevésbé a fővárosban. A nép nem lelkesült értők, a főurak nem vették pártfogásuk alá, s mi legfőbb, nem voltak költők, a kik nemzeti szellemet, életet leheljenek a magyar drámába, s magokkal ragadják a közönséget. A műsor rosszúl fordított idegen színművekből telt ki, a melyeket a német színpadon jobban élvezhetett mindenki, ügyetlen átdolgozásokból, a melyek ellen annyira kikelt Kölcsey, s a mi eredetit adhattak, az alig volt több, mint történelmünk dicsőséges mozzanatainak párbe-

szédes rajza, mert a magyar drámai művészet a nyelv művelését és terjesztését, a hazafiság fölélesztését tűzte ki főczélul, a dicső múltat akarta fölmutatni szemben a süllyedőjelennek, s a szenvedélyek tragikai és komikai kifejezésével gondolt legkevesebbet.

A jelen század elején két ifjú költő lépett föl, hogy a megindult drámai mozgalomba életet leheljen. Egyik a nép gyermeke, egy kecskeméti szegény takács fia volt, Katona József, a ki Pesten hol jurátoskodott, hol színészkedett s néhány drámai kísérleti után alig huszonnégyszáz éves korában egy nagy művel akarta megvetni a magyar dráma alapját. *Bánk bán* csakugyan dicső kezdeménye volt a magyar tragédiának, ma is a legjobb tragédiánk, de éles ellentétben állott az uralkodó ízléssel, megelőzte korát s nem hathatott a fejlődésre. Elő sem adhatták, mert a censura csak ki nyomtatását engedte meg s nem egyszersmind előadását. Az elkedvetlenített költő visszavonult s magányba temette geniuszát. A másik ifjú költő egy előkelő nemes ház gyermeke volt, egy már ünnepelt költő testvére: Kisfaludy Károly, a ki viharos ifjúságot élt, az iskolát korán elhagyta, néhány évig katonaszkodott, részt vett a francia háborúban, majd kilépve a katonaságból, haza jött, atyjával viszályba keveredett, újra külföldre vándorolt, s mint képíró tengette életét. Hazájába térve,

Pesten telepedett le, hol szintén ecsetje után élt. Azonban egy kéziratban heverő drámáját nagy hatással adta elő Székes-Fehérvárott egy vándor színtársulat, s midőn e társulat 1819-ben Pestre jöve, azt a fényes színházban is ismételte, a fővárosi közönség rendkívüli lelkesedéssel üdvözölte a költőt és színészeket egyaránt. A váratlan siker önbizalomra ébreszté Kisfaludyt; még azon évben három új művet írt, a melyek még nagyobb hatással adtak. A következő évben hat új művel ragadta el a közönséget, s egész haláláig híve maradt a színpadnak.

Végre a magyar színművészet megtalálta költőjét. Azóta van önálló drámánk, akkor kezdett gyökeret verni a fővárosban színészetünk. Kisfaludy Károly szerencsésebb volt, mint Kátóna. Nem állott oly éles ellentétben korával, csak tisztította, emelte az akkori ízlést, nem anyyira megdöntötte, mint átalakította az uralkodó drámai irányt, s termékenységevel megleggett, legyőzött minden ellenhatást. A magyar történelem dicsőséges mozzanatait öntötte drámai alakba ő is, de több történelmi érzékkel, elevenebb jellemzéssel, drámaibb étellel és költőibb nyelven, mint elődei és kortársai. Összhangba hozta drámánkat összes költészetünk fejlődésével, hogy egymásra hatva, egymást táplálják. Komoly műveiben nem igen emelkedett a tragédiáig, de *Iréne*-ben már azt is

érintette. Kísérleteit a vígjáték terén még nagyobb siker koszorúzta. A magyar társadalmat rajzolta s egy csoport typust hozott a színpadra, a melyeket különböző változatban a későbbi költők is ismételtek. Ő rajzolta legélelősebb társadalmunk két legellentétesebb és legeredetibb typusát: az elfajult és külföldieskedő mágnást s az igenis magyar és nyers, de jószívű vidéki gavallért: báró Széllázyt és Mokányt. Az éltet és ifjú huszártisztek, földesurak, táblabírák, ügyvédek majdnem állandó alakjai vígjátékainak. A népelet rajzát sem vetette meg, egy csoport falusi genreképet varázsolt színpadunkra a *Pártutók*ben, a mely már magában hordozta a későbbi magyar népszínmű csiráját. A közönség valami olyat láthatott a magyar színpadon, a mit hiában keresett a német színházban, a színészek oly jellemeket ábrázoltak, a melyeket ismertek és átérezhettek. Kisfaludy Károly a múlt és jelen tükrévé igyekezett emelni a magyar drámát, a történelem és társadalom magyarázójává, s ezzel drámai költészetünknek alapját vetette meg.

Azonban halálával némi szünet és hanyatlás állott be. Vörösmarty lépett nyomába, a kor legnagyobb költője, de a lyrai hangulatok bája, a ragyogó nyelv hatástalanul hangzottak el a színpadon, s inkább olvasva voltak szépek. Újra a könyvdrámák jöttek divatba, sőt élete

vége felé Kisfaludy Károly is némely tévtanok felé hajolt. *Csák Máté* töredékén, a melytől oly sokat vártak barátai, meglátszik a német romantikusok befolyása, a kik szerint a történelmi dráma ikertestvére az epopoeának. Költőink ép akkor kezdettek kevesebb tekintettel lenni a szoros drámai formára, a színpad követelményeire, a midőn Budán a magyar színészek már megtelepedtek s Pestre voltak jövendők, hogy a negyven évi vándorlás után végre állandó színházat és pártfogást találjanak. Egy új költőre volt szükség, a ki drámai költészetünknek új lendületet adjon, színészeinknek új műsort, mint egykor Kisfaludy Károly. A költő késett, de nem sokáig.

Biharmegyéből 1834-ben egy húsz éves ifjú jött Pestre, hogy itt mérnöki tanulmányait végezze. Szathmáry Józsefnek hívták. Szerény, de lelkes ifjú volt, kissé magába vonúlt, de vidám kedélyű. Nem kedvelte a mérnöki pályát, s irodalmi kísérletekkel foglalkozott; buzgón látogatta a budai magyar színészek előadásait, s a színész és drámaíró kettős korszorújára vágyott. Egy darabig küzdött magával, de mégis elhatározta, hogy színész lesz. Döbrentei, mint pestmegyei színházigazgató, szerződtette is színésznek, kardalnok- és táncosnak, s ráadásul még ügyelőnek is, előbb tizenkét, majd tizennégy forint havi fizetéssel. Az ifjú megköszönte a jóakaratot, de egy

újabb kéréssel is járult igazgatójához, a ki egyszersmind híres író és az Akadémia titkára volt. Arra kérte, hogy adjon neki egy új szép nevet, mert mint színész családi neve viselésével nem akarja ingerelni atyját. Döbrentei kivett könyvtárából egy könyvet, Kisfaludy Sándor *Regéit*, fölnyitotta egy helyt, s olvasta:

Szigligetben fogunk élni,
Szerelmünkben boldogok . . .

«Jó lesz magának a Szigligeti név, ez valóban szép név» — mondá Döbrentei. Az ifjú elfogadta az új nevet, s a Józsefet is Edvárdal cserélte ki. Kisfaludy Sándorból vette nevét és Kisfaludy Károly nyomába lépett, egy új nemes családot alapított, s ragyogóbb nevet hagyott gyermekeinek, mint a minőt ő nyert őseitől. Egész lelkesedéssel kezdett drámát írni és színészkedni. Két műzsát lehet ugyan szeretni, de mindkettőnél viszonzást találni bajos. A műzsa is csak asszony, s csak azt fogadja kegyébe, a ki teljes szívét, egész életét neki áldozza. Szigligeti a színészeti pályán kevés sikert vívott ki, s 1841-ben, midőn a nemzeti színház titkárává lett, vissza is vonúlt e térről s csak ritkán és nagy szükségből játszott, de annál nagyobb tevékenységet fejtett ki, s annál több sikert aratott a drámaírói téren. Már első színművei figyelmet gerjesztettek; 1836-ban *Dienesét* épen nagy tet-

széssel fogadta a közönség, s Vörösmarty elég szigorú kritikájában dicsérve emeli ki a folyvást haladó s meglepő fordulatokban gazdag cselekvényt, s nem haboz kimondani, hogy Szigligeti urává lett a dráma külső tökélyének. Majd minden évben három-négy új drámával lépett a közönség elébe, az Akadémia és színpad küzdőhomokján egyaránt koszorúkat nyert; bukásait sikereivel feledtette, a Pesten megnyílt állandó színháznak műsort és közönséget teremtett, épen azt hozva, a mire drámánknak legnagyobb szüksége volt: leleményt és színpadi tanulmányt, cselekvényt és technikai készséget.

Valóban Szigligetit a leleményes cselekvény s a drámai forma erős érzéke különbözteti meg elődeitől és kortársaitól. Ebben van ereje és gyöngesége is egyszerismind, a mint az erkölcsi világban gyakran erényeinkből folynak hibáink, vagy legalább hiányaink. Szigligeti műzsája nem egy fönséges arczú hölgy, a ki borongva, de éles szemmel tekint a szenvedélyek tömkelegébe, meghatva nézi az ember hiú küzdelmét önmagával s a viszonyokkal, mindenütt meglátja a kérlelhetetlen nemesist nemcsak bűneinkben, hanem nemes hajlamaink tévedéseiben is, lelkesül az erő nagy vonásain, az óriás küzdelem bonyodalmán, megsiratja az elesett hőst, s megnyugszik az élet és társadalom kényszerűségén. Vagy ha megunva a

gyászt, az élet derültebb oldalaihoz fordul, méla mosolylyal nézi az emberi gyöngeségek víg tréfáját, melyek szintoly hiú küzdelemben végződnek, mint a szomorú, de könnyező vagy mosolygó arczát egyaránt az égi fény gloriája övezi. Szigligeti mûzsján több az érdekes kellem, mint a fönség; élénken hatnak reá az élet benyomásai, de inkább az események fordulatai érdeklik, mint a szenvedélyek fejlődései. érzékeny, de nem szenvedélyes, nemcsak mosolyogni szeret, hanem nevetni is, sok érdekes titkot tud és szívesen elbeszéli; vonz, de bájai nem elragadók, örömmel elmulatunk vele mint barátnőnkkel, de nem tekintünk reá mint istennőre, a félelmes bámulat cultusával. A költő és mûzsája szerették egymást, Szigligeti egész a sírig hallgatott sugalmára, épen azért drámai rendszerében a cselekvény foglalt főhelyet, s a jellem és szenvedély rajza némikép háttérbe szorúlt.

Régi vita tárgya az a kérdés, hogy mi a fő a drámában: a jellemrajz-e vagy a cselekvény. Bizonyára mindkettő egyaránt fő, mert a cselekvény és jellemrajz egymásrahatása alkotja a valódi drámát, a jellemrajz e hatás alatt válik drámaivá, a cselekvénynek e hatás adja meg benső szervezetét, és ez összhang alsóbb vagy felsőbb fokától függ valamely drámai mű nagyobb vagy csekélyebb értéke. De azt sem tagadhatni, hogy az erős összeütközések

között gyorsan fejlődő egységes, kerek cselekvény jellemzőbb tulajdona a drámának, míg a jellem- és szenvedélyrajz közös az eposzszal, s az elbeszélő költészet minden fajával. Szigligetit leleményes tehetsége és egyéni körülményei önkénytelen vonzották a cselekvény felé. A színpadon nőtt fel íróvá. Mindennap tapasztalta, hogy a legszebb magán- és párbeszédek, a jellemrajz legfinomabb árnyalatai is elvesznek, ha nem támogatja világos, gyorsan fejlődő cselekvény; hogy a színészek a legjobb drámát is tönkreteszhetik, ha a szerepek nem tehetségök- és természetökhöz valók, ellenben a gyöngének is sikert vívnak ki, s a mely szerepet megkedvelnek, azt javítani is tudják, s általában sok jó gyakorlati tanáccsal szolgálnak. Elleste a hatás nyílt fogásait, rejtett titkait, tanulmányozta a színészek tehetségét, a közönség hajlamait. Arra fordított legnagyobb gondot, a mit a korabeli drámaírók leginkább elhanyagoltak, s épen azért nem csodálhatni, hogy az élet helyett néha a színpadot tükrözte vissza a színpadnak, és jellemrajz helyett csak szerepeket írt.

E mellett gyorsan dolgozott. A műgond és elhamarkodás között a középútat ritka író találja meg. A gondban gyakran elvész a gondolat és szellemi tétlenségbe sülyedünk; a lázas tevékenység sok gondolathoz megtalálja ugyan az útat, de ritkán bír megérlelni vala-

mit. Szigligetit a színházi műsor szegénysége gyors munkássághoz szoktatta, az anyagi szükség is sarkalta, mert élni kellett színműveiből, bár néha alig tudott magának annyi időt és nyugalmat szakítani, hogy műzsájának áldozhasson. Mint a nemzeti színház rendezőjének és dramaturgjának folyvást küzdeni kellett az intendánsok szeszélyeivel, a színészek és színésznők ármányaival, a drámaírók féltékenységevel, a hírlapok támadásaival, mert abban az időben, midőn még magyar miniszterelnök nem volt és sok mindenről nem lehetett írni, ő volt az ország legrágalmazottabb embere. Ily zaklatások és izgalmak között kellett írnia. Valóban néha el is bágyadt, s mintegy kimérülni látszott. De leleményes tehetségének gazdag forrása soha sem apadt ki, sőt koronkint újjult erővel buzgott föl. Nincsenek ugyan oly főművei, a melyek mint egy-egy nagy szenvedély rajzának, egy-egy nagy gondolat megtestesülésének emlékei messze kimagaslanának, de jelesebb művei, melyek a kifejlés tetőpontján mutatják tehetségét, és összes munkássága korszakot alkotnak drámai költészetünkben. Nemcsak közönséget teremtett a fővárosi és vidéki színházaknak, hanem egy egész drámai iskolát is; kívívta a nálunk anynyira elhanyagolt cselekvény jogait, s fensőbb fokra emelte a magyar dráma technikáját.

Azonban nemcsak cselekvény és technika

tekintetében vitte előbbre drámai költészetünket: jellem- és korrajzának is megvan a maga érdeme. Mindjárt első kísérleteiben követte a magyar dráma hagyományait és történelmi tragédiákkal lépett föl. Kisfaludy Károlytól és Vörösmartytól vett hazafiúi lelkesedést, tőlök tanúlt jambust is írni, de másban nem követte őket. Kisfaludy Károly a magyar történelem dicsőséges mozzanatait dolgozta föl legörömbesebb s a magyar hazafiság és önfeláldozás képeit rajzolta legszívesebben, a melyek nem sok drámai s még kevesebb tragikai elemet rejtenek magokban. Vörösmarty és később Kisfaludy is inkább történelmi költeményt írtak, mint történelmi drámát. Szigligeti a magyar történelem drámai és tragikai oldalá felé hajlott, s egységes, kerek cselekvényre törekedett, mintegy fönnen hirdetve, hogy a történelmi dráma nincs kivéve a szoros drámai forma szabályai alól. Negyven évig művelte e tért. Szent István korán kezdve a Rákóczi-forradalomig a magyar történelem majd minden drámaibb mozzanatát földolgozta. Föltárta előttünk az Árpádok, a egyes házak királyai s az erdélyi fejedelmek korát. Mennyi drámai érdek, tragikai emlék és regényes epizod! Mint Jósika a regényben, úgy tartotta fenn a színpadon őseink emléket, folyvást táplálva a nemzeti érzést, a mely leginkább a múltból szokott erőt me-

rítani. Hogy tragédiáiban a kort mozgató eszmék nem tudnak eléggé összeolvadni az egyéni szenvedélyekkel, hogy a cselekvény lelemenyességével ritkán van összhangban a tragikai hősök fönsége, az nemcsak tehetségén múlt, hanem történelmi irodalmunkon is, mely többet foglalkozik a tényekkel, mint a tények philosophiájával, s inkább az adatok tisztázását nyújtja, mint az egyének plasztikai rajzát. Első tragédiáin a franczia romantikus iskola hatása érzik, s előszeretettel fordul a sötét szenvedélyek és nagy bűnök felé. Később az európai nagy tragédiaírók tanulmánya tisztítja ízlését, sikerültebb művekkel lép föl, s már hajlani kezdő korában egy pár oly tragédiát ír, melyek fölülmúlják a régiebbeket, s a kor legjobb magyar tragédiái. Elég legyen csak a *Trónkeresőt* említenem. E művében kiválóan az egymásra ható szenvedélyek szövök és lélektani indokok tartják össze a bonyodalmat. A személyekben sok a részvételre gerjesztő; nemes szívek tévedését látjuk, a melyek egymást rontják meg. A főhős a viszonyok és szenvedély démoni hatásának martaléka, de folyvást sülyedve is, a nemes lélek fényét viseli homlokán. De van Szigligeti történelmi tragédiáinak egy oly oldala, a melyet nem lehet eléggé kiemelni. Tisztelettel viseltetik a történelem iránt, s azt meg nem hamisítja. y pár ebbeli vétsége, a melyeket inkább

külső kényszerűségből követett el, szóba sem jöhet, tekintve azt a könnyelműséget, a melylyel némely régibb és újabb drámaíró láb-bal tapod minden hagyományt és történelmet. Hazafiúi kegyelete és æsthetikai érzéke visszatartották ez örvénytől. Érezte, mivel tartozik a múlt emlékének; tudta, hogy a költői hatásnak egy része a történelmi hűség. E kegyelettel karöltve járt erkölcsi érzülete is. Ha nem küzdött meg nagy feladatokkal, az álláncszűség hóbortjába sem esett; ha nem csüngött magas eszményeken, mindig megőrzött bizonyos erkölcsi érzéket, jó tapintatot, józan ítéletet, a melyek megóvták az élet sivár vagy épen léha fölfogástól.

Ugyanezt találjuk vígjátékaikban. Először történelmi vígjátékokat írt. Itt is Kisfaludy Károly nyomába lépett, de a míg Kisfaludy csak történelmi adomákat dolgozott föl egyfölvonásos vígjátékokká, Szigligeti nagy művekkel tett kísérletet. *Rózsa* derék kezdemény volt e nemben, melyben később sem multák fölül kortársai Szigligetit. A dicsekvő és gyáva külföldi lovag, Bábel, a szögletes és nyers, de vitéz Toldi, a tanúlt és finom levente Országh, élénk típusai a régi magyar társadalmi életnek. Itt is megőrizte a hagyomány iránti kegyeletét s dicső emlékeinket, nagy királyainkat nem vont le a bohózat tréfái közé, mint nem egy kortársa. A jelen élet rajzában szintén

Kisfaludy Károly nyomán indul, s a magyar társadalmat rajzolva, új típusokkal gazdagítja színpadunkat. De míg Kisfaludy inkább a magyar vidéki élet köreiben mozog, Szigligeti örömet választja színterül a már magyarosodó fővárost is. Kevésbé ismerve a fensőbb köröket, leginkább a középosztályt veszi tárgyául, s örömet festi a kapaszkodó polgárcsaládot, a nyelves teensasszonyt, az ifjú és éltes földesúrt, a honoratiorok nagy tömegét egész a járdataposó gavallérig. Leginkább a család-életből szövi komikumát, kedvencz tárgyai az összezőrdülő és kibékülő házaspár, az uralkodni vágyó anyós, a papucs-kormány ellen küzdő férj, a jó parti fejében fényűzésben merülő anya és leány. A *házassági három parancs*, *Fenn az ernyő nincsen kas*, *Mama*, *Nőuralom* mind oly sikerült művek, melyekben Szigligeti nemcsak elődeit múlja fölül, hanem kortársait is. Egyaránt írt prózában és versben, sőt a magyar vígjátékot először ő színlátta meg rímes jambusokban. Vígjátékaiban a cselekvény és jellemrajz összhangzóbban olvad össze, mint tragédiáiban, s a lelemény elmés fordulatait igen emeli az alakok elevensége. S ha az alsóbb vígjátékhoz fordul, valami önkénytelen jókedv vesz rajta erőt. *Lilionfi* a legjobb magyar bohózat. A lelemény gazdagsága s a jókedv szeszélyes frissesége mintegy áthatják egymást e műben. S mily jó komikai genre-

alakokat látunk benne! Általában Szigligeti különös előszeretettel és szerencsével rajzolta a komikai genre-alakokat, kivált népszinműveiben. Itt igazi elemében volt, s oly gazdag magyar világot tárt föl előttünk, a minőről elődei nem is álmodoztak. A mágnástól a csikósig, a táblabírótól a cigányig, a gyárostól a munkásig a magyar társadalom minden osztálya szerepel itt. Megnyílnak fővárosunk, kis városaink, falvaink titkai, melyeket ismerni véltünk s még nem ismertünk eléggé. Most az alföld pusztáira, majd bérceink közé ragad bennünket a költő, idyllekkal vegyíti a drámai küzdelmet, a bohó tréfával mérsékli az ellágyulást, folyvást vidoran dévaj vagy mélabús népdallamainkkal emelve hangulatunkat.

A népszinmű Szigligetinek legeredetibb alkotása, s leginkább összhangzik költői tehetsége sajátásaival. Lelke inkább érzékeny volt, mint pathetikus, s inkább volt eleme az alsóbb, mint felsőbb komikum. Szelleme e sajátságainak leginkább megfelel a népszinmű. Ezzel hatott leginkább korára, sőt irodalmi és társadalmi átalakulásunkra is. A harminczas években egész a negyvenes évek elejéig, a bécsi külvárosi bohózatok uralkodtak nemcsak a vidéki, hanem a fővárosi színpadon is. Egy a mienktől elütő élet rajzain, léha elménczek nem mindig tisztességes tréfáin gyönyörködött a magyar közönség, s idegen dallamokon pez-

dúlt jó kedvre. A magyar költők némelyike ugyan megkísérelte a magyar bohózatot, de német minták után indult, s a magyar népdalt alig merte megszólaltatni. Szigligeti népszinműveivel egészen háttérbe szorította a bécsi bohózatot, szinpadra hozta a magyar népdalt, s visszavívta a művelt közönség ajkaira. Fővárosunk utcáin, szalonainkban azóta hangzanak magyar népdalok, és zeneszerzőink is azóta fordulnak feléje nagyobb figyelemmel. Szigligeti e törekvését nagyban elősegítette a magyar lyra és eposz fejlődése is, mely a népköltészetben keresett megifjodást s szülte Petőfit és Aranyt. Ugyanez időtájt Eötvös egy nagy regénynyel lépett föl, mely társadalmunkat bírálta s népéletünket rajzolta. A lyrát, eposzt, regényt és drámát ugyanegy szellem fuvalma kezdette áthatni. Az átalakuló irodalom és társadalom egyik szülötte volt a népszinmű s politika színezete sem hiányzott. Előszeretettel rajzolta politikai és társadalmi intézményeink árnyoldalait, s a nép szószólója kívánt lenni. Politikai vezérczikkeink fejtegetéseit a jobbágyság eltörlésétől a börtönrendszer javításáig örömet fogadta alapeszméül, s a hol nem vett is föl tárgyúl valamely külön kérdést, részvétet igyekezett kelteni a társadalom alsóbb osztálya iránt. Szigligeti népszinműveivel élénk részt vett azon diadalmas harczokban, a melyek társadalmi és politikai intézménye-

inket átalakították, s őt nemcsak a drámaíró, hanem a hazafi koszorúja is megilleti.

A népszinmű a régi tragikomédia, mely a dalműből is olvasztott magába valamit: drámai közép faj, mely vegyíti a tragikait és komikait, s hol ezt, hol amazt emeli uralomra. Szigligeti újjá és magyarrá szülte e válfajt, és sikerültebb műveiben nem egyszer eltalálta a vegyítés helyes módját. De néha tapasztalta, hogy tragikai összeütközések erősebbek, mintsem kiegyenlíthetők volnának, a tragikai és komikai elemek nem tudnak összeolvadni s egymást rontják. Azt is észrevette, hogy az énekrész az énekesek és énekesnők kedvéért igen nagy tért foglal el, nem engedi a cselekvény gyors és biztos fejlődését, s nem tud a mű szerves részévé válni. A körülmények szerint segítni igyekezett e bajokon. Ha a tárgy komolyabb volt, mérsékelte komikai erét, elhagyta a dalt és egyszerűen csak népdramát írt, mint a minő a *Lelencz*. Ha a komikai elemnek adott nagyobb tért, megtartva a dalt, egész vígjátékot vagy bohózatot kerekített ki, mint *Liliomfi*ban. Ha az énekrésznek akart túlsúlyt adni, az operettet kísérlette meg, mint a *Debreczeni bíróban*. A mit maga kezdett, maga fejlesztette is. Voltak ugyan kívüle is népszinmű-írók, a kik nyomán indulva új tárgygyal és leleménynyel gazdagították a szinpadot, de mindenik ugyanazon körben és formában moz-

gott, a mint azt Szigligeti megalapította. A népszínmű továbbfejlesztését senki sem kísérlette meg, csak ő. Ha tovább él és talál zeneszerzőt, talán megalapítja a mit kezdett: a magyar operettet is. Oh, ha úgy háttérbe szoríthatta volna a francia operettet, mint egykor a német bohózatot, s egy új fejlődést indíthat vala meg!

De a kéz, mely annyit írt, mozdulatlan, a szem, mely annyit meglátott, hunyva, a szív, mely annyit érzett, többé nem dobog. Szigligeti levetette halandósága köntösét, mint le fogjuk vetni mindnyájan. Soraink ritkúlnak, s a húszas évek írói nemzedéke már sírjába szállott, most követi a harminczas és negyvenes éveké. Valahányszor ünnepélyes ülésre gyűlünk, mindig hiányzik közülünk valaki, s mintha a légben mind élesebben csendülne:

Successere novi, veteres migrate coloni!

És nemcsak testünk porlik el, műveink is feledésbe merülnek. Kevés mű éli túl íróját, s még kevesebb száll nemzedékről nemzedékre, hogy a késő századoknak is öröme, vigasztalója, vezércsillaga legyen. De ha hathattunk a korra, ha tényezői lehettünk a nemzeti fejlődésnek, elégedjünk meg vele, hisz szellemünk hatása az összes szelleméletnek épen oly részévé válik, mint testünk atomjai a nagy mindenségnek. Kisfaludy és Szigligeti, megvetvén a magyar dráma alapját, nagy fejlő-

dést indítottak meg. Minden újabb drámaíró vállaikon fog emelkedni s részök lesz a késő nemzedékek műveiben is. Vajha szellemök legdrágább hagyományát híven megőriznék drámaíróink!

Mindkettő nemzeti költő volt; a magyar élet múltja és jelene elébe tartott tükröt. Egyik sem vágyott ki e hazából, sőt az idegentől vett benyomást is nemzetivé dolgozta föl. Most mintha bizonyos kosmopolita szellem kezdené megszállni drámaíróinkat. El-elfordúlnak nemzetök történelmétől, s a magyar társadalom helyett, a melyet jól ismernek, idegent rajzolgatnak, a melyet nem ismerhetnek eléggé. Bekalandozzák egész Európát, mintha itthon nem volna elég tárgy. Pedig minden nagy drámaíró nemzeti költő volt, tárgyban és fölfogásban. A francia classikusok classikai hagyományokat vettek ugyan tárgyúl, de francziák maradtak. A classikai kor leple alatt saját koruk eszméit hirdették, saját nemzetök egyéniségét fejezték ki. Molière a francia társadalmat rajzolta, s mégis az örök emberi szenvedélyek típusait varázsolta élénk. Calderon spanyol volt, Schiller és Goethe németek, Shakspeare hazája történelmét és mondáit dolgozta föl, s ha a közkinccsé vált római történelemhez, vagy európai mondákhoz fordúlt, mindig angol szellemet öntött el rajtok, de azt egyik sem tette, hogy itthon költött mesének idegen országot keressen s

külföld hulladékain táplálkozzék. Kisfaludy és Szigligeti árnyai óvják meg drámaírónkat e kisértéstől. Külföld nem szorúlt a mi költői lelkesedésünkre; nem szükséges tengerbe vizet hordanunk. Történelmünkben, társadalmunkban annyi a földolgozandó kincs, a melyeket senki sem fog méltón földolgozni, ha mi magunk nem. Egész világ nem a mi birtokunk s Antaeusként csak akkor vagyunk erősek, ha a földet, a haza földjét, érintettük.

Nem ok nélkül szólalt föl nem rég Arany János egyik költeményében a kosmopolita költészet ellen. Úgy jelent ő meg köztünk, mint *Toldi estéjében* agguló hőse, Miklós, a ki megfeddi ifjú bajtársait, hogy az ország czi-merét könnyelműen ne merjék kockáztatni. Hadd ismételjem szavait ez ünnepélyes perczben, midőn Szigligeti emlékét újítjuk meg, kinek egész pályája, összes munkássága azt hirdeti, a mit Arany mond:

Költő az legyen, mi népe,
Mert kivágyni kész halál...

Nincs erőnkhez méltó verseny?
Dalra itthon tárgy elég?
Nem férünk a continensen?
Albion is kéne még?

Légy, ha bírsz, te világgöltő!
Rázd fel a rest nyugatot:
Nékem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott!

KEMÉNY ZSIGMOND.

SZÜL. 1815 DECZ. 27-ÉN, MEGH. 1875 DECZ. 26-ÁN.

FÖLOLVASTATOTT A M. T. AKADEÉMIA 1879 MÁJUS 25-ÉN
TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN.

Meghalni az élet reggelén, delén vagy alkonyán közsorsa mindnyájunknak. A halál bölcsőnktől sírunkig folyvást ragadozza tőlünk szeretteinket s bár az emberi természet sokhoz hozzá tud szokni, ezt az egyet soha sem szokhatja meg. Új-új fájdalom nyilalja át szívünket, új-új könny fakad szemünkben, míg nem az idő lassanként felszárítja a könnyet s a fájdalom szent emlékké alakúl. De halva, mégis élve tudni azt, kit szerettünk vagy tiszteltünk, mindennap látni arcát a lélek visszafénye nélkül, hallani hangját a szellem ércze nélkül, oly fájdalom, melynek könnyét nem száríthatja föl az idő, mert mindennap megújúl, mely nem alakulhat át emlékké, mert folyvást tartó veszteség.

Utolsó éveiben ily élő halott volt Kemény s ily fájdalommal tekintetek rá barátai és tisztelői. Majdnem hét évig élt közöttünk, mint testi-lelki rom s midőn 1875 végén jobb életre szenderült, inkább megnyugvást éreztünk, mint fájdalmat. Oh mily kínos látvány

is volt az, ha ez években az utcán találkoztunk vele vagy meglátogattuk budai nyaralójában. A ki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámézzan tekintett körül, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; a ki oly örömet s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint gyermek csapongott egyik tárgyról a másikra, a mohó öröm vagy hirtelen harag fölindulásai között. Kertje lombjai alatt virágot tépve, mily eléggülten mondá, hogy ő immár boldog, nincs többé semmi dolga, s ha Deák neve csendült fülébe, mily szánakozva kiáltott föi: «Szegény Deák, rég nem láttam, azóta megvénülhetett, annyi baja lehet: a magyar politika nehéz, legnehezebb a világon, én, hála Istennek, többé nem aggódom». Ha néha olvastatott magának s épen saját munkáit, mily különös arcczal hallgatta a fölolvastatást; mintha ismerős s mégis idegen dolgokról hallana, s egész elkomorodva sóhajtott föl: «Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm». Később, midőn mind hallgatagabb lett s csak egy-egy indulatos fellobbanásban vagy méla sohajban adott életjelt, az emberi mulandóság- és nyomornak mily szívrendítő képét

tárta elénk: íme a leggondolkozóbb fők egyike gondolat nélkül, íme egy szenvedélyes szív érzéktelenül, íme egy élő meghalva.

De hova tévedtem? Midőn az Akadémia megbízásából ez ünnepélyes ülésen elhunyt társunk emlékét újítom meg, nem élete utolsó éveiről kellene szólanom, hanem munkássága napjairól, melyek annyi fényt árasztottak reá és Akadémiánkra. Bocsássák meg önök felindulásomat. Kemény barátom volt és buzdítóm az írói pályán; szerettem őt, mint embert és író, s most nem tudok menekülni azon jelenet fájdalmas benyomásaitól, midőn őt utolszor láttam. De különben is Kemény végső éveinek tragikai ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellenteteknek, melyek többé-kevésbbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonulnak.

Valóban Kemény nem volt se szerencsés, se boldog ember s mint író rendkívüli fényoedakat szokatlan árnyoldalakkal egyesített. Fejedelmi nemzetségből származott, egyik őse Erdély trónján ült, de az az ág, melyhez tartozott, folyvást vesztette birtokait; ő meglehetősen szegényen lépett az életbe, s nagyrészt írói munkásságából élt. Heves, szenvedélyes vérékzata volt, de egyszersmind átható, bonczoló esze; eszével folyvást zsarnokoskodott szívéen, de ez neki inkább csak mint a közpálya emberének sikerült, mint magánembernek kevésbbé. Senki sem tudta jobban mérlegelni a viszonyokat,

megjósolni a hajlamok és szenvedélyek fejleményeit s másoknak jó tanácsot osztogatni, de a maga ügyében határozatlan, tétovázó volt, s szenvedőlegesen engedte át magát a dolgok folyamának. Gyakran játszotta a közönyöst, midőn szíve vérzett s néha egy szóra, egy semmiségre kitört belőle a rejtett fájdalom s komor hangulatba sülyeszté. Különösségei, szaggatott élete többé-kevésbbé a szív és ész, az idealismus és realismus küzdelméből folytak, a melyek sohasem tudtak nála összhangba olvadni. Már gyermekkorában föltűnt szórakozottsága, mely az évek folytán mindinkább növekedett. Magányra, csendre volt szükség, hogy összpontosíthassa figyelmét, ezért leginkább éjszaka dolgozott. Alkonyatkor feküdt le s éjfélkor kelt föl, s hogy ébren tartsa magát, erős kávé és theát ivott. A lázas tevékenység, a túlfeszített munkásság napjait rendszeren a kimerültség, munkátlanság és szórakozás napjai váltották föl. Így élt évtizedeken át, a mi lassanként aláásta egészségét.

Az íróban is ily ellentéteket találunk. Képzelme erős és gazdag volt, szelleme emelkedett, szíve és emléke tele az élet és történelem tapasztalataival. Regényeinek cselekménye és jellemrajza átgondolva, átérezve, élénken állottak szemei előtt, de az előadás és elbeszélés különösebb báját megtagadta tőle a természet. A belforma ereje soha sem volt arányban nála

a külforma szabatosságával. Nehézkességet, egyenetlenségeket találni munkáiban, s midőn stilje rendkívüli szépségeket áraszt is, oly gondatlanságot követ el, a melyeket középszerű író is el szokott kerülni. Mint politikus, éles elmét tág látkörrel, erős ítéletet tudományos műveltséggel párosított, de teljes híjával volt a szónoki tehetségnek. Épen azért csak mint író folyt be a közügyekbe, s bár két ízben választatott országos képviselővé: 1848-ban Kővár vidéke, 1865-ben Pest-Lipótváros részéről, soha sem vett részt az országgyűlési vitákban. Eleinte politikai cikkei tudományosabbak, mélyebbek és nekézkesebbek voltak, mintsem népszerűek lehettek volna. Sokáig küzdött, a míg győzelmet vehetett a forma nehézségein, de soha sem vált könnyed, elmés hírlapíróvá, a ki inkább mulattatja, mint fölvilágosítja közönségét, sem heves izgatóvá, ki a tömeget jó és rossz szenvedélyeinél fogva elragadja. Erős meggyőződése mellett is a skepsis és pessimismus bizonyos árnya vonúlt át iratain és többször támadta, mint védte a népszerű eszméket. A magyar politikai élet főbb eszméinek és egyéneinek senki sem volt élesb elmű és tárgyilagosabb bírálója, s néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe. Fejtegetései Széchenyit és Deákot is meglepték s nem

egy ítéletét fogja átvenni az újabb kor történetírója. Hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyült; került a föltűnést, nem vadászta a tapsot, s oly kevésbé ámúlt, mint ámított. Nem vágyott pártvezérségre, de folyvást hű maradt pártjához, mert azt tartotta, hogy politikában csak két módon fejthetni ki erőt: vagy ha pártot tudunk alakítani, vagy ha ragaszkodva valamely párthoz, arra tehetségünk- és jellemünkkel hatni birunk. Másban sem kedvelte a pártonkívül-állást, de néha hallgatva, komoran követte pártját és soha sem áldozta föl tolla méltóságát hiú pártcélokért. Mindig fölfogta ellenfelei álláspontját, akaratlan sem értette őket félre; a kik ellen küzdött, épen úgy becsülték lovagias modorát, engesztelékeny szellemét, mint pártfelei eszét és szilárdságát. Tudott tűrni, várni, hallgatni, s elnyomva a hiúság és szenvedély ingereit, meg tudta választani, hogy mikor és mily hangon kell írnia. Óvatos és lelkiismeretes volt s a politikai ábrándok kérlelhetetlen bonczolója. E sajátságok épen alkalmassá tévék őt arra, hogy az ötvenes években, a hírlapirodalom terén, a szenvedőleges ellenállás politikájának képviselőjévé emelkedjék, s később, midőn a cselekvés órája ütött, épen oly sikerrel védje itt az 1848-iki törvényeket s egyengesse a ki egyenlítés útját, mint Deák az országgyűlésen.

A költői és politikai hajlamok korán ébredtek Keményben. 1815-ben született s 1823 óta tizenegy évet töltött a nagy-enyedi főiskolában. Nagy-Enyed akkor némi politikai és tudományos központ volt. Nem messze lakott ide rokona, b. Kemény Dénes, az erdélyi ellenzék egyik vezére, az alsó-fehérmegyei közgyűlések hőse, itt volt jogtanár Szász Károly, az épen oly kiváló tudós, mint politikus. Az akkortájt alakuló ellenzék erős benyomást tett reá s úgy szólva vezérférfiaik között növekedett föl. De Szász Károly nemcsak a jogi és politikai tudományok, hanem az irodalom iránt is fölgerjesztette érdeklődését. Mint gyermekeket megkülönböztette, mint tizenhét éves ifjat barátjául fogadta. Kemény maga megvallja Szász Károly felett tartott emlékbeszédében, hogy tőle nyert buzditást az irodalomra s az egész világon neki köszönhet legtöbbet. A vidék is, hol gyermekségét és első ifjúságát töltötte, fejlesztően hatott költői kedélyére. A Marosmente bájos völgyei, a Hunyadiak emlékei vették körül s egy pár órányira Gyula-Fehérvár emelkedett, az erdélyi fejedelmek székvárosa elhanyaglott dicsőségével; mind megannyi színhelyei később regényeinek. Jogi és történelmi tanulmányai felköltötték lelkében kettészakadt hazája tragikai emlékeit. A mivel mint huszonnégy éves ifjú az irodalmi pályára lépett, egy értekezés volt a *Mohácsi ve-*

szedelem okairól; *Marlinuzzi* című, első regénye, a melyből mutatványok is jelentek meg az *Athenaeumban*, szintén e kort rajzolja, s utolsó regényében, a *Zord időben*, még egyszer ide tér vissza, mintha nemzeti gyászunkban több tanulságot, meghatóbb költészetet találna, mint dicsőségünk napjaiban. *Marlinuzzit* sohasem végezte be s a már kész kötetek kézírata is elveszett. Második, *Élet és Ábránd* című regénye, melynek hőse Camoens, a szerencsétlen portugál költő, s melyben ifjú szíve egész alanyiságát kiöntötte, szintén sohasem látott napvilágot. A teljesen befejezett regény kézírata elégett Buda ostromakor. Általában Kemény keveset gondolt kézírataival, sőt nyomott munkái is nagyrészt hiányzottak könyvtárában. *Gyulai Pál* című öt kötetes regényével lépett először a közönség elé 1847-ben, a melyet az ötvenes években a *Férj és nő* és egy háromkötetes beszélggyűjtemény, továbbá az *Özvegy és leánya*, a *Rajongók* és végre 1862-ben a *Zord idő* követtek.

Kemény fölléptekor Jósika és Eötvös voltak a magyar regényirodalom kiválóbb képviselői. Csakhamar Kemény nevét is az övékkel együtt kezdette emlegetni a közönség, azonban kevés szellemi rokonság volt köztök. Jósika történelmi regényeket írt, de inkább csak külsőségekben fogta föl a történelmet s majd minden regényében egy-egy erkölcsi eszmét igyekezett

megtestesíteni. Így *Abafiban* az erős akarat döntő befolyását önmívelődésünk- és nemese-
désünkre, *Zólyomiban* a féktelenség követke-
zéseit, *Utolsó Báthoriban* az indulatok félelmes
hatalmát, ha hiányzik önuralmunk. Eötvös azt
tartotta, hogy a költészet kedves játékká
süllyed, ha elválik a kor nagy érdekeitől.
Karthausijában a saját szíve és az európai tár-
sadalom jajkiáltását hallatja, a hit nélküli
társadalom s az önző szenvedélyek harczi
közt a kereszténység nagy eszméi- és érzései-
ben keresve vigaszt; a *Falu jegyzőjében* a
magyar társadalom sebeit tárja fel, a nemesi
előjogok s a megyei intézmény ellen izgat,
sőt történelmi nagy regényében is (*Magyar-
ország 1514-ben*) a múlt képeivel a jelenre
akar hatni, a jobbagyság érdekében. Kemény
nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se
tisztán politikai irányt; ő csak az embert
rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket
megolvadt vegyületekben, mindenütt élesen
feltárva az eszmék és tettek nemesítését. Nem-
csak legalaposabban értekezett irodalmunkban
a tragikumról, hanem regényei egyszersmind
a legtragikaibb magyar regények, tragikaibb-
ak mint tragédiáink. Azonban Kemény nem
annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint
inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az
erény tévedéseit. Mintegy hirdetni látszik, hogy
a bűntől könnyebb megóvni magunkat, mint

nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megboszulják magokat s az emberi viszonyokon, a hatás és ellenhatás természeténél fogva, vas kényszerűség uralkodik. Ez Kemény költészetének legjellemzőbb sajátsága, innen árad lelkesülése, búskomolysága, megnyugvása. Muzsája a Nemesis: félelemmel eltelve hallgatja, hirdeti sugalmait s döbbenve tárja fel a tragikum mysticismusát, a mely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, a kiket szeretünk, a kik ragaszkodtak hozzánk, sőt néha magát a hazát is, a melyet éppen meg akartunk menteni, mert hogy saját szavait idézzem: «a bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkodónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetökben fekszik a kérlelhetetlen boszúállás». Hősei majd mind az erény útján indulnak s jó szándékuk, nemes érzések vesztí el őket. A töprenkedő és lelkiismeretes Gyulait a Báthori-ház iránti hála s a hazája miatti aggodalom ösztönzik oly tetterre, mely teljesen megsemmisíti őt a nélkül, hogy akár fejedelmének, akár hazájának használhatna. Jenő gróf boldogokká akarja tenni jobbágysáit és családját, és mindnyájokat boldogtalanokká teszi; a Mikes-fiúk mindent Sára

boldogságáért áldoznak, s őt kétségbeejtve, mind magokat, mind családjokat megrontják: Péchynek vallásos buzgalma, későn és rosszul alkalmazott mérséklete egyaránt veszélybe döntik családját és felekezetét; Verbőczy, a nagy hazafi és szónok, a ki oly hőn lelkesül Magyarország szabadsága- és függetlenségeért, mindkettőt kockáztatja, elveszti s magával ragadja egész környezetét. Sőt kevésbé ére-nyes hősei is, mint Kolostory és Sarolta, inkább csak a hiúság áldozatai, engednek egy szeszélyes felindulásnak, s a viszonyok hatalma, a szenvedélyek fejleményei ellenállhatatlanul taszítják őket a mélység felé.

Kemény a regény formájában tragédiákat írt s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiáírókkal. Azonban nem minden tragikai alapeszmének kedvez a regény. A mi a dráma rövidebb és szorosabb formájában élénk hatású, a regényben szélesen és részletesen elbeszélve fárasztó lehet. Kemény nem szötte át regényeit idylli képekkel, derült jelenetekkel; nem annyira kellemes változatosságra, mint zord fenségre törekedett, sőt mintha teljes ellentéte akart volna lenni az oly regényírónak, a kik léhán fogják fel az életet, egész előszeretettel fordúlt az élet sötétebb oldalai felé, meg-megáradt pessimismusa, bár ritkán, érinté az iszonyatos határait is, s majdnem a groteszkbe tévedt. Ez volt az egyik oka annak,

hogy regényei nem váltak oly kedves és népszerű olvasmányokká, mint sokkal csekélyebb becsű művek. Ide járult még, hogy első regényeiben kedvelte a hosszas kitéréseket s örömet bocsátkozott lélektani fejtegetésekbe. Kivált *Gyulai Pál*ban szelleme és ismereteinek egész gazdagságát elénk tárta. E regényben oly kitűnő részletek vannak, melyeknél jobbakat később is alig írt, de mint egész, legkevésebbé sikerült regénye. Még nem volt eléggé ura a regény formájának, hol aránytalanságba, hol túlterheltségbe esett, nemcsak költő, hanem philosoph is akart lenni, nemcsak rajzolta, hanem egyszersmind bonczolta is a szenvedélyeket. Később mindinkább eltért e módtól, művei arányosan emelkedve alakultak egy kerek egészzé, elbeszélő módja is nyert könnyedségben és folyamatosságban, bár fogyatkozása e tekintetben folyvást szembetűnő maradt. De mily kárpótlást nyújtott mindezért kor- és jellemrajza! Valóban ebben Kemény minden magyar regényírótól fölülmúl s vetekedik a külföld legjobb regényíróival.

Szalay a harminczas években Jósika egyik történeti regényét bírálván, megjegyezte, hogy szeretett volna Erdély akkori gazdag vallásos életéből és zivataraiából néhány vonást látni benne, a mű csak nyert volna általok. A minnek Jósikában kevés nyoma van, mindazt Keményben gazdagon feltalálhatni. A XVI. és

XVII. századbeli köz- és magánélet előttünk áll. Izabella királyné, Báthory Zsigmond, I. Rákóczy György udvara és államférfiai, a bomladozó Magyarország kettészakadása, a catholicismus és protestantismus küzdelme, a bécsi és stambuli cselszövények, az elnyomott felekezetek rajongása, a hit és tudás rontó és építő vegyületben, az aristocratia és papság, a polgárság és nép, az idegen kalandorok és renegetek mily élénken és hű vonásokkal emelkednek ki! Kemény keveset ad a külsőségre, melyre a történeti regényírók rendesen oly nagy súlyt fektetnek, de annál többet a belsőre, a lényegre. Nem írja le körülményesen az épületet, butort és ruházatot, annál nagyobb gonddal eleveníti meg a kort mozgó eszméket és szenvedélyeket. Beleéli magát a múltba s együtt érez személyeivel. Összeolvasztja a művészeti célt és a történeti igazságot, az egyénekben rajzolva a kor eszméit, szenvedéseit. E módon rejlik a valódi történeti regény titka, mert az egyének iránt fejlődő költői érdek közelebb hozza a kort is szívünk- és értelmünkhöz egyaránt. Ebben Kemény mester s gyakran a legélesebb világot veti egy egész korszak szellemére, vallásos és politikai irányára.

A jellemrajzban nem kevésbé kitünő. Lát-szik, hogy mélyen vizsgálta saját és mások szívét. Ismeri az embert, feltárja a szív és

agy legtitkosabb redőit, nyomról-nyomra követi a szenvedélyt egész a monomaniáig, mondhatni az őrültségig. Hősei szenvedélyökben hordozzák végzetöket s katasztrófjok oly természetes, mint valamely syllogismus zártétele. Nem téved abstractióba, kerüli a typust, talán inkább, mintsem kellene és egyénekre törekszik. Nagyrészt összetett szenvedélyeket fest. Több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katasztrófát. Kolostory a bigott vallásosság s hiú könnyelműség, az aristocratiai idealismus és heves érzékiség vegyülete, Tarnóczyné a puritanismus és képmutatásé, kinek egy képzelt sérelemből folyó gyűlölsége kapzsi irigységgé válik és szent célja magánbosszúvá; Verbőczyben a tudomány és optimismus, a hazafiság és öncsalás, a jóság és hiúság; Péchyben a vallásos álmodozás és nagyúri gőg, koczkáztató gondatlanság és szelid mérséklet olvadnak össze. S a női hiúságot és kaczeriséget hány vegyületben és változatban rajzolja a legbűnösebbtől a legártatlanabbikig: Idunától egész Péchy Deboráig. Az összetett szenvedélyek e tömkelegében néha eltévedni látszik, finom részletezése nem mindig emeli a költői hatást, meg-megvillan pessimismusa is, mintha az emberen minden csak máz volna, mely gyöngeségeit takarja, mintha bűneink

nagy része túlhajtott erény volna s erényeink nagy része ki nem nőtt bűn, mintha játékszerei volnánk rokon- és ellenszenveinknek, melyek megvakítanak és közönyünknek, mely kioltja érzésünk lángját, hogy a sötétben szellemünk elaludjék és szívtelenségünk elbutítson. De ha gyöngül is olykor lelkében az erkölcsi eszmény, soha ki nem alszik. A nemes nő- és férfialakoknak egész sora vonúl el regényeiben. Eliz, Sára, Klára, Dóra, a három Mikes fiú, a két Elemér, Róbert: mind mély érzésű, önmérséklő, lemondó jellemek, a kiknek minden bűnök csak az, hogy teljes szívvel ragaszkodtak valakihez, a ki őket akarva vagy akaratlanul boldogtalanokká tette. Kemény ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit rajzolta bennök igazán, oly őszinte meghatóan. De szíve és képzelme démoni elemeit ép oly erővel tudta kifejezni. Gergely és Barnabás diákok ez elemek legélesb képviselői: amaz az erkölcsiségtől teljesen megvált rendkívüli észé, emez a szerencsétlenségből folyó embergyűlöleté. Azonban Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó, jellemrajzainak körvonalai biztosak, de árnyalatai nem mindig elég élénkek s nincsenek teljes hatalmában a nyelv művészetének oly titkai, a melyek az elbeszélést vonzóvá, a párbeszédet elevenné teszik. A magánbeszédben, a benső lelki küzdelem föl-leplezésében már sokkal szerencsésebb. Néha

itt oly eleven, oly találó, hogy a legkitűnőbb költőkkel versenyez. A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerül neki. Az a lélekállapot, midőn az ész dialektikája elaltatja a szívet, vagy a szívé az észet, a midőn a képzelődés nagyítja vagy kicsinyíti a tárgyakat, a szenvedélyt tüzei vagy hűti, a mámor- és kiábrándulásnak, a tette ragadtatás és a tett visszahatásának hangulata, a kósza álmodozás, a sejtelmes borongás a legköltőibb tolmácsra találnak Keményben. Regényeinek e helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.

Kemény mintegy húsz kötet regényt és beszélyt írt, leginkább a politikai szünetek napjaiban, mert 1841 óta egész 1867-ig folyvást foglalkozott a politikával s néha kizáróan csak annak élt. Bár regényei nem politikai és társadalmi irányúak, a költőt és politikust mégis összeköti az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Valamint regényeiben a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit rajzolta, úgy politikai műveiben legörömetesebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Nem egyszer emlegette Hieró királyt, a kinek egy híres mechanikus oly hajót készített, mely legszebb és legkényelmesebb volt az egész világon, de a történetből csak a syra-

kusai kikötőbe nem fért be, a melynek számára készült s e csekély hiba miatt hasznát sem lehetett venni. Fölhozta azt a keleti mondat, a melyben a beteg persa király számára rendelt orvosságot tanácsosainak kell bevenni, s így az egészségesek megbetegedtek, a beteg pedig nem gyógyult meg. Azt hitte, hogy a magyar politikai életnek sok ily mechanikusa van s orvosai gyakran nem a beteget gyógyítják, hanem az egészségest betegítik. Tapasztalta, hogy az ellenzék rendesen többet szokott ígérni, mint a mennyit megtartani képes, de az 1848 előtti magyar ellenzék, nagy többsége mellett sem juthatván kormányra, még kevesebb felelősséget érez s e tekintetben fölülmúlja a világ minden ellenzékét. Születésénél fogva aristocrata volt, helyzete és foglalkozása democratává tették, de sohasem volt a merev rendszerek és elvek embere. Azok soraiban küzdött, a kik védték az alkotmányt az absolutismus ellen, a magánjogban a feudalismust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni, de érezte, hogy viszonyaink közt a demokratiai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzetiségünkre nézve pedig éppen veszélyesek. Családi hagyományai, történelmi tanulmányai Magyarország önnállásáért lelkesítették, de tudta, hogy minden törekvés e cél felé mily szoros kapcsolatban van a külügyek állá-

sával s az örökös tartományok helyzetével. Nem a szolgáltságtól, nem a politikai tétlenség- és lelketlenségtől féltette nemzetét, hanem az igen is merész tevékenységtől, az igen is lázas lelkesüléstől, s azt tartotta, hogy hazánk szabadsága- és önállóságának ellenségei kevésbbé veszélyesek, mint nagyon is hő barátai. Semmit sem kedvelt annyira, mint az eszmék természetének, a tények okainak s az események értelmének nyomozását — mint politikai író ebben legerősb — éppen azért elégtelen volt az ellenzék nem egy tanával s nem igen hitt a rázkódás nélkül való átalakulás lehetőségében.

Erdélyben kezdte politikai pályáját, résztvett a kolozsmegyei közgyűlésekben s vezércikkeket írt az *Erdélyi Hiradóba*. Az erdélyi ellenzék csaknem kizáróan a sérelmi politikát űzte. Kemény politikája termékenyebb mezőn szeretett járni, sorozati kérdések miatt nem akart a megnyerhető előnyökről lemondani, s a mit kiszakasztva életbe léptetni remélt, nem temette az úgynevezett rendszeres munkálatok közé. Ez irány Kolozsmegyében többséget vívott ki s hatással volt az erdélyi országgyűlésre is. Azonban Kemény nem annyira ezzel, mint 1843- és 44-ben két füzetben kiadott *A korteskedés és ellenszerei* című röpiratával vonta magára a közfigyelmet. Ekkor választotta az akadémia levelező tagjának, hogy

később tiszteleti és igazgató taggá emelje, ekkor jött közelebbi ismeretségbe egy pár magyarországi kitünő államférfiúval és publicistával. E röpirat forma tekintetében messze áll Kemény későbbi politikai munkáitól, de rendkívül éles észt és műveltséget árult el. Kemény egész tárgyilagossággal vizsgálta a korteskedés körjelenségeit, melyek akkortájt nemcsak a megvesztegetés, hanem az erőszak alakjában is mutatkoztak s épen úgy veszélyeztették a szólás szabadságát, mint bomlasztóan hatottak a megyei közigazgatásra és igazságszolgáltatásra. Birálat alá vette az ajánlott gyógyszereket, különösen a Wesselényi indítványát, a ki országos törvény helyett megyei rendőri és büntető szabályokkal akarta fékezni a visszaéléseket. Kemény országos törvényt sürgetett s a rendőri szabályok helyett a censusban kereste a gyógyszert, a mely szerint a megyei választó jog csak a birtokos nemeseket, némely vagyonosabb nemnemest s a honoratorokat illette volna meg. De nem e javaslat keltett figyelmet, hanem beható fejtegetései reformjainak vezéreszméiről, megyei rendszerünkről, a censusról és az általános szavazatról. Élesen kiemelte, hogy a magyar-nak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meg-hasonlanak, útjai keresztül vágják egymást,

irányai külön szakadnak. Fejtegette, hogy reformjainknak összhangzásban kell lenni a főczéllal, a mely a képviseleti rendszerre való átmenetel. Megtámadta azt a törekvést, a mely a megye-rendszert a foederalismus felé vonja, az országgyűlést a megyék szolgájává törpíti, s nemcsak a visszaélések, hanem a jó közigazgatás elé is akadályt gördít. A census és az általános szavazat kérdésével legtöbbet foglalkozott könyvében, különösen az általános szavazat veszélyeit fejtegette, a mely szerinte épen oly ellensége a szabadságnak, mint a jó rendnek.

Széchenyinek annyira megtetszett e röpirat, hogy egy általa alapítandó új lap szerkesztésével kínálta meg Keményt. Eötvös szintén üdvözölte őt és Csengery a *Pesti Hirlap* dolgozótársának hívta meg, mely már kitűzte a parlamenti központosítás és felelős kormány zászlóját. Kemény nem érezvén magában elég erőt, hogy Széchenyi vezérlete alatt új pártot alakíthasson, nem lépett ki pártjából s az Eötvös-töredékhez csatlakozott, melyhez legtöbb rokonszenvvvel viseltetett. 1846 végén Pestre költözött és a *Pesti Hirlap* rendes dolgozótársa lett, később pedig Csengery szerkesztőtársa. Itt eleinte leginkább oly kérdésekről írt, melyek a képviseleti rendszerre való átmenetelt illették, minők a választó törvények, országgyűlési utasítások, évenkénti

országgyűlés, gyűlési nyilvánosság s egyszerűsmind Erdély iránt igyekezett érdeket gerjeszteni, melynek jövőjét a Magyarországgal való egyesülésben látta. Azonban kiűtött a párisi forradalom, Bécs és Pest mozogni kezdettek és egy pár hét alatt átalakult a magyar alkotmány. Keményre mély benyomást tett e nagy változás. Nem hitte, hogy az általános szavazatból Franciaország szabadsága keljen ki, aggodalommal tekintette az új magyar alkotmányt, nem mintha szívéből ne üdvözölte volna Magyarország önállását, a jobbágyság eltörlését, a népképviselet és felelős kormány valószínűségét, hiszen egész életén át ezekért küzdött: hanem mert a törvénybe ígatott közös ügyek homályban maradtak s az örökös tartományokkal való kapcsolatot nem szabályozták intézmények. Meg volt győződve, hogy az 1848-diki törvények, úgy a mint hozattak, meg nem állhatnak, mert vagy Magyarország teljes függetlenségére, az elszakadásra vezetnek, vagy pedig a kapcsolatra nézve módosulást kell szenvedniök s a helyzet csak egy közbenső állomás. De megnyugtatóni igyekezett magát, remélte, hogy az összeütközés nem következik be oly hamar s a kiegyenlítésre lesz idő. Épen azért, mint képviselő és hírlapíró egész lélekkel támogatta az új kormányt s épen oly hévvel küzdött a bécsi, mint a pesti szélső irányok ellen. Azonban többé nem szó,

hanem fegyver döntött Magyarország sorsa fölött. Kemény követte a kormányt Debreczenbe, részt vett némi codificáló munkálatokban, követte Aradra is, egész fölöszlásáig és sokáig bujdosott Ugocsa és Szatmár megyékben.

Visszatérve Pestre és kegyelmet nyerve, újra fölvette eldobott költői tollát, s regényeket akart írni, de képtelen volt reá. A múlt emlékei, a jelen keserősége, a jövő aggodalmai, egészen kedélyére nehezültek. A haza és barátai sorsa, Széchenyi örültsége, Wesselényi és Bethlen János halála, bánattal töltötték el. E három férfúról jellemrajzi tanulmányokat írt, melyeknek háttérét a magyar és erdélyi közélet körvonalai alkotják, 1791—1848. Kitűnő művek ezek, melyekből nem egy vonás, nem egy eszme fog átmenni újabb történelmünk lapjaira. Mintha a múlt emlékeivel való foglalkozás megenyhítette volna, újra a jelenhez és jövőhöz fordúlt. 1850-ben és 1851 végén két röpiratot bocsátott közre: *A forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* címűeket, melyek politikai munkái között a legjobbak, mind tartalom, mind forma tekintetében. Alig van reá példa, hogy valaki egy lezajlott véres forradalom után, az elvakult reactio dühöngései közepett, annyi nyugalommal és tárgyilagossággal írjon. Pártszenvedély nélkül ítéli meg a multat, keserűségét elnyomva a jelent,

s a mély belátás biztosságával jelöli ki a dynastiának és nemzetnek a jövő irányát. A lefolyt huszonöt év történetének birálatából indúlt ki, kimutatta a kormány és pártok tévedéseit, saját párttöredékét sem kimélve, bonczolja az eszmék fejleményeit, a tények értelmét, szoros kapcsolatban az európai helyzettel. Figyelmezteti a dynastiát, hogy ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, földézi a germanismus és slavismus közötti harczot, a melynek eddig késleltetője és e két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kívánja se dynastiai, se német érdek. A német tartományok útján nyugotra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyét föntartva, benn az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn megőrizni: ime a hivatás, a melyet Ausztriának be kell tölteni. Épen azért Magyarországnak politikai nemzetiségét, mely századok szorgalma által gyűjtött kincs, nem elpazarolnia, de eszélyesen gyarapítnia kell, és ez csak a birodalom érdekeivel összhangzásba hozott önnálló nemzeti belkormányzás útján történhetik. Egyesülésre szólítja föl a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy a mint a nemzet közvéleménye eldobta az

ápril 14-diki végzést, a dynastiának is félre kell tenni a márczius 4-diki alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a *pragmatica sanctio* alapjaira. «Csak nem kell így végzi munkáját — hiú elméletekhez, a melyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében férczelt össze s az élet argumentumai ellen makacsan véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen ígéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek; de ha e két faját az ál-státusférfiaknak, kik mint a garabonczás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni: ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz megelni kulcsát a monarchiával való viszonyaink rendezésének.»

Ime e két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év múlva a nemzet és dynastia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgatott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenvedély uralkodik egyfelől a teljes *reactio*, másfelől az új forradalom szenvedélye: amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva, inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönn, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt

jutalma is. E röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, a ki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az *Angol királynőbe* költözött, a hol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, a melyre azelőtt is többé-kevésbbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki sem volt oly kifejező képviselője, mint Deák, az államférfiú és Kemény, a hírlapíró. Deák távol tartotta magát mindentől, s épen oly kevésbé igyekezett befolyást szerezni fönn az udvari körökre, a kormányra, mint lenn pártot alakítani; tudta, hogy mindez haszontalan, s még semminek sem jött el az ideje. Kemény sikertelen kísérletei után szintén nem foglalkozott többé a belügyi politikával, s csak külügyi, társadalmi és irodalmi kérdésekről írt. Nem nyilatkozott se jól, se rosszúl a kormány intézkedéseiről, csak tudomásúl vette és följegyezte; de ügyelt, hogy semmi se jöjjön lapjába, a mi a régi pártokat vagy vallásfelekezeteket sértené, a nemzetiségeket ingerelné. Erősíteni törekedett a nemzeti összetartás szellemét, hön ápolta az irodalom, tudomány és közintézetek érdekeit és buzdította a nemzetiséghez való hűséget. Köznös türelme, nyugodt méltósága nem egyszer ingerelte föl a rendőrséget. Magyarországra nézve a legfontosabb rendeletek adattak ki:

Kemény Franciaország belügyeit fejtegette; a kormány a birodalom népei áldozatkészségére hivatkozott; Kemény valamely irodalmi kérdéstről kezdett értekezni; a burocracia ünnepeket rendezett, hogy megmutassa az uralkodónak a nép elégtétlenségét: Deák elutazott Pestről, Kemény *Pesti Naplója* pedig hallgatott. Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt, a nemzet megértette, a kormány pedig érezte, hogy engedelmességet ugyan követelhet tőle, de szólásra nem kényszerítheti, legföljebb bosszanthatja, üldözheti, a mit meg is tett. Egy ízben három hónapra függesztette föl lapját, de Kemény türelmén semmi ki nem fogott.

Azonban végre szólania, nyilatkoznia kellett; 1860-ban kiadatott az októberi diploma. Kemény küzdött magával; tudta, hogy az októberi diploma el nem fogadható, mert tagadása a jogfolytonosságnak s a magyar alkotmánynak csak töredékeit nyújtja: de azt is tudta, hogy az 1848-diki törvényeknek módosíttatniok kell s azokat a módosítás kezessége nélkül még a legjobb esetben sem fogja elismerni a dynastia, s egy új, talán véres küzdelem küszöbén állunk. Lapja néhány napig hallgatott, végre megszólalt, s kitűzte az 1848-diki törvények zászlóját, de óvatosan, ki nem zárva a kiegyenlítés lehetőségét. Ő mondotta ki legelőször a nagy szót, a melytől visszhangzott az ország. A küzdelem megindult,

először is hírlapokban, s Kemény vívta első csatáit. Az országgyűlés megnyíltával még szorosabban csatlakozott Deákhoz, s a régi hévvel küzdött a bécsi jobb és a pesti baloldal ellen, mert, bár más alakban, ismét megújultak 1848 eszméi és szenvedélyei.

Keményt mint szerkesztőt és hírlapíró-t gyakran gáncsolták némely pártfelei is, a kik különben tisztelői voltak. Nem tartották elég gondosnak és élénknek szerkesztését, s örmest gúnyolták apró botlásait. Bizonyára Kemény egy harmadrendű szerkesztőtől is sokat tanulhatott volna, hogyan kell újabb meg újabb hírekkel s érdekesnél érdekesebb hozzávetésekkel szolgálni a közönségnek, habár azok félig sem alapszanak valóságon; hogyan kell mindennap oly vezércikkeket írni, melyek nagyon hatásosak ugyan, de nincsenek összhangban azzal az iránynyal, melynek a lap képviselője akar lenni; hogyan kell változni, átalakulni a képzelt vagy balúl fölfogott közvélemény áramlatai között, folyvást hangoztatva a következetességet. Mindez hiányzott Keményben, de voltak oly tulajdonai, melyek a legritkábbak közé tartoznak. Lapjának határozott színezete volt, nem szeszélyből, hiúságból, boszúból vagy érdekből, hanem meggyőződésből, s mindig tudta, hogy mit, hogyan és mikor kell írni. Nem magának akart képviselője lenni, hanem egy pártnak, s a közön-

ség érezte, hogy szava több, mint egy hírlapíró nyilatkozata. Nem volt magyar lap, a mely oly hű tükre lett volna egy nagy párt törekvéseinek s oly nemes kifejezése érületének és méltóságának, mint Kemény *Pesti Naplója*. Kemény egyet-mást elhanyagolt, de a válságos pillanatokban mindig résen állott, s a legfontosabb kérdéseket behatóan tárgyalta. Taktikája és fejtegetései a közeledés, a kiegyezés fejleményeit folyvást érlelték egész a siker végstadiumáig, midőn még egyszer Kossuth híres levele ellen szállott síkra, hogy aztán nemsokára örökre elnémuljon.

Az ország visszanyerte alkotmányát, s a győzelem örömében, dicsőségében csak az nem részesült, a ki mindig az első sorában küzdött. Kemény megtörve bolyongott Pest utcáin; szánták, s csakhamar elfeledték. De ez őt még akkor sem bántja vala, ha nem vesztí el öntudatát, mert nem hiúság ragadta az írói és politikai pályára, szenvedélyből lett költő, hazafiságból politikus, s magas eszményei lévén, soha sem volt elégtelt magával. Azonban mégis érezte, hogy nem hiába élt. Munkái egyikében mélázva gondol az utókorra. «Ha az — úgymond — a ki Afrika homokrónáin, vagy alig ismert tartományok jéghevasain bolyongva, épen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármí szilárdnak látszó tárgyba vesse, s

emlegettetni vágyják, noha hihetőleg ebben csalódni fog; ha a tenger közepén süllyedő hajónak matrózai nevöket, kedveseikét s a megsemmisülendő hajóét palaczkba zárva engedik át a haboknak, azon reménytől ámitva, hogy találkozni fog, bár kevés, ki a tenger titkai közül legalább ez egyet fölfedezi: vajon miért ne higyam én is, hogy miután szemem bezárul, tetemem szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés, vagy talán egyetlen egy, a ki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklél viseltetvén, érdeket kíván irántok gerjeszteni.»

Oh találkozni fognak s nem kevesen! A hű magyar nem fogja feledni a puszta-kamarási sírt, hol agg diófák árnyában egyik legkitűnőbb költője és publicistája aluszsza örök álmát. Költői műveinek igazságot szolgáltat az idő; azok inkább fognak olvastatni később, mint jelenleg s Magyarország újabb történelmének írója kegyelettel fog megemlékezni a hajnokról, a kinek a kor dicsőségéből kevés jutott, de a ki egészen átérezte reményeit, aggodalmait, viselte gyászát, megharczolta küzdelmeit, s elesett a győzelem zászlója alatt.

CSENGERY ANTAL.

SZÜL. 1822 JUN. 2-ÁN, MEGH. 1880 JUL. 13-ÁN.

FÖLÖLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1881 MÁJUS 22-ÉN
TARTOTT KÖZÜLÉSÉBEN.

Valahányszor e szószerkekre lépek, az Akadémiának egy új nagy veszteségét, szívemnek egy új nagy fájdalmát kell tolmácsolnom. Az Akadémia egymásután vesztí legkitűnőbb tagjait, a kik évtizedeken át díszai és támaszai voltak, s én egymás után veszttem bennök legjobb barátaimat, a kikhez a szeretet és ragaszkodás erős kötelékei fűztek. És mégis mily különbség! Az Akadémia testület, melynek élete századokra terjed, veszteségeit új tehetségek pótolják, hogy még nagyobb díszére váljanak, még erősebb támaszai legyenek. De az egyén, a barát hol talál kárpótlást, kivált oly korban, melyben a szív már nem igen fogékony új benyomásokra, nem szőhet új viszonyokat, s mindinkább elhagyatva érzi magát? Nem az a legfájdalmasabb, hogy meg kell válni az élettől, szeretteinktől, hanem az, a midőn szeretteink hagynak el bennünket, s az élet mintegy megválni látszik tőlünk, mert veszteni kezdi becsét. De az emberi szív nem maradhat vigasz nélkül. Ha a jelen kevés örömet

nyújt, ha a jövőben nem csillámlik remény, a múltba menekülünk, s az emlékezetben éljük vissza jobb napjainkat. Oh hányszor gondolok én is elhunyt barátaimra, hányszor virrad fel lelkemben a múlt homálya, vesztett ifjúságom, midőn példájokon lelkesülve, velők, mellettök küzdeni tanultam. Oh hányszor látom Csengery halvány, komoly arcát, hányszor tűnik fel előttem pályája, az ész és szív legnemesebb küzdelmeinek pályája, melyet inkább kötelességérzet és meggyőződés irányzott, mint becsvágy és szenvedély, melynek nincsenek ragyogón kimagasló pontjai, regényes részletei, de mint egész, épen komoly egyszerűségében szép s nem szembeszökő, de többnemű eredményeiben annál áldásosabb. S most, midőn e pályá emlékeit e helyen is fölleleveníteni szándéksom, úgy hiszem, csak rokonhúrt pendítek meg önök szívében, s még sajgó fájdalom enyhületét keresve, egyszersmind önök kegyeletét fejezem ki.

Csengery a megújhodott magyar társadalomnak egyik kiváló typusa volt, de sokat különbözött társaitól, a kikkel egy pályát futott meg. Szalay és Eötvös társaságában lépett a politikai térre, majd Keménynek volt hű társa s végre Deáknak legmeghittebb embere. E férfiak mindenikére jelentékeny befolyással volt, de nem mint versenytárs. Nem volt pártvezér, mint Deák, nem szónok, mint Eötvös, nem

szaktudós, mint Szalay, s nem élt oly kizáróan az irodalomnak, mint Kemény. Hiányzottak benne azok a tulajdonok, a melyek pártvezérré vagy szónokká avathatják az embert. Nagyobb közönség előtt ritkán volt ment bizonyos me-revségtől vagy elfogultságtól, csak kisebb körben nyílt meg esze- és szívének egész gazdagsága. Ösztönszerűleg visszariadt a tömegtől, hangja gyöngébb volt, mintsem uralkodhatott volna a gyűlések zaján és szenvedélyein, s a szónoki hevület- és leleménytől mintegy idegenkedett természete. De baráti körben, értekezleten vagy bizottságban senki sem vonhatta ki magát befolyása alól. Nagy műveltsége, eszmegazdagsága, beható elméje nem egyszer adtak irányt a tanácskozásnak, hol a főkérdésre, hol a részletekre nézve, s e néma képviselő hatásának több nyomát őrzi törvénykönyvünk, mint sok ékesészólóénak. E mellett volt jellemében valami, a mi a legjótékonyabban hatott barátaira, s épen alkalmassá tette őt arra, hogy közvetítő legyen személyek és pártok között. Eötvösnek elmélő s benyomásokra hajló természetére határozottsága- és gyakorlatiságával hatott, Kemény skepsisét és pessimismusát erős hitével mérsékelte, a néha csüggeteg Szalay munkásságát az őszinte méltánylat zaklatásaival élesztette, a fölgerjedt Deákot tapintatával majd mindig ki tudta engesztelni, s nem egyszer tájékozta oly kérdé-

sekben, melyeket ez kevésbé ismert. Nem sértve a mások becsvágását, senki sem kétkedve önzetlen becsületességében, mindenki bizva tehetségében és jóakarátában, a személyek és pártok szívesen fogadták közvetítéseit. S valóban senki sem értette jobban a szétágazó véleményeknek egy központon való egyesítését, a töredékes eszméknek egy szerves vázlatba olvasztását és szabatos formulázását, mint ő. Ezért volt 1865 óta az országgyűlési bizottságok lelke és Deák jobb keze.

Mint író több szakkal foglalkozott, mint társai, s összhangzóbb műveltségre törekedett. Nemcsak az erkölcsi tudományokban bűvárkodott, a természettudományokat is kedvelte, a művészetek iránt is érdeklődött, kivált a költészetben csüggött nagy szeretettel. Politikusaink közt alig volt valakinek több érzéke az irodalmi szép forma s a nyelv csínja iránt, mint neki. A mint a politikában sürgette az élet és tudomány, az elmélet és gyakorlat szorosb kapcsolatát: úgy hirdette az irodalomban a tudomány és ízlés párosításának elvét. Zaklatott élete, gyöngye egészsége, szétszórt munkássága nem engedték meg, hogy egy pár nagy munkára összpontosítsa erejét azon szakban, melyet leginkább kedvelt és szigorúbb bírálója volt magának és másoknak, mintsem félsikerrel megelégedett volna. Ezért inkább csak mint szerkesztő, műfordító, hírlap- és

essayíró hagyott mélyebb nyomot irodalmunkban. De a magánélet szerencsétlenségei s a közélet izgalmai közt sem feledkezett meg soha a tudomány és irodalom nagy érdekeiről. A valódi tehetséget nála senki inkább nem becsülte, bár rideg és visszautasító volt a jogosulatlan becsvágy, a túlbecsült vagy éppen bitorolt tekintély irányában. Összeköttetései által, személyes befolyásával több kitűnő tudós- és írónak szerzett állást vagy munkát; mint szerkesztő nem egynek adott ösztönt vagy irányt, s a kormánynál egész végperczeig minden lehető megtőn a tudományos és irodalmi érdekek gyámolítására. A mi különösebb kedvezményben részesülnek az állam részéről tudományos és irodalmi intézeteink, társulataink, abban neki sok része van. Jól tudta, hogy az újabb kor, a democratia kora, többé nem igen várhat aristocrata Mæcenásokat, s minden nemzet, mint állam és társadalom, a tudományos és irodalmi intézetekben, társulatokban szüli meg új Mæcenásait. Ez intézetek és társulatok jó szervezete, rendezett pénzügye egyik főfeltétele a nemzeti műveltség emelkedésének. Épen azért egész buzgósággal áldozta munkásságát a közintézetek ügyének. Sokoldalú műveltsége, jogi és pénzügyi jártassága, lelkiismeretes szigora mintegy kijelölték őt e szerepre. Eszméi, indítványai, intézkedései nem egy intézetnél

idézték elő az emelkedés forduló pontját. Az Akadémia e részben különösen sokat köszön neki, s azért nem csak egyik díszének, hanem egyik jóltevőjének is tekintette.

Csengery nevén kevésbbé ragyog az a dicsőség, mely társait annyi fénynyel övezi. Deák nevéhez egy nagy eszme, egy nagy tett emléke van kötve; Eötvös, Szalay és Kemény pályáját a politikai, történelmi és költői művek egész sora jelöli. Csengery élénk részt vett ugyan társai politikai és irodalmi küzdelmeiben, sőt műveikre is hatott, de dicsőségének legfőbb éke nem az államférfiúé és íróé, bár mint ilyen is jeles. Az ő dicsősége, melyben társai kevésbbé osztozhatnak, az egyszerű polgár dicsősége, a ki a magyar közélet minden mozzanata iránt érdeklődik, s alkalom szerint minden időben, minden téren nagy sikerrel teljesíti kötelességét. Társainak a születés, vagyon, sőt tehetségek sajáttsága egyszerre széles hatáskört nyitnak: Csengery lassanként és kevésbbé kedvező körülmények között emelkedik. Társai egy térre összpontosíthatják egész erejüket: Csengeryt a buzgóság és kötelességérzet, a hajlam és kényszerűség sok térre ragadják. Társai a tudomány- és politikának úgyszólván csak szellemibb oldalai iránt érdeklődnek: Csengeryt az anyagiak is érdeklik. Épen úgy foglalkozik köz- és magánjogi, bel- és külügyi kérdésekkel, mint nem-

zetgazdaságiakkal és pénzügyiekkel; épen oly alaposan szól a vasúthálózat kérdéséhez, mint a közoktatáshoz, épen úgy helyén van az Akadémia elnöki, mint a földhitelintézet igazgatói székén, épen oly szakértően szervezi a színház drámabírálóbizottságát, mint a magyar iparegyesületet, a fővárosi ügyekben épen oly buzgó részt vesz, mint az országosakban, s épen oly szívesen szolgál tanácscsal, tervvel egyeseknek, mint községeknek. Társai mint egy nagy eszme szónokai vagy egy nagy műírói jelennek meg a közélet színpadán a nemzet tapsai közt: Csengery inkább a színpalak közt működik, s csak az avatottak méltánylatában részesül. Inkább tanácsadó volt, mint cselekvő, inkább érlelő, mint izgató, inkább codificáló, mint kezdeményező. Jól ismerte a külföldi és magyar viszonyokat, s az európai eszmék és magyar szellem vegyületének összhangzóbb képviselője volt társainál. Senki sem értette, érezte jobban nála a megújult magyar állam múlhatatlan szükségait és kényes bonyodalmaid, s mint egyszerű polgár, senki sem szolgálta szóval, tettel és oly sok oldalról, mint ő. Valóban, Csengery a modern magyar polgárnak mintegy eszményekép tűnik föl, s ez pályájának legfőbb dicsősége.

A férfiú pályája a gyermekifjában már feledezett. Atyja Nagyvárad egyik jelesbb jogtudósa és keresettebb ügyvéde volt, kit Kölcsény

is gyakran látogatott, s kinek háza mintegy központja volt a biharmegyei szabadelvű fiatalságnak. Csengery, már mint iskolás fiú, az atyai ház irodalmi és politikai benyomásai közt nőtt fel, melyeket nem soká a megye- és országgyűlési váltottak fel. Mint gyermekben az ifjú, mint ifjúban a férfiú komolysága volt meg. Tanulótársai körében nem verseket olvasott fel, hanem a magyar közélet legfőbb kérdéseiről értekezett. Mint húsz éves ifjú, 1842-ben Beöthy Ödön, Biharmegye híres alispánja és követe mellett gyakornokoskodott, s írta a fontosabb kérdésekben azokat a híres körleveleket, melyek az ellenzéki megyékben oly nagy hatást tettek. Az 1843-ik országgyűlésre Pozsonyba is követte őt, s egyszersmind országgyűlési tudósítója volt előbb a Kossuth, majd Szalay *Pesti Hírlapjának*. Sokat olvasott és tanult, de még többet gondolkozott. Pestre telepedve, letette az ügyvédi vizsgálatot, de se a magyar jogtudomány, se a magyar közélet ki nem elégítették. Kossuth mint hírlapíró ekkor állott hatása délpontján, s mint szónok már az ellenzék vezérférfiai közé emelkedett. Csengery bámulta a beszélő és író nagy szónokot, de nem állott varázsa alatt. «Kossuth leghatásosabb szónoklatában is hasztalan keresünk sok eszmét, tartalmat, — írja egy pár évvel később egyik kézirati vázlatában — többnyire csak hegyét lengette végig az elveknek

és tényalapoknak, mikép szellő a kalásztengert végig lengeti. Kerülte az elméleti vitákat, mint maga bevallá Dessewffy Aurél ellenében. Annál több volt beszédében az ékesen hangzó mondat és ragyogó kép. Ott találjuk az új kor általános eszméit, jelszavait, zászlófölratait, mely után indul a sokaság. Szónoklata emelt, vagy porba rántott, de nem fejtette ki a tárgyat, csak megvilágította, mint a villám. S mégis sokakat megesalt a fény. Mint a nap, mint a hold képe felületén ragyogott, de mélyen látszott. Kossuthban mély meggyőződés mutatkozott, mint hosszas tanulmány és alapos ismeret eredménye, de valóban nem volt egyéb bizonyos ihletnél, mely inkább az érzés, mint az értelem kifolyása. Erős képzelődés lángérzelemmel, lázas szenvedély és ingerült kedély, mely a hazafiúi fájdalom kitöréseinek oly dús forrása.» Csengery úgy hitte, hogy a lelkesítő és izgató beszédek és cikkek mellett szüksége volna a magyarnak fejtegetők- és részletezőkre is; az eszmék anarchiájában hiába kereste az irányt, melynek igényeihez idomuljanak a reformkérdések részletei, hiába a rendszert, mely Magyarország átalakulását vezérelje. A mi rendszert talált, az nem volt egyéb, mint a megyei rendszer, politikai rendszerré, egész tanná emelve, mint alkotmányunk és haladásunk legfőbb biztosítója. Csengery a megyén, nőtt fel, az ellenzéki Biharban, de nem oszto-

zott Kossuth nézeteiben, a ki bálványozta a megyei rendszert, «melyben — mint 1841-ben írja egyik vezércikkében — a magyarok istennének gondviselése e nemzetnél megtestesült, mely annyira összeforrott a nemzet életével, hogy ahhoz való intuitív ragaszkodás, valamint az istenség iránti hit, gyámokokra nem szorúl». — Csengery a megyei rendszert nem tartotta se az alkotmány, se a haladás erős biztosítékának, s bár szerencsétlen közjogi viszonyaink közt ideig-óráig fentartandónak hitte, de új, erősebb biztosítékokat keresett, s épen azért az ellenzéknek ahhoz a párttöredékéhez csatlakozott, mely szemben a megyei, majdnem foederatív rendszerrel, a parlamenti összpontosítás zászlaját tűzte ki, — s ez irányban a magyar alkotmány gyökeres reformját sürgette.

E párttöredéknek Szalay volt doctrinairja, Eötvös szónoka és Csengery hirlapírója. Szalay csak egy évig szerkesztette az új *Pesti Hir-
lapot*, s 1845 nyarán Csengerynek adta át. A fiatal, alig huszonhárom éves szerkesztő kitünően szolgált a pártját. Folyvást dolgozott a lap minden rovatába, mindamellet, hogy a szerkesztés gondjai annál több idejét vették igénybe, mennél inkább törekedett a lapnak nemcsak elvben szoros következetességet, hanem stíl tekintetében is bizonyos egyöntetűséget, csínt és szabatoságot kölcsönözni. Akkortájt a rhetori pathos árasztotta el egész irodal-

munkat. A regényíró, értekező, történetíró egyaránt szónokolt. A hírlapírók a nagyobb és kisebb szónokok modorát utánozták, s még a divatlapok báltudósítói is pathosszal írtak. Csengery kiküszöbölte lapjából e szónoki dagályt, egyszerűbb s a tárgy és helyzet különbségeihez mért stílt igyekezett meghonosítani. Általán abban, hogy hírlapi stílünk lassanként európaibb szint öltött, nem csekély része volt az ő lapja példájának. Máskülönb a haladás ügye egyik napszámosának tekintve magát, nem igen kereste az írói dicsőséget; a szerkesztő, ha feladatának teljesen meg akar felelni, kénytelen felolvadni lapjában, s Csengery többnyire apróságokra is kiterjeszté figyelmét. Írt újdonságot, irodalmi értesítőt, színi kritikát, külföldet, olykor megyei tudósítást Pestmegyéből. Azt hitte, hogy a hírlap hatása nemcsak egyes nagy cikkeitől függ, hanem apró részleteitől, sőt egyes jegyzeteitől is, szóval egész szellemétől. Azonban írt nagyobb cikkeket is, de majd mindig névtelenül s legkivált oly tárgyakról, melyekkel társai kevésbé foglalkoztak, mint a városok és községek rendezése, vám- és kereskedelmi ügyek. S nemcsak írói munkásságával támogatta társait, hanem jelleme erélyével is. Azzal a külső nyugalommal, de benső hévvel, azzal a lelkiismeretes fontolgatással, de határozottsággal, mely egész életét jellemzi, mintegy

összetartotta lapjában az el-elkedvetlenedő és bomladozó párttöredéket s új híveket toborzott kebelébe.

A magyar közéletben alig volt valami sajátosabb, mint e párttöredék helyzete és sorsa. Néhány elmélkedő ember szövetségének nézték, de a midőn a tett órája ütött, a tett emberei irányukat követték; ábrándozó, gyakorlatiatlan politikusoknak gúnyolták őket, s ábrándjokat a gyakorlati politikusok hamarább megvalósították, mint magok is hitték. A kormány és ellenzék gúnya és gyanúsítása között futották meg alig négy éves pályájokat. A kormány szívesen hallgatta őket, ha az erős kormány szükségéről s a megyék törekvéseinek oly irányáról beszéltek, mely a kormány és törvényhozás jogkörét esorbítja, de boszankodtak rájuk, hogy gyakorlatilag folyvást az az ellenzékkal szavaztak, melynek nem egy eszméjét hibáztatták. Az ellenzék örömet látta őket oldaluk mellett küzdeni, de szintén rossz néven vette tőlök, hogy elméletben folyvást a megyei rendszer árnyoldalait fejtegetik, holott az legfőbb biztosítéka úgy alkotmányunk-, mint haladásunknak. Csengery és társai nem hagyták szó nélkül e vádakát s kifejezték, hogy mindaddig, a míg a parlamentáris összpontosítás és felelős kormány biztosítéka ki nem vívatik, ők nem vélik feladhatónak azt a biztosítékot, melyet a megye intézmé-

nyében birunk, de szükségesnek látják mind a kormány, mind az ellenzék rendszerének hiányait földeríteni, s míg egyfelől körülírták a megyék jogköre határait a törvényhozás és kormány irányában, addig másfelől kitűzték a végrehajtó hatalom korlátait is — egy szóval megadni javasolták a kormánynak mindazon jogokat, melyek azt, hogy feladatának megfelelőhessen, minden államban szükségkép megilletik, e jogok gyakorlásáért azonban a megyék ellenállása helyett, fensőbb körben a képviselőlet ellenőrzésében, a parlamenti felelősségben követeltek biztosítékot. S mindebben igazuk volt, de egy harmadik s legfontosabb ellenvetést senki sem tőn, magok is kevésbé gondoltak rá, tudniillik, hogy mikép gondolják a parlamenti kormány intézményét a monarchia viszonyai közé beilleszthetni, s a közös védelem és érdekek kapcsa mily alakot ölt az alkotmánytalan vagy alkotmányos örökös tartományok irányában.

E kérdés homályban maradt, s Csengery is csak egy pontban vette figyelembe, a vám- és kereskedelmi ügyben ugyanazt az alapot vitatva, melyet húsz év múlva az 1867. XVI-ik törvényczikk is elfogadott. Azonban mentségökre szolgál, hogy sokkal távolabb hitték eszméik valósulását, mintsem e kényes kérdést megvitathatták volna. S midőn a márcziusi napokra virradtak, semmi részt nem vehettek

az új törvények formulázásában. De húsz év múlva ők voltak azok, a kik e kérdést először hozták szőnyegre, s mindent elkövettek, hogy az 1867. törvényben megoldást nyerjen.

Csengery az 1848-iki mozgalmak közepett is szerkesztő maradt, lapját napi lappá változtatta át, s egyszersmind a kormánypárt, a Batthyány-kormány közlönyévé avatta. Épen oly erélylyel küzdött a bécsi, mint a pesti szélső irányok ellen; ekkor is névtelenül írt, de azon kis cikkekben, melyekben napról napra kíséerte a mozgalom fejleményeit, könnyen rá lehetett ismerni szabatos, tömör, komoly szépségfí stíljére. S midőn forradalomba sodortatunk, akkor is helyén maradt, de eszméi oly kevésbé változtak, mint stílje. Mondják, hogy a forradalom a philosophnak eszme, a népnek boszú. Csengerynek csak eszme volt, s nem osztozott szenvedélyeiben, s midőn 1848 végével Debreczenbe kíséerte a kormányt, visszavonúlt a hírlapírói pályától, s később mint ministeri tanácsos leginkább codificatióval foglalkozott. Világos után egy darabig bujdosott, s midőn 1849 vége felé csalódás- és fájdalomban gazdagon, de annál szegényebben, visszatért Pestre, minden pályát zárva látott maga előtt. Azonban a balsors nem győzedelmeskedett se jelleminén, se szellemén. Azt a tíz évi súlyos korszakot, melyben alkotmányunk és nemzetiségünk lábbal tiportatott, mely a hazafit tét-

lenségre vagy megalázásra kárhoztatta, oly méltósággal és munkássággal élte át, mint kevesen. Hogy fentarthassa magát, egy magán nevelőintézetben leczkéket adott; hogy feledje a sivár jelent, a múltba, történelmi tanulmányokba merült; mert az erkölcsi tudományok elvei Európaszerte ingadozni látszottak, szenvedélylyel adta magát a természettudományok egyik s másik ágára; mert nemzetiségünk ápolására csak egyetlen, az irodalmi tér maradt fenn, újra felvette tollát és írt, de többé nem politikai vezérczikkeket.

Midőn 1849 őszén irodalmunk újra megszólalt, a közönség előtt oly gyorsan vonultak el az épen elviharzott nagy események, hogy emlékezete egészen mintegy azokhoz volt tápadva, s a férfiak neveit, kik csak az imént szerepeltek, már is ajkára vette a történetírás. Kisebb-nagyobb munkák jelentek meg a közelmúlt napok eseményeiről, jellemrajzok azon férfiaktól, a kik e mozgalmas korszakban cselekvő részt vettek. Többnyire felületes, elhamarkodott ítéletek; elvekről s történetbölcselemi szempontokról szó sem vala. A politikai jellemrajzok e korában Csengery is elhatározá egy oly gyűjtemény kiadását, mely hűbb tükre legyen a közelmúltnak, s minden irányú képviselőiben jellemezze e korszakot, mely épen akkor nyert befejezést. Így adta ki 1851-ben a *Magyar szónokok és államférfiak*

könyvét, melyben töle Nagy Pál, Beöthy Ödön, Szentkirályi Móricz, Dessewffy Aurél, Eötvös József és Szalay László jellemrajzai jelentek meg. A Kossuth jellemrajza a meg nem jelent második kötetre maradt, s maig is kiadatlan. Később még Deákról írt jellemrajzot, melyet mint emlékbeszédet e helyen olvasott fel, de az több mint emlékbeszéd, valóságos essay, legsikerültebb essay-je. Csengery az essay-irodalom egyik kitűnő képviselője nálunk, sőt forma és nyelv tekintetében talán legkitűnőbb. Kiválóan kedvelte e műfajt, mely a könyv és hirlapi czikk, az értekezés és bírálat közt foglal helyet, a tudománytól kölesönzi eszméit, az irodalomtól formáit s épen úgy szem előtt tartja a szakértőt, mint a művelt nagy közönséget. Csengery egész írói pályáján folyvást arra törekedett, hogy meghonosítsa nálunk e műfajt, melyet az angol és franczia talált föl s a német kevés sikerrel utánoz. Az előadás művészete egyik főfeltétele e műfajnak, s Csengery ezt jól értette. A szerkezet összhangzó arányokban emelkedik nála, akár politikai, akár tudományos essayt ír, s épen oly kevésbé hosszadalmas, mint túlterhelt. Kemény és Eötvös essayi gazdagabbak eszmék- és érzésben, de szerkezetök lazább s ragyogó stíljök nem oly szabatos. Csengery az átlátszóságot hangzatossággal egyesítette s a rövidséget folyékonysággal. Kerüli a kör-

mondatokat, de rövid mondatai arányosan csoportosulnak egy főszme körül. Inkább ítél és tájékoz, mint bonczol, inkább elbeszél és rajzol, mint fejteget, inkább csak a főszmékét és pontokat emeli ki, de oly módon, hogy a mellékeszmék csoportját, a kép egész körrajzát felkelthesse olvasóiban.

A politikai jellemrajzok e gyűjteményét, melyben Kemény *Széchenyije* és *Wesselényije* is helyet foglaltak, nem nagy tetszéssel fogadta a közönség, alkalmasint történeti tárgyilagossága miatt. A szenvedélyek még nem csillapodtak le annyira, hogy meghallgatták volna a reflexiót. Másképp Franciaországban, ott épen azon időtájban vetette föl azt a kérdést Guizot: miért sikerült az angol forradalom? Csengery úgy hitte, hogy e kérdést leginkább megfajté Macaulay nem rég megjelent munkája: *Anglia története II-ik Jakab trónralépte óta*. Napi érdekűnek hitte ez okból az örök becsű művet átültetni irodalmunkba. Nagyra becsülte Macaulayt, őt tartotta az új kor legnagyobb történetírójának, s különös előszeretettel viseltetett hőse, Oraniai Vilmos iránt. E könyv nagy vigasz volt neki s azt hitte, nemzetének is az lesz. Mint egykor Angolországban, nálunk is egy elvakult kormány dühöngött, mint a forradalom visszahatása, de ott kikeltette a szabadság csiráját, s a pártok engesztelékeny hazafisága, a vezér bölcsesége bevégezte a for-

radalmat, visszaállította az alkotmányt. Csengery hitte, hogy elébb-utóbb nálunk is fordulat áll be, de vajon pártjainkban lesz-e annyi engesztelékeny hazafiság, lesz-e olyan bölcs vezérünk, mint az angoloknak? Épen akkortájt telepedett Pestre Deák, a kivel Csengery mind szorosabb barátságot kötött. Vajon ki sejtette akkor, hogy épen Deák lesz hivatva e nagy szerepre és Csengery lesz leghűbb fegyverhordozója? Deák olvasta a könyvet, neki is vigasz volt az, Szemere Pál, az agg kritikus, pedig lelkesülve kiáltott fel: hogy' örvendene, ha élne, Kazinczy e prózának, mily szabatoság, finomság és erély a kifejezésekben! Valóban e fordítás a kor legjobb prózai műfordítása, s a magyar történeti stíl fejlődésére is némi befolyást gyakorolt.

Az ötvenes években Csengery még három irodalmi vállalatban szerepelt, mint szerkesztőtárs vagy alapító. 1854-ben a *Magyar nép könyvét* indította meg Keménynyel, 1855-ben a *Pesti Napló* tárczája szerkesztését vette át, 1858-ban a *Budapesti Szemlét* alapította. A forradalom után a nép számára egész külön irodalom alakult nálunk. Csengery és társai ez ellenében kötelességöknek érezték föllépni és kimondani, hogy az egyszerűség nem az együgyűségben áll s a népies nem a póriasban; más mívelt népek azt értik a népies alatt, a mi a nagy közönségnek van írva. Legjobb

modor, a melyet mindenki megért, föltéve, hogy a ki olvasni szokott, már vannak némi ismeretei. S a szépirodalmi művekre szabályul állították föl, hogy a népies nem zárja ki a művészetet. A mű csak nyer becsében, ha egyetemivé tesszük, de azzá akarva tenni, nem változtathatjuk föltételeit. Az ily szellemenben szerkesztett vállalatot számos jeles író támogatta, s nem csekély hatással volt arra, hogy népies lapjaink helyesebb úton kezdetek haladni. Önmaga Johnston *Vegytani képeit* dolgozta át a vállalat számára, melyek később külön kiadásban is megjelentek. Mint a *Pesti Napló* tárczájának szerkesztője és a *Budapesti Szemle* alapítója, még sokkal nagyobb hézagot akart pótolni, még érezhetőbb szükségét ki-elégíteni. A magyar tudomány és irodalom meglehetősen szűk mederben mozgott. Inkább csak az úgynevezett hazai tudományokat műveltük s kevés tudomást vettünk a külföld mozgalmairól, vagy ha vettünk is, az holt tőke maradt a nagy közönségre nézve. Csengery múlhatatlan szükségesnek tartotta, hogy valamely lap tárczája, vagy ha lehetséges, egy egész külön folyóirat, mintegy közvetítő legyen egyfelől a tudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között, s igyekezzék tájékozni a magyar olvasót mindazon eszmékről, melyek a szellemeket világszerte foglalkoztatják. E mellett a kri-

तिकai szellemet is ébreszteni kell, úgy a tudományban, mint az irodalomban. A *Pesti Napló* tárczája s később a *Budapesti Szemle* így lett ez irány képviselője. Csengery nemcsak az ösztönzésben, hanem a munkásságban is részt vett. A nálunk annyira elhanyagolt világtörténet felé vonta a közönség figyelmét. Néhány esszayt írt az emberi művelődés történetéből, Khina-, India- és Egyiptomról. Számos külföldi munkát ismertetett vagy rólok írt esszayket dolgozott át. Hazai történetírásunkat vizsgálva, két dolog tűnt fel különösen előtte, a mit károsnak tartott. Östörténetünk nyomozói, Otrokocsy és utóbb Horvát István nyomán, egészen álutakra tévedtek, s midőn módszeröket megtámadta, egyszersmind a helyes módszerre is rámutatni igyekezett, mely nem egyes rokonhangzású szókból von merész következtetéseket, hanem szervezetet szervezettel hasonlít össze, nem egyes vonások találkozásából itél a népek rokonságára, mellőzve olykor a lényeges eltéréseket, hanem úgy szólva physiognomiát physiognomiával vet egybe. Azt hitte továbbá, hogy az anyaggyűtésnek egy nyomon kell haladni a földolgozással s itt az ideje, hogy az ókor remek példányait s az újabb nemzetek nagy történetíróit tűzvén ki mintául, íróink is művészettel párosítsák a tudományt, mert ez csak művészi alakban válik valóban nemzeti közkinccsé.

Ezért tanulmányokat kezdett írni a történetírás művészi oldaláról. A mint ő maga mondja, töredékes czikkek ezek a történetírás formájáról, concret alakban: egy pár hazai történetírónk mellett nagynevű külföldi történetírók jellemrajzai, a külföld kiválóbb műbirái nézeteinek ismertetésével. E töredékes czikkek azonban kiegészítik egymást. Feltüntetetik különösen a szépirodalom jótékony és káros hatását a történetírásra, és Polyb után kijelölik azt a határt, mely a szépirodalmi művet elválasztja a történelmitől.

A *Budapesti Szemle* megalapításával Csengerynek egyik régi hő vágya teljesült. A negyvenes évek elején Szalay és Eötvös indítottak egy hasonló tartalmú és című folyóiratot, de csak két kötetig vihették. Csengerynek sikerült tizenkét évig szerkeszteni a magáét. A régi *Szemle* dolgozótársai csoportosultak körüle: Eötvös, Szalay, Trefort, Lukács Móricz azok a férfiak, a kik irodalmunkban először igyekeztek a politikát és tudományt, az életet és irodalmat szorosabb kapcsolatba hozni. E folyóirat mintegy központja volt a régibb tudományos és irodalmi erőknek s az ifjabb tehetségek iskolája. Csengeryt sokoldalú műveltsége és kiváló ízlése épen alkalmassá tették egy ily folyóirat szerkesztésére. Megalapítani igyekezett a magyar essay-irodalmat s ha eredetiekből nem telt, külföldieket fordítottatott vagy

dolgoztatott át. Nem egy hallgató író-t szólaltatott meg, nem egy tudóst vett reá, hogy a nagy közönségnek írjon. Magát Deákot is rábeszélte, hogy megbírálja a *Szemlében* Lustkandl hirhedt munkáját, felajánlva egyszerűsmind segédkezését. Folyvást figyelemmel kísérve az európai tudomány és irodalom fejlődését, ismerve a miénk hézagait, irányt és tárgyat adott dolgozótársainak, s felosztotta köztök a munkát. Több író-t terelt oly szakra, a melyen leginkább helyén volt, s némely folyóiratban megjelent essayból később egész könyv vált irodalmunk díszére. Az ötvenes és hatvanas években egyszerű szállása a magyar irodalom egyik főtáborhelyéül szolgált. Nem egyszer jöttek össze nála a kor legkitünőbb politikusai és írói. Egyetlen fényűzése volt, hogy néha egy kis estélyen fogadja mindazokat, a kiket különösen tisztelt vagy szeretett. A családélet ölen és barátai társaságában kereste és találta örömét, vigaszát. Zárkozottsága ilyenkor megnyílt, komolysága felderült. Haligatag és hideg modora a rokon- és ellenszenv erős érzéseit takarta. A részvét és ragaszkodás is inkább tettben nyilatkozott nála, mint szóban. Nem könnyen ragadta el eszme, tárgy és személy, de annál inkább ragaszkodott hozzá, ha megkedvelte. Meggondoló volt, de erélyes, óvatos, de kitartó és következetes. Ismerték komolyságát, áldozatkészségét, sokat

tartottak tehetségéről, s örömet fordultak hozzá bármely közügyben.

Valóban 1850—1880-ig alig volt Magyarországon nevezetesebb közművelődési vagy anyagi emelkedést célzó intézet vagy társulat, melynek megindításában, tervezésében vagy reformálásában Csengery lényeges részt ne vett volna. Akadémiánk, a gazdasági egyesület, a magyar földhitelintézet voltak különösen buzgóságának tárgyai. Az ötvenes évek végén, midőn Akadémiánk szabadabban mozoghatott, Csengery is élénkebb részt vett ügyeiben. Befolyt az ügyrend újra dolgozásába, az ügyvitelt szabályozta, több állandó bizottság szervezését indítványozta, s hirlapi czikkeivel folyvást élesztette az Akadémia munkássága iránti részvétet a közönségben. Azelőtt a hirlapok keveset törődtek az Akadémiával, Csengery kezdte állandóan és rendszeresen ismertetni az osztályok munkásságát; azóta állandó rovat az Akadémia hirlapjainkban. Később 1867-ben alapszabályaink reformja, pénzügyeink rendezése az ő indítványai szerint történt. Előbb igazgatótagnak, majd 1874-ben másodelnöknek választatott; a könyvkiadó vállalatnak eleitől fogva elnöke volt s később a történeti bizottságnak is. Egyaránt szívén viselte Akadémiánk szellemi és anyagi ügyeit, s teljesen át volt hatva annak kettős céljától, mely szerint egyaránt és együtt kell szolgálnunk a tudomány

és nemzetiség érdekeit. A gazdasági egyesületben két oly nevezetes ügyben vett tevékeny részt, melyek nagy befolyással voltak Magyarország anyagi emelkedésére. 1862-ben az egyesület megbízásából írta azt a több nyelven megjelent emlékiratot, mely először állapította meg a magyar vasúthálózatot, s a melynek kettős ezélja volt: egyfelől tájékozni a külföldi tőkepénzeseket a másutt nem nyilatkozható magyar közvéleményről, másfelől irányt adni a leendő magyar kormánynak. Jóval előbb, 1858-ban, Lónyay Menyhérttel együtt szerkesztette szintén a gazdasági egyesület emlékiratát a kormányhoz a magyar földbirtoki hitel állásáról. Midőn 1862-ben a földbirtokosok, az emlékirat szerint, a magyar földhitelintézet alapítására mentek át, Csengery dolgozta ki a hitelintézet alapszabályait s ügyrendi és kezelési utasításait. Ugyanő írta az igazgatóság megbízásából az országgyűléshez intézett emlékiratot. Az intézet létrejöttével titkárrá s később egyik igazgatóvá választott, s mindkét minőségben befolyt az ügyvitel tökélyesítésére s az egész intézet felvirágoztatására. Számos pénzügyi intézet élt tanácsával vagy kért tervet tőle. Készített magyar népbank-tervet, mely az ország több részében életbe lépett. Eötvös felhívására, ő dolgozta ki a pesti iparegyesület helyett egy országos iparegyesület tervét, kapcsolatban az ipar-

múzeummal s országos czímmel biztosítá magyar jellemét.

Azonban az 1860-ban megindult politikai mozgalmak leginkább igénybe vették Csengery munkásságát. Előbb mint hirlapíró vett részt a küzdelemben, nagy erélylyel védve az 1848-diki törvényeket, szemben az októberi diplomával. Majd 1861-ben képviselővé választván, szorosan Deákhoz csatlakozott. Azóta egész haláláig tagja volt a képviselőháznak s különösen 1866 óta nagy munkásságot fejtett ki az országos bizottságokban. Jelentékenyen befolyt Deák kiegyező terveinek megérlelésébe és formulázásába. Az országgyűlés egy hatvanöt tagból álló bizottságot választott a kiegyezés formulázására. E bizottság Csengeryt kérte fel előadójává, s egy bizottságot küldött ki, melynek szintén Csengery volt előadója. Az albizottság a részletek formulázásával Deákot és Csengeryt bízta meg. A vázlat elkészült, azonban az országgyűlés 1866 jún. 26-án hirtelen elnapoltatván, csak egy éj jutott a szerkezet összeállítására. Az 1867-ben kinevezett ministerium javaslatára e szerkezet igttatott azután a magyar törvénykönyvbe, mint XII. törvénycikk. Csengery mély örömet érzett, hogy mindaz, a miért majdnem három évtizeden át küzdött, végre megvalósult, de csakhamar új gondok és aggodalmak szállották meg, s némi sajátságos állást foglalt el Deák

és a kormány, saját pártja és a balközép között. Ez állása olykor félreértésre adott alkalmat, s valóban nem is volt természetes, de a viszonyok sem voltak azok. Csengery nem személyes becsvágy, nem cselszövő önérdék sugallataira hallgatott, hanem a kényszerűség s hazafiság tanácsaira. Deák volt ugyan azon nagy többségben levő párt vezére, mely erélyével és mérsékletével visszaállította az alkotmányt, de nem maga lépett a kormányra, bár támogatása nélkül bajosan állhatott volna meg bármely kormány. Csengery érezte e helyzet visszásságát, de érezte azt is, hogy Deák csak úgy tarthatja meg befolyását, csak úgy fegyverezheti le az ellenzékét, ha a kiegyezés még függőben levő részletei a kiegyezés szellemében oldatnak meg, s a kormány általában ez irányban foganatosítja az új intézményeket. Ezért folyvást figyelmeztette Deákot e tekintetben minden mulasztásra, ballépésre, de egyszersmind leleményességével és jóakarátával igyekezett kiegyenlíteni minden összeütközést Deák és a ministerium között. Ily közvetítő volt pártja és a balközép között is. Senkisem ragaszkodott jobban a kiegyezéshez, senki sem ítélte el inkább a balközép közjogi ostromát, mint ő, de azt hitte, hogy a parlamentarizmus nem fog gyökeret verni nálunk, ha csak egy párt jogosult a kormányra, s épen ezért keresni kell a balközéppel érint-

kező pontokat, válság esetére előkészíteni a fusiót vagy legalább nem taszítani őket a szélsőbal karjai közé, s mindenesetre alkudozni, kiegyezni velök mindabban, a mi közhasznú és semmit sem veszélyeztet.

Ily szellemben lépett föl Csengery mindjárt azon országos bizottságban, mely az 1867. XII. törvényezikk értelmében a közösnek ismert államügyek terhére nézve az arányt megállapította Magyarország és Ausztria között. Az ő indítványa szerint szabályoztatott az egyező felek között az érintkezés módja nemzetközi alapon; ő hozta javaslatba és szerkesztette az izeneteket a magyarországi bizottság részéről. Midőn a két ministerium között egyezmény jött létre az államadósságokra nézve, Csengery azt megtámadta s az ő módosításai alapján egy új köttetett, mely, ha egészben nem felelt is meg célzatának, legalább kimondotta az államadósságokra nézve azon jogalap fentartását, melyet a XII. törvényezikk kijelöl, s kimondotta különösen a solidaritás megszüntetését. A kezelésre ugyan fenmaradt az egyezményben is az együttesség, de elvégre is belátta mindkét fél, hogy az fenn nem tartható s valóban esakhamar meg is szűnt, midőn a következő évben, 1868-ban, az első delegatiónban a Csengery indokolása alapján az államadóssági ügy a delegatio hatásköréből tetteleg kizáratott. Ez első delegatio ülésin még kivá-

lőbb állást foglalt el Csengery. Feladatául tekintette szigorúan a kiegyezés szellemében járni el, s mindent megtenni arra nézve, hogy a delegatio a törvény korlátai közt mozogjon. Ezért minden oda nem tartozót s a közösöknek nem ismert ügyeket visszautasított. Kieszközölte, hogy a delegatio, mint két nemzet képviselte, a nemzetközi forma megtartásával érintkezzen, s úgy tekintsék, mint két külön testület, a melyek csak a határozatok egyformasága végett szavazhatnak együttes ülésben, de minden vita nélkül. Szóval a delegatio ügyrendje lényegesebb pontjait ő formulázta, s kivívta azt is, hogy a két delegatio, mint két külön testület, külön leirattal oszlattassék el. Állása e részben annál nehezebb volt, mert nemcsak a két ministerium és a delegatio nézeteit kellett közvetíteni, hanem azt a sok surlódást is kiegyenlíteni, mely a delegatióban még akkor megjelent balközép és Deákpárt közt kifejlett. Horvát- és Magyarország kiegyezése szintén az ő javaslata alapján készült, a mely Deák, a ministerium és a horvátok nemzetkülönbségeit egy közvetítő ponton egyesíteni igyekezett. Tanácsadólag folyt be továbbá az Ausztriával kötött kereskedelmi és vámszövetségre; az 1867. XVI. törvénycikkekre. Az országgyűlés pénzügyi bizottságának kezdettől fogva tagja, sokáig elnöke volt. Ő formulázta a budgettörvényeket, s állapította meg a min-

tát, melyet a törvényeknél használtak. Részt vett az adótörvények javításában, a költségvetések tárgyalásánál is sok reformot indítványozott. Többek közt indítványozta, formulázta és keresztül vitte az állami legfőbb számszék felállítását. Kidolgozta a függő adósságok ellenőrzéséről szóló törvényt, átalakította a közös nyugdíjakat s a kisajátítást illető törvényeket s az új községi törvényhez legtöbb módosítással járult.

De különösen szíven feküdt a közoktatás ügye. Azt hitte, hogy demokratiai intézményeinknek csak a közműveltség adhat mélyebb tartalmat s nemzetiségünknek erős alapot. Már a hatvanas évek elején egész cikksorozatot dolgoztatott *Szemléje* számára a közoktatásügy európai állásáról s midőn 1868-ban a ministerium részéről benyújtott népiskolai törvényjavaslat minden párt és felekezet ellen-szenvével találkozott, Csengery azt módosításai által úgy átalakította, hogy majdnem közakarrattal fogadtatott el. Tüzetesen foglalkozott a közép és felső oktatás kérdéseivel és ezt illető cikkei, értekezései, melyek összegyűjtve is megjelentek, becses adalékot nyújtanak a magyar közoktatási politika programjához. Mint pestvárosi képviselőnek, nagy része volt abban, a mi Pesten a közoktatás emelése körül történt. A népiskolai törvénybe iktatott szakaszai dönték el a vitát: községiek vagy felekezeti-

legyenek-e a főváros népiskolái. Elnöke volt a városi pénzügyi és polgári iskolai bizottságnak. A polgári iskolák eszméjét ő vitte be az iskolai törvénybe, s eszközölte főleg Pesten az ily iskolák megnyitását. Buda és Pest egyesítésén törekedve, főtényezője volt, hogy ez a főváros rendezéséről szóló törvényjavaslatba fölvétessék. Ő formulázta már előbb a közoktatási törvényben, a két városra nézve, a közös iskolatanácsot, ő volt indítványozója a közös közmunkatanácsnak is, és legelőnyösebb föltételek mellett nyilvános aláírás útján ő hozta létre az első fővárosi nagyobb kölcsönt, felhívására elvettetvén az egyes pénzintézetek ajánlatai.

Ennyi küzdelem és munka terhe alatt ki-ki-merült gyöngé testalkata, bár 1875-ben még élénk részt vett a két nagy párt fusiójában s majdnem 1879-ig az országgyűlési tárgyalásokban is, mindamellet lankadni és hanyatlani látszott. Nem egyszer mondotta: mennyire óhajtana visszavonulni a politikától, s újra az irodalomnak élni s megírni Magyarország történetét 1790—1848, melyre sok előtanulmánya volt. Nem tehetette, elfoglaltsága és gyöngékedése folyvást akadályozták. De ha nem írhatta is meg könyvét, 1866 óta hiven följegyezte a magyar politikai élet minden nevezetesebb és titkosabb fejleményeit, a melyekben maga részt vett vagy melyeket Deák közléséből tu-

dott. E korszak történetének egyik forrásául fognak szolgálni e följegyzések, ha megjelennek s nem egy kérdés történetére, sőt Deák jellemére is új fényt fognak vetni. Utolsó éveiben még egyszer átnézte, s a nevezetesebb részteket mintegy emlékirattá szerkesztette. Az utolsó hónapokban már keveset dolgozhatott, de még mindig részt vett a közügyekben tanácsosal, izennel. Karszékében, felöltözve halt meg, mint a katona őrhelyén.

Mint utolsó perczeiben, úgy egész életében hazafiság ösztönözte, a kötelességérzet vezette, a becsület emelte, a munkásság éltette, s az öntudat jutalmazta. Egyszerű, komoly és erőlyes természet. Semmi pathos és szinpadiaság, de annál mélyebb érzés és valódiság. Semmi gőg, elbizottság, de annál több méltóság és jellemerő. Valódi férfiú, a ki betölti helyét, s akaratlanul sem téved oda, hol nincs helyén; hazafi, a ki erős nemzeti érzést európai műveltséggel, múltunk hagyományait az új kor eszméivel olvasztja össze, néma lelkesedést kitartó munkával párosít, folyvást hirdetve, hogy minden időben, minden téren szolgálhatni a hazát, és semmi sem csekély, mi javára szolgál. Hazánkban soha sem hiányzottak nagy tehetségek, a kiket becsvágy vagy szenvedély a közpályára ragadott, s ott nagy tevékenységet fejtettek ki, sőt a legutolsó magyarban is fölébred koronként az a lelkesedés, hogy

válságos időben, egy-egy nagy pillanatban a közjóért feláldozza magát. De becsvágy, hiúság nélkül szeretni a hazát, homályban és zajtalanul küzdeni érdekeiért, kitartóan és folyvást teljesíteni a hazafi kötelességét az élet minden viszonya s talán kisszerű körülmények között is: ezek mind oly tulajdonok, melyek nálunk a ritkébbak közé tartoznak. Az az úr, melyet Csengery köztünk hagyott, az a sír, mely áldott hamvait takarja, az a pályakép, melyet élete rajzol elénk, emlékeztessenek bennünket e tulajdonok összességére, e polgári, úgy szólva polgárias erényekre, melyekre oly nagy szükségünk van. Ha Magyarország meg akarja tartani visszafoglalt helyét, sőt azt magasabbra emelni, minél több ily szellemtől lelkesült polgárookra van szüksége. A közszellem, a kitartó munka egyik életföltételünk. E nélkül se a szerencse kedvezése, se a lángész ereje meg nem ment a hanyatlástól. Ezt mindinkább el kell sajátítanunk, mindinkább megtanulnunk:

Mert neked élni kell ó hon,
S örökre mint tavasz virúlni.
Ah mert omladékidon
Reszketve fognánk szétomolni,
Hazánk, hazánk!

ARANY JÁNOS.

SZÜL. 1817 MÁRCZ. 1-ÉN, MEGH. 1882 OKT. 22-ÉN.

FÖLÖLVASTATOTT A KISFALUDY-TÁRSASÁG 1883 OKT. 28-ÁN
TARTOTT KÖZÜLÉSÉN.

Ezelőtt egy évvel, október 22-én, épen ez órában haldoklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszóan csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatólag diák egy új világot nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színészújoncz, a ki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozta meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskolát sem végzett ifjú magányában többet tanuljon, mint a mennyit tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék s néhány

év múlva Magyarország legkitünőbb emberei között foglaljon helyet?

De a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtattak rajta: ugyanaz maradt erkölcsiében, életmódjában. Mindvégig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke is. A tömeg mellőzése és tapsai, a hatalmasok lenézése és kegye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölindulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit s aggodalmasan őrizte erkölcsi és irói méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség fenhéjázásait, de azért soha sem alázza le magát; többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerezzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain; hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra születt, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban, de átható józan eszén nem vett erőt se ábránd, se szenvedély, sőt aggódo természetének töprengése előzte meg és kísérte minden elhatározását. Családjának és barátainak áldozta szíve és nemzetének elméje kincseit, magának csak aggodalmait s önelégedetlenségét tartva. Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzel-

géséből és hóbortjaiból. Ifjúkori csalódása, bal-lépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, színészi dicsőségről álmodozva, világgá ment s néhány hét múlva önvádgyötörtén, nyomorba süllyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erélyét, önbizalmatlanná tette s midőn ébredező géniusza s a körülmények a költői pályára ragadták, már családos, komoly férfiú volt, a ki számot vetett az élet csalálmaival.

Valóban Aranyt már fölléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, élesztetni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme. Az ó- és új-kor remekíróin művelt lelke magas eszményeket tűzött maga elébe s épen azért nem egyszer csüggedezett. Maga a nemzeti katastropha is ólomsúlyként nehezedett kedélyére s gyakran a helyett, hogy nagyobb epikai munkáin dolgozzék, egyes lyrai sóhajokban tördelte szét fájó lelkét. Ide járultak az élet gondjai s a betegeskedés szenvedései.

Egész életén át oly hivatalokat kellett viselni, melyek nem igen hangzottak össze természetével s akadályozták költői munkásságát. A kora reg vagy a késő éj óráit kellett meglopni, hogy múzsájának élhessen. S egy kis családi baj vagy hivatalos boszúság napokra elvette kedvét a munkától, kivált a midőn elkezdett betegeskedni is. Voltak hónapok, sőt évek, melyekben nem volt elég lelki vagy testi ereje, hogy megkezdett műveit folytathassa. Ilyenkor fordításban keresett szórakozást vagy enyhét a tétlenség unalma ellen.

Így élt Arany Szalontán, Nagy-Kőrösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörűlményeivel, de folyvást álmodozva s költői tervein szövögetve. Remélt, hitte, hogy a mit az élet reggele, dele megtagadott tőle, megadja azt alkonya, a mint ő maga mondá:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoganthat;
Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám;
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget.

E remény egészen lelkéhez nőtt. Ezen kívül alig érdekelte olyas, a mi személyét illette. Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta, de ehhez hévvel ragaszkodott, gyönyörködött csilámain s midőn koronként elhomályosulni

látta, búskomolyságba merült. Mintha egész életén át készült volna a független nyugalomra, a munkás, vidám öregségre. Mintha hitte volna, hogy költészetének legszebb gyümölcsei csak élete őszén érhetnek meg, csak ekkor írhatja meg az ő könyvét, mely még nincs megírva. Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajhászta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét. Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére, soha semmit sem adott ki csak azért, hogy pénzt szerezzen; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kamatoztatnia kell. Tőkét gyűjtött, hogy biztosíthassa maga és családja jövőjét s legalább élete alkonyán egészen a költészetnek élhessen. Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamely szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyíló szobája; Pest fényes utcáin Szalonta egyszerű házsorai tűntek föl lelkében; a Városligetben bolyongva, szállani vágyott a szellővel, a felleggel, kelet felé. Mint kalitkába zárt madár zöld erdőről álmodozott, hol szabad fészken vidámabban énekelhet. Férjhez ment leánya körében, szerető neje gondjai alatt, ifjúkori emlékei közt akarta eltölteni élete hátralevő napjait s ott bevégezni *Toldi* és a hún-magyar monda trilogiáját. De a sors mindvégig siket maradt

esengéseire; leánya meghalt s őt magát sokáig lelki és testi fájdalmak emésztették. Midőn üdülni kezdett s egyik szabadabb, nyugalmasabb évében, a Margit-sziget tölgyei alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa, újra némi reménynyel nézett a jövőbe. Elvégre kivívta független nyugalját, munkás öregségről álmodozhatott, de mindez már csak a haldokló hattyúéneke és álmodozása volt.

Oh elhunyt, sokat szenvedett barátom, mintha most is előttem állnál, mintha most is látnám komoly, szomorú arcodat. Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább veszte világát s kezd minden elsötétülni körülled; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngűl, alig hallod már szeretteid hangját is; teremő képzelmedben ősmundáink hősei kelnek új életre s erőtlenséged nem nyúlhat lanthoz. Tehetséged ereje küzd szerveid gyöngeségével s tested omló romja eltemeti lelked szülötteit. Mintha most is látnálak ravatalodon, hallanám koporsód záródását, a megzendülő gyászéneket, a dübörgő hantokat s újra visszahangoznának lelkemben tört sohajaink, midőn a fájdalom elfojtja a szót s csak könnyeink omlanak.

De miért föltépnem a hegedő sebet? Némuljon a gyász hangja s az emlékezetnek ne fájdalmát, hanem balzsamát keressük. Az ember halandó alakja helyett tekintsünk a hal-

hatatlan költőre, élete helyett munkáira, szenvedései helyett dicsőségére. Ím a költő nem hamvad sírban, örök-ifjún emelkedik előttünk, lantján nemzeti hagyományaink zengenek, mintha elveszett eposzainkat, balladáinkat varázsoltá volna vissza; munkáiból folyvást vígaszt, gyönyört, lelkesedést meríthetünk, mert a természet képeit s az emberi szív természetét tárják elénk, s a legnemesebb érzelmeket tolmácsolják örökszép formában; dicsősége nem csak az övé, hanem mindnyájunké, mert költészete nemzeti typusunkat fejezi ki, minden jegy rajta egyszersmind fajaé, hű tükre Magyarországnak.

Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stadiumait jelölik. Midőn ezelőtt száz évvel újra zsendülni kezdett elhanyatlott költészetünk, mintegy erőszakosan szakítottunk a múlttal. Egész addig többé-kevésbé megérezteünk ugyan majd minden európai mozgalmat, de hatásait saját egyéniségünkbe olvasztva, saját módunk szerint dolgoztuk föl. A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi épen oly csodálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink rhyth-

musával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kiműveltek. Zrinyi és Balassa a renaissance hatása alatt állanak, de épen úgy kifejezik saját egyéniségöket, mint nemzetök legbensőbb szellemét. Azonban a XVIII. században nemzeti értelemben vett állami hanyatlásunk a társadalom- és irodalomban egyaránt kifejté bomlasztó hatását. Alig volt irodalmunk s a mi volt, az messze maradt műveltségünkötől. Elnémult költészetünk, ha néha megszólalt, a múlt hagyományain csak kérődzött, mindinkább süllyedve, tartalomban épen úgy, mint formában. A természetes fejlődés megszűnt és mintegy reánk szakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarra tenni, volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egészen magyarra kezdett válni, de kevésbbé nemzetivé. Nemcsak ízlésünk újult meg, hanem nyelvünk, stílünk és rhythmusunk is. Utánoztuk a francia, a classikai és a német költészetet; eldobtuk nemzeti versidomunkat, s a classikai és nyugot-európai rhythmust zendítettük meg. Az ó- és új-kor remekíróitól nemcsak írói művészetet tanúltunk, hanem idegenszerűséget is.

Ez iránynak volt ugyan ellenzéke is, de kevés tehetsége s még kevesebb ízlése miatt, azt még csak mérsékelni sem igen tudta.

S talán jól történt így. Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, szellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiesség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is. A visszahatásnak magából a mozgalomból kellett születnie és saját tulságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva, magába olvasztassa a nemzeties fejlődés régibb és újabb elemeit. S csakugyan legtehetségesebb költőinkben már-már képződik a visszahatás s a száz év másik fele, az újabb ötven év egész napjainkig, nem egyéb, mint a visszahatás teljes diadala. Költészetünk újra érintkezik mind azzal, a mitől elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében. Nemzeti versídomunk újra visszavívja jogait, a költői nyelv idegenszerűségét a magyarosság régi és új bájainak vegyülete váltja föl. Költőink részint a régi, részint a népköltészet forrásaiból merítve, mintegy megifjodnak, nemzetiebbekké, de egyszersmind európaiabbakká is válnak. Az irodalmi, társadalmi és politikai fejlődés egymásra hatva, egy magasabb nemzeti irányba olvad és újjá szüli Magyarországot. Ez irány először is Kisfaludy Károlynál mutatkozott feltünőben. Magyar történelmi és társadalmi rajzai közelebb hozták költészetünket az élethez és lyráján megzendültek olykor népdalaink visz-

hangjai is. Vörösmarty mint nemzeti törekvéseink szószólója lépett föl, a külföldi iskolák egyikéhez sem szegődött, a képzelem szabadságát, a nemzeti elem alakító erejét hirdette s a régi és megújított nyelvet összeolvasztva, megállapította újabb költői nyelvünket. Hatása alatt, társadalmi és politikai forrongásaink közepett nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specifikus magyar lyra megteremtője, kihez egy pár év múlva Arany csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposzszal és balladával, a mit Petőfi tett a dallal.

Arany gyermek-ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és æsthetikus a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben. Szülőinek utolsó és késő gyermeke volt. Legidősebb leánytestvére már rég férjhez ment volt, midőn ő született; többi számos testvérei még előtte elhaltak. Ő volt öreg szüleinek egyetlen reménye, vígasza; mindig körükben tartották s rendkívül vallásosak lévén, e hajlam reá is elragadt. Az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első táplálékai gyöngye lelkének s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, a hol füle soha egy trágár szót sem hallott, nem lévén cseléd vagy más lakó, csak öreg szülei és ő. A gyermek kora komolylyá és mélyen erkölcsi érzésűvé vált, az maradt az ifjú, a férfiú is s az erkölcs

e cultusa épen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és zsoltárok ódon nyelve. Szülővárosa, Szalonta, egykor szabad hajdú község volt, mely híven követte az erdélyi fejedelmek zászlóit, valahányszor azok fegyvert ragadtak a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére. A XVIII. században elvesztette ugyan régi szabadalmait, de még sem vált valóságos jobbágyközséggé. A jobbágyi szolgálatokért bizonyos összeget fizetett földesurának s megőrizte önkormányzatát. A szalontaiak némi középállást foglaltak el a nemes és jobbágy között, de voltak köztök valódi nemesek is, bár némelyikök megfosztatott jogától, így az Arany-nemzetség is. A csonka torony, mely a város egyik kiváló pontján még maig is fönnáll, a viharos, de dicső múltra emlékeztette őket, a városi határ Őrhalma, Szigettó, Testhalom nevű részei a török csaták és őseik vitézsége nyomait tartották fönn és távolabb Toldi pusztá, s a szintén elpusztúlt Nagyfalu a Toldi-monda bölcsőjét rengették. A komoly gyermek, a kit atyja korán megtanított olvasni, s a ki a XVI. század némely ponyvára került krónikáit is olvasta, örömet hallgatta e mondákat s örömet bolygott a nagy határ erdein és mezein, a természet bájaiba merülve. Szalonta mintegy végpontja azon nagy rónaságnak, mely a Tisza partjától egész Belényesig húzódik. Kék ligetek

és kék hegyek alján, változatosabb róna ez, mint alföld pusztái és népében is több a hagyományos szokás és régies színezet. Arany fejlődő lelke magába olvasztott minden természeti báj, történelmi emléket, hagyományos szokást. A pusztán fél szemmel fölkelő nap, az ösztövért kútágas, a csonka torony fellábú gólyája, a zöld lomb közein áttetsző égbolt, a szántóvető síró füttye, a napsugár és felhő fény- és árnyfoltjai a mezőn, a boglya tetejéről az aratók vidám seregére letekintő suta gém, a város szélső ablakán vakítón égő és hirtelen kialvó alkonyisugár, a feketén bólintó eperfa lombja, az éj bakacsinja ezüst holdkoszorújával: mind oly élénken maradtak emlékében, mint a mesék és mondák hősei, a régi énekek és népdalok dallamai, a népélet tarka jelenetei s mindazon tipikai vonások, melyek a magyar fajt jellemzik. E képek, benyomások és hangok folyvást éltek lelkén, megelevenedtek műveiben, kivált a nagyfalusi és szalontai Toldi Miklós alakja egész sírjáig kísérte a szalontai hajdú unokáját.

De a gyermekifjú nem csak szemlélődő és álmodozó, hanem rendkívül tanulékony is volt. Sokat tanult az iskolában, még többet olvasott az iskolán kívül és már jó korán verselgetni is kezdett. Minden latin és magyar könyvet elolvasott, a mit az iskolai könyvtárban vagy a szomszédok mestergerendái alatt

talált. Ismerte a régibb magyar irodalmat egész Csokonaiig, a kit nagyon szeretett, egy szóval azt az irodalmat, mely azelőtt egy fél-századdal volt divatos, mert Szalontán jobbára mind csak azt olvasták s az újabb költők ott ismeretlenek voltak. Az újabb irodalommal csak mint debreczeni diák és kisújszállási tanító ismerkedett meg, a mikor a görög és német irodalmat is tanulmányozni kezdette. Újabb költőink, élükön Kazinczyval, inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tettek reá. A régi magyar irodalom keblén növekedett föl, s érezte, hogy az újabban ha több is a művészet, de kevesebb a magyarosság. Legkedvesebb emlékei a régi költészethez vonzótták, melynek módja szerint maga is tudott költeni, az új mód szerint hiába kísértette meg a költést, sehogy sem sikerült s belátta, hogy azt még tanulnia kell. Bizonyos meg hasonlászott erőn rajta, de arról még sejtelve sem volt, hogy ő is hivatva van, talán inkább mint bárki más, a régibb és újabb költészet összéb forrasztására s a nemzeti iránynak a népi elem fejlesztése által szilárdabb megerősítésére. E meg hasonlász talán arra is befolyt, hogy midőn forrongó lelke az iskolai egyhangúságot megúnva, valami szokatlan pályáról álmadozott, nem költő akart lenni, hanem előbb festő, majd szobrász és végre is színész lett. Azonban vándorlásaiból csalódottan tért vissza, ismét

nem tollhoz fogott, hanem egy kis hivatal után látott, hogy teher helyett gyámola legyen öreg atyjának. Szabad óráiban művelte ugyan magát, gyakran forgatta Homért, megtanúlt francziául, írt és fordított is valamit, de nem készült az írói pályára. Majd sorsa jobbra fordultával megházasodott, s végkép szakítva álmaival, elhatározta, hogy ő is közönséges ember lesz, mint más. A véletlennek kellett közbe jönni, hogy kiemelje költői tétlenségéből s egy rokon szellemnek, Petőfinek költészetével érintkeznie, hogy félénk géniusza szárnyra kelhessen. A negyvenes évek elején Szilágyi István, egykori tanulótársa, tehetséges ifjú író, ki a Kisfaludy-Társaságnál s az Akadémián is pályadíjt nyert, jött Szalontára iskolai igazgatónak, s váltig ösztönözte barátját az írói pályára. De ez ösztönzésének csak annyi hatása volt, hogy Arany megtanúlt angolul, fordított valamit Sophoklesből s néhány alkalomsugalta költeményt írt, inkább időtöltésül, mint komoly czélból. Így keletkezett 1845-ben egy satyrai költeménye hexameterekben *Elveszett alkotmány* czíme alatt, minden terv nélkül kezdve. Ki akarta önteni boszúságát, melyet a megyei élet kicsapongási költöttek föl benne, de nem gondolt arra, hogy vele a közönség elébe lépjen. Azonban a Kisfaludy-társaság éppen akkor hirdetett pályázatot víg eposzra. Aranyt meglepte e véletlen összetalálkozás s

ekkor is inkább szeszélyből, mint komoly becsvágyból bevégezte művét s felküldötte a pályázatra. A megnyert pályadíjat úgy nézte, mintha sorsjátékon nyert volna; a bírálók közül egy elismerően, egy majdnem magasztalón szólott művéről, de az ő fülében csak a harmadik, Vörösmarty, ítélete hangzott; «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, a mi lelkében forr és a maga módja szerint. Petőfi sikere felbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi *János vitéze* után ő is merhet írni egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A következő évben megírta *Toldiját* s nemcsak a pályadíjat nyerte meg, hanem a bírálók bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett s Petőfi volt az első, a ki üdvözlésére sietett.

A barátság, a mely a két költőt összefűzte, épen olyan nemes volt, mint őszinte. Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénel fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, a kinek a daczban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, a ki kerüli a zajt s inkább magában évődik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos,

kiméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny s épen úgy lehangel a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykódik, örül vagy búsul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha sincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán, csöndes búskomolyságba merül s úgy bánatját, mint örömét humora mérsékli. Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tethöz. Petőfi az ifjúság tüzével, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi érények tisztes méltóságával. S költészetökben is hasonló ellentéteket találunk. Petőfi lyrikus, egészen alanyi, a ki elbeszélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki s mindig önmagát rajzolja. Arany epikus, tárgyilagos, a ki lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből. Petőfi korának nemcsak költője akar lenni, hanem harczosa is egyszersmind, a ki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a multban él, mint a jelenben s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérelni. Petőfi élénk,

fogékony kedélye minden érintésre föllobban, minden benyomást dallá alakít, még a legröpkébb hangulatot is. Aranynak egészen meg kell telnie, hogy megáradjon költészete s akkor sem mindig árad meg. Petőfi az önkéntesség ösztönével teremt s gyakran inkább csak homályos sejtelem vezeti, mint világos öntudat. Arany öntudatos művész, de mintha aggodalmassága néha megbénítaná önkéntességét. Petőfi hevesb, változatosb, festőibb: Arany csöndesebb, mélyebb, plasztikaibb. Petőfi ízlése és szívnemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával; Arany képzelme, ha talán lankad is, ízlése, érzelmi nemessége ugyanaz marad. Petőfi költészete az ifjúságé, Arany költészete az érett koré; amabban megtaláljuk az ifjúság soknemű bús és derült felindulásait, eget ostromló vágyát, édes csalálmait, gyönyörét, büszkeségét, sőt hóbortjait is, emebben az élet egész komoly hangulatát, férfias küzdelmét, csalódásait, vigaszát, humorát és megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.

De ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök s a magyar népköltészet ugyan egy sugalmain lelkesültek. Ez mindent kigyenlített, sőt jellemők és költészetők ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz. Arany gyönyörködött új barátja gazdag ifjúságában, mintha vissza akarná élni benne a

magáét, mely rideg és hallgatag volt. Petőfi a tisztelet és szeretet vegyes érzésével tekintett a komoly férfiúra, mert soha sem ismert tisztább szívet és nemesebb egyszerűséget az övénél. Arany érezte, hogy Petőfi némely különczségei, ballépései bizonyos nagy eszme vagy érzés túlságai és kíméletesen ítélte róla. Petőfi büszke lelke meghajolt e szerény és gyöngéd szív előtt, mely semmit sem követelt tőle, de a szeretet egész melegét árasztotta reá. Keveset hatottak egymás jellemére és költészetére, de mindkettő szerette egymásban azt, a mi benne többé-kevésbé hiányzott: Arany Petőfiben az erélyt, a szilaj hevet, édes kellemet, friss színezetet, könnyed bájta, Petőfi Aranyban a nemes nyugalmat, mély érzést, biztos és eleven rajzot, egyszerű föniséget. Soha semmi sem zavarta meg barátságukat. Petőfi, aki oly sok barátjával összezördült s néha csekély ok miatt, Aranyhoz mindvégig a legmelegebben ragaszkodott. Arany mindig úgy emlékezett arra az egy pár évre, melyeket a Petőfivel való barátságban élt át, mint egy szép álmra. Költeményei között négy-öt vonatkozik a csatatéren minden nyom nélkül eltűnt barátjára. Kora büszkeségének nevezi, üstökösnek, melyet az élők nemzedéke csak egyszer lát s többé soha. Sírját nem tudni, hol van. Bizonyára ott minden vércseppből új virág kel és több madár

zeng ott a ligeten. Gyakran megjelen álmaiban, de esténként ébren is hallja könnyű lépteit és fülébe cseng hangja. E bús emlék egy hosszú életen át folyvást kíséri. Harmincz év múlva is látja őt s úgy elmélkedik róla, mint a kit a hellén kor rég mythoszi alakká emelt volna, de így is varázs övezi emlékét; míg kortársait az idő aggítja, ő mindinkább ifjúl, szelleméből semmi sem vesz el, firól fira száll, mint egy közös eszme. Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonulva élt s régóta nem vett részt se nyilvános, se magángyülekezetben. És épen azon nap reggelén lett rosszabbúl s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja érekszobra fölemelkedett a Duna partján. De bár a sors oly korán választotta őket egymástól, a magyar nemzet emlékezete örökre összefűzi költői alakjokat, mint egy kor ikerszületteit, egymás kiegészítőit. Arany mint férfiú lépett a költői pályára, Petőfi költői munkássága a férfiúi kor küszöbén szakadt meg. Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé. A magyar ifjú ajkán mindig hangzani fognak Petőfi szerelmi és szabadságdalai; a férfiú Aranyból fogja meríteni az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát. Petőfi költészetéből századokra kihangzik a kardok

csattogása, a trombita hangja, az ágyúdörej, a diadal mámora. Arany költészetében a késő unokák is érezni fogják a hazafi könnyét, gyászát, bilincset, a legyőzött Magyarország sohaját és szenvedése erényeit. És mindkettő rajzaiban örökre fönmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az újabb nemzedéket mintegy megóvják az elfajulástól.

Bár mindkettőt a népköltészet dajkálta, de nem egy úton indultak, úgy szólva különböző rendszert követtek. S ez először is nyelvökben nyilatkozik. Fölléptökkor Vörösmarty már megállapította az újabb magyar költői nyelvet, egyaránt merítve a régi, népi és új nyelvből. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén újjá szülte Kazinczy művészi törekvéseit. Semmiben sem nyilatkozik annyira Vörösmarty lángesze, mint nyelvében. Emléke nemcsak gazdag bányája a szóknak és kifejezéseknek, melyeknek jellemző árnyalatokat kölcsönöz, de egyszersmind sok új kifejezést alkot, különösen átvitel útján. Erős nyelvérzéssel, művészi ízléssel, csodálatos hangzatossággal, mondhatni alkotó erővel olvasztja össze a régi és megújított nyelvet. Mintegy megteremti a magyar hexametert, jambust, nyugati schemákat s visszahajlik a magyar versidomhoz is és több sikerrel, mint elődei. Petőfi mint a nemzeti rhythmus baj-

noka lép föl s mint a magyar dal nagymestere a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökeléseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt felülmúl, de a régi nyelvet kevésbbé ismeri s általában, mint tisztán nyelvész nem éri el se Vörösmartyt, se Aranyt. Arany is, mint Vörösmarty, a költői nyelv mind a három forrásából merített, s költészete sajátosságainál fogva némelyikből többet és mélyebben. Gyermekek- és ifjúkori benyomásai, olvasmányai a népi és régi költészet nyelvéhez vezették, majd tüzetes tanulmány tárgyává tette mindkettőt s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb és hatályosb kifejezést, szófordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a népnyelvből csak azt venné át, a mi művészi, bár részben maga alkotja. S e nyelv a tárgy szerint régies, népies vagy újabb színezetű és mindig van benne valami tárgyának színéből, alakjából, hangjából, egy szóval természetéből. Bámulatosan bírja a nyelv plasztikáját, lágyságát és erélyét. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötési fordulatait s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, követeli az æsthesis nyelvi jogait, mint Kazinczy,

de más módon és más eszközökkel. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, a mint az élő nyelv szokott; oly viszonyba helyezi a szokat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik, de nem a nyelv szelleme szerint s épen azért hathatósabban fejezi ki a képzelem mozgását, a fölindulás hevét, a szenvedély erőszakát. Egy szóval, Arany költői nyelvében a nyelv és költészet geniusza egymást sugalmazták, táplálják s úgy szólva egymást szülik.

S ez erőt és bájt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Gyakorlatban mintegy eldöntötte műfordításunk elméleti harczait. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás elveihez, mert amaz majdnem szolgai hűséget kíván s akaratlanúl is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetest s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait; amaz igen érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mindkét örvényt kikerülni igyekezett s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon igyekezett kifejezni, mely a magyarban ugyanazt a hatást teszi vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe véve az író és műfaj sajátosságait. Hiába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen

és nem úgy alkalmazzuk, a mint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátosságai kívánják s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv soha sem czél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet s általok is minél elevenebben kiemeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy meddig mehet, mit és mi módon merészelhet. Az ízlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefűzése. A gondolatnak föl kell olvadnia a képzelem és érzés kohában, hogy megtalálja épen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és a hangulat megkíván. Sokkép lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátosságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végtelen változatban s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föladata. Alig van magyar költő, a ki a műnemek és fajok stílkülönbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, a mit Goethéből, Burnsből, Shaksperéből és Aristophanesből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk és mégis nemhogy letörölné,

sőt épen kifejezni igyekezik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka s Arany legkitünőbb műfordításai épen oly remekek, mint legkitünőbb eredeti művei, épen annyi élvezet nyujtanak s épen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a classikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a rhythmus hangzatosságát, költőink, még a legjelesebbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de ez iránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járult még az élénk visszahatás a debreczeni iskola ízetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyanazon, de különböző értelmű szókból nagy kinnal összegyalult rímekben, melyeket Szemere és Kölcsey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, a ki Gyöngyösi és Csokonai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreczeni iskola ízetlenségeit, de nem minden hagyományát, épen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk legszabályosabban alkalmazva a magyar assonánczot is, melylyel népköltészetünk ragos nyelvünknek rímbeli szegénységét pótolni szokta. Az a kis érteke-

zés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte' népköltészetünket s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti rhythmusunkat, mint költő a tökély magas fokára emelte, mint æsthetikus elméletileg is mintegy megállapította.

A mint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a classikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorult mind szűkebb térre nemzeti versidomunk, régi és népi költészetünk rhythmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordulatoss- és hangzatosabbá varázsolták s mintegy kiemelték laposságából. Épen azért az újabb költők egész lelkesedéssel fordultak feléjük. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifejezésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei visszhangot s inkább csak a classikai műveltségűek kedveltek. A nyugoti rhythmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugoti műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rímes vers közelebb állott nemzeti rhythmusunkhoz, melyet a népköltészet folyvást föntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megcsendült. Némi visszahatás kezdett fejlődni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti rhythmushoz, még pedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében.

Különösen Vörösmarty tanusított iránta előszeretettel, ebben zendítette meg nem egy lyrai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költészetben is: a *Tündérvölgyben* újra fölleve-nítette a régi sándorverset s művésziebben, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a classikai és nyugoti versidomokban érte el tetőpontját, legkitünőbb művei ezekben vannak írva, s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja épen ide esett s dal-laiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar rhythmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany s megkettőztette a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott. Arany a régi költőkre is egé-sz a középkori maradványokig; Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egy szóval Arany Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta s a magyar rhythmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg rhythmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig

ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokkép módosította a műfajok szerint. A sándorversnek megadta a hangzatosságát s oly művészivé emelte, mint Vörösmarty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar rhythmusnak e legkitünőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a classikai és nyugati versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trochæusokat kívánt a magyar rhythmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tették meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenénkbelől igyekezzvén kifejteni nemzeti versidomunk elveit, de hiányosan fejtették ki s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. A *magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a classikai- és nyugotitól és szintén a magyar népzene alapján teljes szabatossággal állapította meg a sormetszet, versláb- és versszak-szerkezet szabályait.

Azonban Aranynak nemcsak nyelve és verselése nyugszik régi és népi költészetünk alapján, egy magasabb nemzeti irányba olvadva, hanem egész költészete is. Talán ke-

vésbbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, a mi fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti typus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népeletből, a miben nemzeti jellemvonás nyilatkozik és alkalmas a költői földolgozásra. Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a földolgozásban, de ott is a népszellem sugalmain azon közvetlenségre, erőteljre, izomdússágra törekedve, mi a népköltészet sajátja. Azt hiszi s nem ok nélkül, hogy a nép legnagyobb inventor s Homéron kezdve Goethéig a legkitünőbb művek népi hagyományok alapján keletkeztek. Ő is a hagyományból indul ki, vagy a mint maga mondja, epikai hitelt keres. Kedves előtte minden mese, dal, ballada, históriás ének, adoma, közmondás, melyekhez a nép érzése kiválóan ragaszkodik, melyeken leginkább jártatja képzeletét. Ezekből szövi ki műveit, ezeket szüli újra s majdnem úgy tekinti, magát, mint a hajdani rhapsod, a ki a régi maradványokat javíttatja, darabosságukat egyengeti, hézagaikat kitölti s töredékeiből egészet alkot. A hún-magyar és Toldi-monda leginkább ragadta meg képzelmét, mert legtöbb nyoma volt bennök a népszellem alkotó erejének. Egész életén át nagy szeretettel csüngött raj-

tok s belőlők írta fő műveit. Széchy Mária és Wesselényi történetét előtte már többen földolgozták s ő *Murány ostromában* újra hozzáfogott: vajon nem tudná-e jobban, mint elődei, fölhasználva műveikből mindazt, a mi fölhasználható. A *Nagyidai cigányok* komikai eposát egy történeti adomából szőtte; *Katalin* alapja szintén népmonda, s még legmodernebb művében, *Bolond Istókban* is legalább egy közmondásból indult ki. S ha ide vesszük kisebb és nagyobb költői beszélyeit, balladáit, mindenütt reá találunk egy-egy népmonda, mese vagy adoma szálaira. Krónikáink száraz lapjain egy szempillantással fölfedez minden oly tényt vagy vonást, mely népköltészeti maradvány, vagy ha nem is az, költői magvat rejt magában; a néphagyományokból kiérzi, a mi alakítható, kiképzí a bennök levő eszmét, vagy új eszmét lehel beléjük, az elmosódott részeket, az elhalványult vonásokat visszaképzeli, a romokat fölépíti, a lelketlen anyagba életet önt. Ha összehasonlítjuk műveit az anyaggal, melyből alkotott, épen úgy bámulnunk kell nagy költői tehetségét, mint művészi erejét. Még a Toldi-monda is mily szervetlen tényhalmaz s mily kevés nyoma rajta az alakító képzelemnek. S mégis mily remek trológiát alkotott belőle Arany. A szétszórt, idomtalan töredékeket mily művészi egészszé varázsolta, a puszta eseményeket mily költői cselekvény-

nyé, egy-egy durva, sőt aljas ténnyt mily gyöngéd lélektani indokká, s a hol megszakadt a monda szála, mily leleményesen szőtte az új szálakat, részint a történelemből, részint saját képzelmeméből, melyet megtermékenyített a régiség tanulmánya. Aranyban gazdagon buzgott föl az alkotó erő, de csak akkor, ha lába alatt a hazai hagyománynak legalább egy talpalattnyi földjét érezte. Hiába szárnyalt volna a levegőben, de nem is szárnyalt. Csak a haza anyai földje adott neki erőt, mint Anteusnak.

A mint művei mese-vázát, cselekvényét a hagyományból merítette, épen úgy jellemrajzban sem indult pusztán képzelete után. Fölkeresett a jelenben mindent, a mi a múlttal kapcsolatba hozható. Azt hitte, hogy a régi magyar jellemvonásait legépebb- s legelevenebben a népben találhatni föl, mely legtovább megőrzi sajátságait, szokásait, sőt faji véralakát is. A mit itt és egy-egy ódonabb udvarházban vagy kastélyban látott, hallott, tapasztalt, azt vitte át a múltba, emelve, alakítva, a századok árjába merítve. Ki más az ő Eteleje, mint pusztáink fia, vezérré, királylyá fejlődve, emelve? S vajon Etellak nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak és utczái sátorközök? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit és Czerkó tréfái nem hasonlítanak e

vőfélyeink szokásaihoz? A mátrai vadászat, az ajándékba küldött ménes, a fölizgatott hún nép mozgalmi nem elhalványult emlékeinket elevenítik-e föl? Nagyobbyszerű minden s lényegében mégis ugyanaz, a mit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülötte, egy egész pórsuhancz, a ki nagyobb hivatást érez kebelében, elzúllik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cseléd-től, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sor-sát, a ki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s a ki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva? Hát az öreg és ifjú Benczét nem találjuk-e föl sok faluban? Nem ültetek-e soha az öreg Rozgonyi asztalánál, nem szolgált-e föl nektek is a gyönyörű Piroska, e mély érzelmű, de nem érzelő, e szenvedő, de lemondásában is erős leány, a ki épen úgy typusa a magyar leánynak, mint Goethe Gretchene a németnek? Nem láttatok-e örökéből kiforgatott özvegyet? Az nem szólhat másképp, mint Both bajnok özvegye. Az öreg Bárczy fájdalomszülte dühét bizonyára sokszor hallottátok az életben, csak-

hogy Arany hathatósabban fejezte ki. A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, a ki még harczol, bár ágyúgolyótól megtört ina, térde? Nem a háromszázados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, a mikor így szól:

«Két ellenség a Duna-két-parton:
Kevés annak az én egy jó kardom,
Egyiket a másikkal — hijába
A hogy lehet» — gondolja magába'.

A hagyomány ez élénk érzéke, a múltnak és jelennek ez eleven összeolvadása önkéntelen bizonyos realismus felé ragadta Aranyt, szemben régibb epikai költészetünk idealismusával. De ennek semmi köze azzal a realismussal, melyet a franczia irodalomban ünnepelni kezdenek, s melynek már nálunk is akadnak hívei. Az idealismus és realismus harcza a költészetben épen nem új dolog; a vénhedő, kimerült idealismus mindig realismust idéz föl s a realismus kicsapongásai mindig újabb idealismust keltenek életre. Egyik a másikat örök időktől fogva mérsékelte, összhangzó egymásba olvadásuk alkotta nem egyszer a legkitünőbb műveket s a visszahatások túlságai szülték mindig azokat a végleteket, melyek ez irodalmi küzdelmek természetéből kimagyarázhatók ugyan, de széptani szempontból soha sem igazolhatók. Arany nem köve-

tett merev rendszert, de egy éltető elv folyvást szeme előtt lebegett. Költeni és mégis igaz maradni, ez volt jelszava, ez a föladat, melynek megoldásától függ a költői siker. Igaz lelkesülés, az emberi szív és a külvilág igaz rajza nélkül nem teremthetni látszatot. S a művészeti igaz nem egyéb, mint a való földolgozása a kifejezendő eszme szerint. Ez igazra, ez igaznak minél hathatósabb kifejezésére törekedett Arany, ennyiben volt ő realista, de tulajdonkép nem tett egyebet, mint az ideált és reált szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni, mint bármely magyar költő. S ha néha talán erősebb vonásokat használt, ez csak visszahatás volt költészetünk üres idealismusa ellen. Ide járult még, hogy szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt s nem egyes műveltebbek kiváltságos sajátja. A nép-nemzeti elem fejlesztése már magában rejtett némi realismust, nemcsak a tárgy és jellemrajz, hanem a műalkat tekintetében is. Aranyt nem a mű-, hanem a naiv eposz vonzotta; érezte, hogy abban, a mit a nép századokon át alkot, több realismus és igazabb idealismus van, mint abban, a mit a költőnek pusztán egyéni képzelme teremt. Tanúlmányozta a világirodalom nagy eposzait s ösztönét világos öntudatra emelte.

Egészen epikusnak született s maga sem akart más lenni. Az ifjuság húrja, a lehang-

zatosabb lyrai húr, hiányzott lantján, s épen nem kívánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztöne ellenére ragadtatott a lyrai pályára is. Egy pár évvel lépett föl a forradalom előtt; a forradalom nem kedvezett az epikai nyugodt munkásságnak, a nemzeti katastrophá még kevésbbé. Maga is mint földönfutó bolygott a romok között. A nemzet és saját fájdalma áradozott keblén s ki kellett ömölnie. Dala a «babyloni vizek» elegiája volt, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik végétől a másikig. Ki nem emlékszik az *Őszszel, Letésem a lantot, Fiamnak, Silvester-éjén, Ráchel, Dalnok bűja* című költeményeire? A hazafi érzés költészete soha sem hatott nálunk kevesebb zajjal, annyira saját nemesebb eszközeivel, mint e szomorú években Arany lantján. A lepel, melybe a költő a censorok vizgaszeme elől elburkolta célzatát, még szebben emelte ki gondolatait s a kénytelen távolság, a melyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló hangjainak. Arany a forradalomban is lelkesítette küzdő nemzetét, de messze maradt Petőfi forradalmi dithyrambjaitól, épen úgy, mint Petőfi elegiái messze maradtak volna az Aranyéi mellett, ha neki is oly körülmények között kell vala írnia, mint Aranynak. Ossián lantja nem Tyrtæus kezeibe való, sem a Tyrtæusé az Ossiánéba.

Azonban Aranyt elegiai hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már *Bolond Istókjában* nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát. Épen azért az első ének után félbe hagyta. Pedig a forradalomból sok keserűség maradt lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének épen úgy bámulta hősiségét, mint fájlalta gyarlóságait. Csalálmokból ébredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült s egy komikai eposba öntötte ki keserű humorát, szabadon, semmitől sem korlátolva. Valóban, a *Nagyidai czigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legáltalnyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.

E convulsiók csillapodtával nagyobb epikai munkákba kezdett, de folyvást írt lyrai költeményeket is. Arany lyrájának alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik vagy humorba csap. S a fájdalom és vigasz e költészete mily igaz és gazdag!

A fájdalom mindig megtisztul nála s a vigasz soha sem keresett, nem pusztán a reflexio szüleménye, az is épen úgy a szívből jő, mint maga a fájdalom. Méla lelke bűvös világításban sugározza vissza a múlt emlékeit, mint a tó tükre az alkonyfényt, s ha elsötétül is, csillagfényt ringat kebelén. Mint a görög tragédia chorusa kíséri az élet küzdelmeit, aggódik, mereng, néha remél is, de mindig vigasztal s ha nem változtathat a sors végzetén, könnyes szemmel nyugszik meg benne. Ha magányában megszállja a kétely és búskomolyság, családjá körében keres menedéket, melyhez annyira ragaszkodik, vagy a természet ölére siet, melynek szépségeit épen úgy lelkéből tudja élvezni, mint mesterien rajzolni. Aranylyrája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen. Összhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árjai közepett találja magát. A vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költészétével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, a hová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak s az oszló kétely árnya még ott borong. Hirdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot; a jó embernél hány

jobb szenved; az erény önmagának jutalma; az ember tisztelte, hogy békében, harczban legyen ember s itt is, ott is a jobbik részt választotta magának; a fájdalom a boldogság egyik alkatrésze; az ember kevéssel beéri, ha mérsékli vágyait; a szeretet és szerelem örök vígasza marad az emberi szívnek; az élet viharai között az a hit, hogy a ki mindnyájunk édes atyja, el nem hagyja övéit, többet ér minden bölcseségnél. Kiemelkedve meghasonlításából, vigasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett. Amaz elegiából kiemelkedő ódában, melyet Széchenyi emlékére írt, egész lelkéből hisz és bízik nemzete jogában, jövőjében. S a midőn a nemzet szabadabban kezd lélekzeni, egyaránt óvja a vakmerészségtől és kishitúségtől, és hűségre inti, rendületlenül hűségre önmagához.

Ez elegiák és ódák nyelv és benső idom tekintetében is hatással voltak költészetünkre, hol Petőfi után leginkább a dal volt divatban, s a dal sajátosságai úgy szólva átvitettek a lyra egyéb fajaira is. Arany példát adott e dalözönből való kiemelkedésre, meg-megvillantva a magát érzéseibe mintegy beleélő elegia méla bájait, az óda fenségét, tömör alkatát, komoly bölcselmét s a költői nyelv azt az összpontosított olvadákonyságát és erélyét, melyek e műfajok sajátosságai. De bármily szépek e költemények, Arany lyrai költeményeinek legfőbb

ereje nem ezekben nyilatkozik, hanem balladáiban, e fél lyrai, fél elbeszélő műfajban, mely a drámából is olvaszt magába valamit. Ebben Arany épen oly erős, mint Petőfi a dalban. Újabb lyrai költészetünkben leginkább csak kettőre lehetünk valóban büszkék: Petőfi dalaira és Arany balladáira. Mindkettő nemzeti szellemünk szülötte s mindkettőt bátran szembeállíthatjuk a külföld nagy költőinek hasonló termékeivel.

A balladát nem ismerte vagy legalább nem művelte a classikai kor, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat. Egészen modern műfaj ez, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. Nálunk is megvoltak a népnek a maga balladáí, de költőink nem innen merítették, hanem a német műköltészetből. Arany volt az első, a ki lehajlott a magyar népballadához, eltanúlta hangját, szerkezete titkait és újjá, művészbibbé szülte. A néphagyományok varázsa épen úgy ösztönözte erre, mint saját kedélyállapota. Nem dolgozhatva folyvást nagy epikai munkáin s nem akarva egészen átadni magát a lyrai ömledezéseknek, önkéntelen is vonzódott e műfajhoz, mely epikai töredékeket lyrai hangba olvaszt. Mily jól illett mélabús hangulata e búskomor tárgyú balladákhöz. A magyar népdallam mily változatossága emeli ki a tárgyak és hangulat változatosságát. Egyszerűség, közvetlenség,

plastikaiság jellemzik balladáit, épen mint a Goetheéit. Valóban nemzeti hiúság nélkül állíthatjuk Aranyt a nagy német ballada-költő mellé. Bizonyára Goethe fölülmúlja őt kellemben, rejtélyes bájban, a bölcselmi eszmék érzékítésében, a szerelem finom árnyalatú rajzaiban, de tragikai erőre nézve mögötte marad. Ha szabad volna merész kifejezést használni, Aranyt a ballada Shakspearejének nevezhetnők. Néhány balladája erős tragikai hatású. Kevés versszakban egész tragédiát tár elénk, s nagy erővel rajzolja a szenvedély dæmonismusát, monomaniáját, a lelkiismeret furdalásai között szenvedő lélek látomásait. E nők és férfiak lelke, a kiket szenvedélyök bűnbe sodort, tele skorpióval; mardosásuk őrzöngővé teszi őket. Ágnes asszony folyvást látja a vérfoltot lepedőjén, mint akkor éjjel, a mikor kedvese meggyilkolta férjét; hiába mossa a patakban, a gyöles tiszta, de ő még mindig látja s egy örökkévalóság sem törölheti ki azt lelkéből. Egy másik ifjú nő, mint Hamlet anyja, férje halála után vígan mulatoz kedvesével, szegény árva gyermekét kizárva a szobából. Az éhes, elkényszeredett gyermek hiába rimánkodik; a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja és látja, a mint sírjából kiemelkedve, feléje közeledik. A holtra ijedt gyermek kiáltására kijő a nő is, hogy megverje, de a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja férje vádló

arczát, fenyegető szavait és őrjöngeni kezd. A férfiak hallucinatioja, őrjöngése még sötétebb, erőszakosabb. Bende vitéz párbajban orvul ejti el vetélytársát s így jut menyasszonyához. A nászéjen megjelen az elesett vitéz, új párbajra hívja, mert csalárdul győzte le, a míg igazán le nem győzi, addig nem pihenhet menyasszonya mellett. Bende vitéz három éjjel vív az árnynyal, lelkiismerete phantomával, a míg az őrjöngőt megkötözik és menyasszonya kolostorba vonul. Edvárd királynak erősebb szíve van, mint Bende vitéznek, de mégis megrendül. Meglátogatja a legyőzött welszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénynyel fogadják, dúsan vendéglik, de nem szívbeli hódolattal és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalmát éneklik s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobot és kürtöt átharsogja a vértanúk éneke. Kund Abigélnek nincs bűne, csak szeszélye, de a tragikum mysticismusának épen az a sajátsága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink. Bár-czy fiát halva találták az erdön, szívében tör-

rel. Elbúsult atyja a palotába hozatja, a hogy vérében feküdt. A gyilkos kinyomozása végett teteméhez idéz mindenkit, a kire csak gyanúja lehet. Megjelennek ellenségei, barátai, anyja, huga, az egész falu, de a halott sebe nem vérzik, hogy gyilkosára valljon. Végre Kund Abigél, szeretője, titkos arája lép be, s a sebből pirosan buzog a vér. A leány szoborrá dermed, majd elrebegi, hogy nem ő ölte meg az ifjút, bár a tört ő adta neki. Szereték egymást, az ifjú láthatta, tudhatta szerelmét, mégis unszolta, hogy szóval mondjon igent, mert ha nem, kivégzi magát; ő enyelgve nyújtá neki a tört: nosza hát lássuk. Ezzel kiragadja a tört a sebből, kaczag és sír és visongva rohan el. Lefut a nyílt utcza során s tánczolván énekli: «Egyszer volt egy leány, ki csak úgy játszott a legénynyel, mint macska szokott az egérrel».

De nem csak a múlt, a hagyomány félhomályából rajzol elénk Arany ily képeket, hanem igen világos napjainkból is. A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakul át képzelmében. Ott emelkedik az éjben a Margithíd, még zászló leng rajta, aznap avatták föl ünnepélyesen. Rajta egy ifjú áll, a ki a kártyán mindent vesztett, pénzt, becsületét. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból, ősz, gyermek, ifjú, hajadon, mind öngyilkosok, a főváros bűneinek

képviselői, a híd fölavatására gyűltek össze, élettörténetöket suttogják! Az ifjú ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámozása; éjjel után már üres a híd és csend mindenütt.

E tragikai képek nem a képzelem játécai. Arany együtt szenved személyeivel, érzése egészen áthatja képzelmet s egy-egy ilyenmő balladája majdnem oly nemő látomás szüleménye, mint a minő személyeit izgatja. Innen a rhythmus szenvedélyes mozgékonyága, az átmenetek merész szökellései, az indulat tördelt nyelve, a háttér búskomor sötéte, mely annál élesebben emeli ki a lélek küzdelmeit. Maga a költő is szenvedve ily balladák költésekor, nem egyszer fordul más tárgy és hangulat felé. *Zách Klára*, *V. László*, *Bor vitéz* elég tragikai tárgyúak ugyan, de bennök a küzdő szenvedélyeknek inkább csak visszhangját halljuk. A hangulat nyugodtabb, bár mélyen elegiai, a rajz kevésbé éles s a borongó háttér inkább sejteti azt, mint kiemeli. Arany fáradt lelke mintegy pihenést keres s olykor a derült hangba is átesap. *A méh románczán* a naiv érzelmesség hangja ömlik el; *Mátyás anyja* az anyai szeretet megható rajza; *Rozgonyiné* derűs kép, nem egy hősködő asszonyt látunk, hanem egy szerető hitvest, a ki férjét a harczba is elkíséri, hogy lehessen élve-halva közelében s az udvarló Zsigmond királyt épen

úgy megszégyeníti vidám elfogúlatlanságával, mint akaratlan hőstettével. A komikum sem hiányzik a képsorozatban. Ott van *Pázmán lovag*, e tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkül; második szakasza, melyben a féltékeny férj, a királyt helyettesítő udvari bolond félbeszakításai miatt mind jobban bele zavarodik panasza előadásába, fölér egy egész vígjátékkal. E nagy változatosságot emelik a hősiesség balladái is, a melyek szintén tragikai hangulatból fakadnak. Közülök leginkább kimagaslik *Szondi két apródja*, mely valóban remekmű. A hűség és hősiesség balladája ez, két jelenet egymáshoz fűzve, egymást emelve, két lélekállapot egymást teremtve és magyarázva. Drégel vára rom, Szondi elesett, s két énekes apródja sírjára borúlva siratja és dicsőíti hősi halálát. A győzelmes Ali hallgatja s egyszersmind magához hivatja őket. De ezek folytatják éneköket s néhány mesteri vonásra előttünk áll a hiteért és hazájáért küzdő hős, a ki visszautasítja a kegyelemre megadást s utolsó csepp véreig küzd. Magát az ellenséget is elragadja a hősiesség varázsa, egy pillanatra ez is dicsőíti a hőst, de megharagszik, hogy az ifjak nem hagyják félbe éneköket, nem jönnek Alihoz s fenyegetni kezdi őket. Ekkor az ifjak még nagyobb lelkesedéssel dicsőítik a hős végperceit s átokkal felelnek a győző fenyegetéseire. A dicsőített

hős, a sírva lelkesedő apródok, a boszús győző mily elevenen emelkednek ki s a versengő hangok harmóniáját mily erővel végzi be az átok üvöltözése. Szondi hűsége hitéhez, hazájához hasonlóra gerjeszti szeretett urok iránt apródjait is, halála az élet megvetésére és daczra lelkesíti őket szemben a győzővel. E lélektani föladat oly jellemzeten, természetesen van megoldva, mintha csak oda volna lehelve. S a hősies kép mily szépen olvad össze a természet képeivel. Az alkonyra hajló nap, mely viasszút még egyszer a felhőbe hanyatlott drégeli romra, a leszálló est homályában föltetsző hold, mely az énekes apródokra, s a völgyben zsibongó hadra világít, nem diszitmények, hanem a kép levegőjéhez tartoznak. Arany balladáiban is épen oly finom érzéssel festi a tájat, természetet, mint eposzaiban. E képek itt is, mint ott, összhangzanak a személyek és cselekvény hangulatával, sőt bejátszanak magába a cselekvénybe is. Csakhogy míg ott az epikus nyugalomával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szívet fejezi ki.

Balladái sikere nem vonta el epikai munkásságától. A Toldi-trilogia középső részén folyvást dolgozott, azonban ha egyes részeket sikerülteknek talált is, az egész menetével elégtelen volt, s új terven gondolkodott. Majd

a hún-magyar monda trilogiájához fogott, nem az első részhez, hanem a Csaba-mondához. De azt is abban hagyta, míg végre a hatvanas évek elején az első részt: *Buda halálát* kezdette irogatni, melyet be is végzett. E habozás, szakadozottság részint testi és lelki bajaiból folyt, részint tárgyai nehézségéből. Legkevésbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok annyit hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az új divatú eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre. Ez állításban van igaz is, de nem fejezi ki az igazságot. Bizonyára a valódi eposzt a nép alkotja, s úgy szólva századok szülik. Oly eposzokat, minők a *Maha-Bharata*, *Sah-Náme*, *Iliász*, *Nibelungen-* és *Roland-ének*, melyek folyvást fejlődve s bizonyos korban megalakulva, valamely nemzetnek egész szellemét, hitét, hagyományait, műveltségét teljesen kifejezik, újkori költő már nem írhat, s az újabb társadalom sem igen alkalmas reá, már azon műveltségi különbségeknél fogva sem, a melyek a különböző osztályokat egymástól elválasztják. Az is igaz, hogy az epopoeia, a mint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek-e az eposznak más formái is? Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, a mire s a hogy' az eposz

képes? Vajon az új korban, a mikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták? A XV., XVI. és XVII. századnak nem voltak-e eposzai? Ariosto a régi kalandokat új világnézlettel, a lelkesedést gúnyorral egyesíti. Maga Tasso is, a ki Virgilt vette mintaképül, nem jár egészen a régi úton, a szűk nemzeti körből kiragadja az eposzt s a keresztyén emberiség eposzává emeli. Camoens megmaradt ugyan a nemzeti-ség körében, de hanyatló nemzete diesőségét, végső erőfeszítését s egész szellemét mintegy megörökítve képes az utókorra hagyni. Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantismus eposzát írja meg, épen mint Dante, a ki a pápaság és császárság villongása közepett a katholicismus eposzával ajándékozta meg a világot. És bármily lenézéssel tekintsünk a XVIII. század epikájára, bármily kevésre becsüljük Voltaire *Henriade*-jét, annyi bizonyos, hogy kifejezte kora szellemét és hatott reá. És századunkban is egy angol és egy franczia költő nem fordul-e régi, elavúlt mondákhoz, hogy az új kor eszméit fejezze ki bennök? Tennyson *Király-idyll*-jeit és Hugo Victor *Századok legendáit* nem fogadja-e a közönség épen oly részvéttel, mint bármely sikerült regényt?

Arany mind hitte ezt, sőt ennél többet. Hitte,

hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség, sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra. Hitte, hogy a magyar nemzet, mely nemzetisége- és léteért küzd s a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire, fogékonyabb az eposzra, mint Európa bármely más nemzete. De arról is meg volt győződve, hogy a magyar eposznak más úton kell haladnia, mint a melyen elődei a jelen század elején megkísérlették. Először is el kell vetni a classikai eposz külső czafrangjait. A nemzeti tartalom öltön fel nemzeti versidomot, melyet nemcsak egy osztály, hanem az egész nemzet élvezhet. Egy kissé el kell fordulnunk Virgil és Tasso műeposzaitól, és sokkal többet tanulnunk, mint eddig, az *Iliász*-ból és *Nibelungen énekből*. Ugyanazt a naiv hangot és fölfogást, a műalkat ugyanazon módját kell keresnünk népköltészeti hagyományainkban és mondatöredéinkben. Így elevenebben és költőibben fejezhetjük ki a nemzetiség eszméjét és érzését, mely társadalmi és politikai életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lyrai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekvény és jellemrajz olynemű összehatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz, csak mint nemzeti egyéniségünk

megtestesítése, éleszthető föl. A monda szürkülete nagyíthat, de csak való vonásokat, a képelem szabadon alakíthat, de csak a hagyomány nyomán, melyet az élet benyomásainak kell megelevenítenie. A csodálatos csekély mértékben s csak annyiban használandó, a mennyiben kapcsolatba hozható az élő hagyománnyal vagy az illető személy lelki állapotával. A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélektani erejével, a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet. Ily módon törekedett Arany a magyar eposz megújítására, s erre semmit sem talált alkalmasabbnak, mint a hún-magyar mondát. Nemcsak azért, mert leggazdagabb és legköltőibb mondáink között, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hún-magyar mondában mintegy jelképezve látta Arany nemzete viszontagságait, tragikumát, vigaszát és reményét. A hún birodalom dicsősége, hatalma romlásnak indul, elhanyaglik, de a bujdosó Csaba unokája, Árpád, később visszaállítja, a kire századokon át várnak az erdélyi hegyek közé menekült húnok maradványai. Vajon a magyar birodalom is nem indult-e hanyatlásnak háromszáz év előtt, s háromszáz év óta nem küzdünk, nem lel-

kesülünk-e abban a reményben, hogy visszafoglalhatjuk helyünket az európai nemzetek nagy családjában? Arany lelkében megalkotva élt mondai őseink tragédiájának nagy trilógiája, de, fájdalom, csak az előjátékot, az első részt: *Buda Halálát* írhatta meg.

Azonban az első részben is sokat megvalósított abból, a minek a megújult magyar eposzt álmodta. A nyugalmas epikai hang, mely keveri a lyrai hevületet és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbülő drámaisága s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanúsítják. A költő mindenütt a monda nyomain halad, keveset vesz a történetből, de bele olvaszt a magyar hagyományból, népeletből, jellemből mindent, a mi csak beolvasztható. A Duna és Tisza partján ott emelkednek Buda-szállás, Etellak és a pusztákon lovas tábor száguld, a huszárok ősei. Kürt veri föl a Mátra csendjét, medvék és bölények riadoznak a nyílveszszők és kopják ütésein. Etele lakomáján a magyar lakomák hangja éled föl, nagy kedvű zajával, víg tréfáival. A dús legelőkön csordák bolyonganak s a pásztorgyerek kedves ünőjének lába vérzeni kezd, a földből kiálló vashegy sértette meg és íme a kardhegy, az Isten kardja nőni kezd, láng csap ki belőle, mint a

hogy¹ azt népmeséinkben hallottuk. A kardot Isten Etelének szánta, a világbirodalom jelképe az, de Etele először is testvére vérével szennyezi be s a kiontott vér átokként száll vissza fiaira, az egész hún nemzetre, s romlásba süllyeszti őket. A nemzet megmozdúl, mint a tenger forradalmas árja s az épülő Buda falai alatt testvérháború dúl, hogy a századok folyamán még többször ismétlődjék. Buda, Etele és környezetök mind a magyar típusok, valamint a két királyné is. A háttérben Detre leselkedik, a legyőzött népek képviselője, tettetve, cselt szőve, várva a győzők romlását, mely a legyőzöttek egyetlen reménye. Az emberi és nemzeti vonásokat az egész eposzban összeolvasztva vesszük, de Etelében az arányok mindenütt emelvék. Etele a magyar nyílt, egyszerű hősiesség és büszke szenvedélyesség vegyülete, s e vonásokat még inkább kiemeli az ellentét: a vénülő Budának bölcselkedő tétlensége, gyanakvó hiúsága, s hánykodó ingatagsága. A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé. Mesterien van festve az összeütközés fejleménye, a mint az mindinkább erősül. A családi körülmények, Detre bizalmas suttogásai, a két királyné versengése, a politikai viszonyok, a görög követség, a nép hangulata mind arra szolgálnak, hogy egymás

ellen ingereljük a két hőst s ha egyik erőt vesz magán, a másikat épen akkor ragadja el indulata. Budát alázza Etele növekvő népszerűsége s őszinte férfiassága. Etelét sérti Buda gyanakodása és tettvágya senyved a türelem fékén. Etele erőt vesz magán, ellene áll Ármány incselkedéseinek, s mintegy jutalmúl az Isten kardja birtokába jut, de a szerencse épen úgy megittasítja, mint dühe a méltatlanságok miatt, melyeket Budától és nejétől kell szenvednie. A körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják a testvérgyilkosságra, melylyel a végzetet nemzete jövője ellen hívja ki. Arany nagy epopoeiája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyben a végzetes hős fölemeli nemzetét. Etele is végzetes hős, nemzete fölemelésére van híva, föl is emeli, de csak pillanatra, bűne fiaiban ismétlődik s megrontja a nemzetet. A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt, a kit vakon követett, s a végzet kiengesztelésére csak távol reménye marad. Íme a tragédia az eposzba oltva, egy nemzet sorsa egy egyénhez kötve, ki teljes képviselőjévé vált, nagy erények és bűnök, nagy dicsőség és szenvedés egy fontos képből.

Mily nagy veszteség, hogy Arany e trilogiát be nem végezhetette. Lesz-e még valaha magyar költő, a ki e mondákba életet képes önteni

annyi alakító erővel, a hagyomány oly igaz cultusával s a magyar szellem és nyelv anynyi gazdagságával, mint ő? Csak az vigasztalhat bennünket, hogy legalább másik főművét, a Toldi-trilógiát, egészen befejezve hagyta reánk. E mű ugyan nem epopoeia, de több mint költői beszély vagy verses regény, a hogy maga a költő is nevezi. De nevezzük bárminek, költészetünknek örök dísze. Az első rész hősi-idylli képek sorozata, főmotivumai a testvéri versengés, anyai és fiúi szeretet, cselédhűség, a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal első mámorát élvezi. Az ifjúság derűje, napfénye ömlik el rajta, mely áttöri a felhőket s távol vidékek csábító korrajzára világít. A második rész a férfi küzdelme, hősiessége, tévedése, vezeklése a szerelem convulsiói, az élet bonyodalmai s a társadalmi viszonyok összeütközései között. Verőfény és vihar az égen, a mezők virágai hervadóban s a közelgő őszi lehellete a fák zöldjén. A harmadik rész az aggastyán tespedése, unalmas nyugalma, évődő elégtelensége, testi és lelki erejének utolsó föllobbanása a sír szélén. Az őszi ködön nehezen tör át egy-egy napsugár, a harmat dérré vált és süvöltő szél szórja szét a fák elsárgult leveleit. Mind a három rész hű és eleven korrajz, melyben a monda és történelem csodásan játszanak egymásba. Az egész

magyar középkor megelevenedik előttünk. Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszúálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal, mulatva a harcjátékon lovagjai között, leszállva a nép közé, hogy meghallgassa és orvosolja a szegény ember panaszát. Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával és az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, búcsújárói fanatizmusával és kicsapongásaival. Ott a lovagok és hegedősök kalandjai, párbajai, várstromai, lakomái, a megtört szívű nők bánatja, a kik a kolostorban keresnek menedéket, a nyugtalan lelkű leányok erélye, a kiket sor-suk férfiruhában a nagy világba, a harczok közé ragad. Ott Toldi, a középkori magyar lovag típusa erős karjával és szívével, a ki védi királyát s kegyét elvesztve, száműzve bolyong három országban; a ki kolostorban vezekli bűneit, mint alacsony szolga, de az egyház átka onnan is kizaklatja; a ki erős szíve egész szenvedélyességével szeret, de egy pillanatnyi tévedése a gyászos bonyodalmak egész tömkelegébe sodorja, dühöng és vigalomba akarná fojtani fájdalmát, harczol és imádkozik, küzd a világgal és önmagával, az üldözés és önvád kínjai közt fetreng, mindamelletts lelike ép marad s a szenvedések meg-nemesítik. Az egész műben semmi sincs a

romantikusok érzelgéséből, a kik a jelen bajai közt a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza, sem azon egyoldalú philosophiai fölfogásból, a mely egészen a jelen szempontjából ítéli meg a középkort. Arany költői képzelme erős történeti érzékkel párosúl, teljesen ura tárgyának és sehol sem esik egyoldalúságba. Idyll és harcz, a szenvedély vihara és a szenvedély sóhaja, az élet derűs és borús oldala, kellem és fönség, pathos és humor váltakoznak mindenütt. S az alakok mily gazdagsága tárul föl előttünk: Rozgonyi, a gazdag és vendégszerető falusi nemes, leánya, a mély érzésű és erős lelkű Piroska, Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, Toldi György, a szívtelen testvér és léha udvaronc, a félkegyelmű Tar Lőrincz, a hosszú türelmű és meleg kedélyű Zách, a vitor játszi és mégis erélyes Anikó, a kegyetlen és érzéki Jodovna, az öreg és ifjú Bencze, az apa és fiú mint egymás másolatai, de mégis más kiadásban. Lajos királyban mily jellemzőn van egyesítve az olasz és magyar természet, amaz mint eredet, emez mint megszokás. Anyja, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, az élénk és nyughatatlan és titkos szerelemben égő boszniai bánleány, Örzse, a kaczer és heves Mária, az olasz hercegek, a magyar egyházi és világi főurak, olasz és cseh bajnokok mily sikerült alakok mindnyájan. Mily élesen rajzolt és

élénken színezett képekre találunk a trilogia mindenik részében, legyen az nemesi udvarház vagy királyi palota, harczjáték vagy szerelmi jelenet, a természet csendes bája vagy a szív szenvedélyes küzdelme, a duzzadó kedv kitörése vagy a haldoklás végsőhaja. A mondaszerűen szertelen prágai kaland mily természetessé válik a művész kezei alatt, a száraz heraldika mily költői lendületet vesz, sőt még az olasz hadjárat, az egész trilogia e kevésbbé erős része is, mily változatos és leleményes.

Arany a második részben ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna. Toldi rossz kedvében, mert házasítani akarják egy oly leánynyal, a kit nem is ismer, Tar Lőrincz ruhájában és címerével vív a harczjátékon, kivívja számára a leányt, és meglátva, megszereti, de már késő minden. Megsérti a lovagi törvényt, boldogtalanná teszi, a kit szeret, egyik ballépése a másikat vonja maga után s a kétségbeesés szélén áll. S a kifejlés még sem halál vagy Toldi teljes erkölcsi megsemmisülése. Piroska férje halála után a kolostorba menekülve hervad el, Toldi szenvedve, vezekelve, küzdve balsorsával, hős tettekben keresve vigaszt, megtisztul, visszavívja előbbi helyzetét, nyugalomra vergődik, de boldogság nélkül. Piroska hervadása, és Toldi megtisztulása és

síríg tartó csendes bánata, oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejlést. Ez is tragikum, csak hogy nem zajos drámai, épen illik az elbeszélés elegiai hangulatához s mintegy természetes átmenet a hanyatló Toldi végnapjaihoz. De van még e trilogiának egy oly bája, melylyel ritka mű vetekedhetik. A költő egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, a mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, a ki aggódott érette s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, a ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül. S ha előregettünk, ha reményeink emlékekké váltak vágyaink lángja hamvvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy épen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az el-

vénült Toldihoz hasonlítunk-e s nem szól-e lelkünkhöz a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilogia harmadik részén előmlik? E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, a melyet el nem avíthatnak az ízlés változásai.

Arany egész életén át írta e művet, egész lelkét lehelte belé. S valóban kedvencz hőisében sok van belőle. A nagyra törő s önmagát emésztő lélek, a meleg és mélyen érző szív az övé, az anyját szerető gyermek, az ereje öntudatára ébredt ifjú, az élettel s fájdalommal, de folyvást nemzete dicsőségeért küzdő férfiú, a búskomoly és tétlenségbe sülyedt agg, szintén ő. Még külső körülményeikben is van hasonlatosság. Toldi Biharmegye Nagyfalujából jó Budára s egyszerre hőssé vívja föl magát, Arany szintén a szomszéd Szalontából szakadt Pestre s első műveivel is koszorút nyer. Toldi egy hősi pályát fut meg újabb meg újabb diadallal, Arany költői pályáját hasonló diadalokkal jelöli. Egy darabig keveset hall róluk a világ s íme a vénülő hős ismét föllép, hogy megmentse a veszélyben forgó országczímert, a vénülő költő is hallgat, de szintén megszólal még egyszer, hogy megmentse a magyar költészet becsületét. Ez mindkettőnek utolsó föllobbanása, csakhamar mindkettő meghal s mindkettő koporsóját az őszi napfény méla alkonya s a nép ezreinek hódoló gyásza kíséri

a sírhoz, melyet a természet, «bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllal». De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, a kiben mintegy tetőzik költészetünk félszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása. A szobor, a melyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei, melyekben nemzete szellemét fejezte ki. E szellem nevében övezék koszorúink sírját s áldják ajkaink emlékét.

KÖLCSEY FERENCZ.

SZÜL. 1790 AUG. 8-ÁN, MEGH. 1838 AUG. 27-ÉN.

FÖLÖLVASTATOTT KÖLCSEY SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADOS
ÉVFORDULÓJÁN 1890 AUG. 8-ÁN A SZATHMÁR-NÉMETIBEN
TARTOTT EMLÉKÜNNEPÉLYEN.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-társaság képviselőjében jelentem meg itt társammal, emlékünnepe azon férfúnak, a ki az Akadémiának már alakulásakor tagjai közé tartozott, a Kisfaludy-társaságnak első halottja volt s irodalmunknak dicső halhatatlana. Fogadja Szathmármegye és Szathmár-Németi közönsége e testületek s az egész irodalom hálás köszönetét, hogy ily kegyeletesen ünnepli Kölcsey születésének százados évfordulóját s bennünket is részesített az ünnep lélekemelő örömeiben, mert

Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal:
Van élni abban hit, jog és erő.

De vajon átadhatjuk-e magunkat egészen az öröm érzésének? Az emlékebe mindig vegyül némi bánat, mint a reménybe némi aggodalom. A mi ünnepünk fényére is a multak vetik árnyaikat; oh mert azon korban, melyben Kölcsey élt és küzdött, a magyar nemzetnek alig volt hite önmagában s még kevesebb ereje

megvédeni jogait. Szomorú korszak volt az, mind nemzetiségünkre, mind irodalmunkra, mind alkotmányunkra nézve. Hányszor jajdult fel Kölcsey nyelvünk ügyében, hányszor esett kétségbe irodalmunk jövőjén, hányszor siratta elfajult nemzetét, a mely immár csak névben él.

Valóban e század első évtizedeiben társadalmi és politikai életünkben nem volt egyetlen érzés, eszme, törekvés és mozgalom, mely a nemzeti fejlődés csiráját rejtette volna magában. Csak néhány író volt a leendő Magyarország képviselője, a kik a Bessenyei-verte ösvényen Kazinczy vezérlete alatt flankadatlanúl törtek előre. E férfiak célja és hatása több volt, mint a nyelv művelése, az ízlés és ismeretek terjesztése. Az irodalomban és irodalom által öntudatra ébresztteni és fejleszteni a nemzetiség eszméjét, a nyelv és ízlés reformjával elvetni a társadalmi és politikai reformok magvait, föleleveníteni az elhanyaglott magyar állam emlékét s megújulásában hinni és remélni: volt a mindennél nagyobb cél, a melyre törekedtek és nem siker nélkül. A nemzetiség eszméje csakhamar fejlődni kezd; a nyelvi és irodalmi reformokat nyomban felváltják a társadalmiak és politikaiak; s a megújuló magyar állam nevében heves küzdelem foly a tanácskozótermekben és végre a csatatéren. Az irodalmi és politikai eszmék és törek-

vések e szoros kapcsolatát számos tény jelöli, de semmi sem világosabban, mint Kölcsey pályája. Kazinczy, az irodalmi reformer, üdvözlí Széchenyit, a politikai reformert, érzi pályájok kapcsolatát, de mindvégig csak író és nyelvművész marad; Kisfaludy Sándort egészen áthatja elfajulásunk fájdalma, de nem vegyül a politikai élet mozgalmaiba: Berzsenyi megénekli Nagy Pált, a nemzetiség tüzes bajnokát, de hallgatag Somogy megye gyűléstermében; Szemere Pál gúnyolja az ósdi írókat, de nem lép föl Pest megyében a politikai új eszmék bajnokául. Kölcsey e tekintetben nem követte társait; abban az időpontban, midőn az irodalmi és politikai mozgalmak mintegy összefolytak, ő is kezdé fölemelni szavát Szathmármegye tanácskozótermében s mint a megye egyik képviselője, megjelent az országgyűlésen is. A költő, a ki ódákat írt a szabadsághoz és igazsághoz, a ki oly hű tolmácsolója volt a hazafi fájdalomnak, az országtermében is a szabadság és igazság eszméiért küzd s a haza jogait védi; az irodalmi reformbajnoka a politikai reformbajnoka is egyszerűsmind; a bátor kritikus, a kit az irodalomban se a tekintély súlya, se a tömeg zaja nem tudott megfélemlíteni, képviselője a politikai jellemeszilárdságnak is; s az író, a ki már azelőtt egy évtizeddel prózáknak szónoki lendületet adott, megalapítja itt a magyar újabb politikai

szónoklat iskoláját. Kölcsey pályájának e kettős jelleme egészen kifejezi kora két nagy mozgalmát, a mint egymást teremtvé egymásba folynak; az ő alakja egy érczsobor nemzeti újabb fejlődésünk kezdetén, mely az író és hazafi kettős küzdelmeit és dicsőségét hirdeti.

Kölcseyben már mint gyermekben fölébredt az írói hajlam s költő volt, mielőtt verseket írt volna. Kora árvasága, himlőjárványban bal-szemének elvesztése megszerettették vele a magányt, mely elmélkedéshez és álmodozáshoz szoktatta. A tizenhét éves tanuló Kazinczyval kezd levelezni s midőn végezve iskoláit, Pestre megy juratusnak, megbarátkozik ott Kazinczy triasával, nem annyira jogi, mint irodalmi tanulmányoknak él s ezt folytatja falusi otthonában is, hová egy év múlva visszatér. Semmi sem vonzotta, a mi az akkori nemes ifjak kedvtelése vagy becsvágya volt, de mély hatást tett reá Kazinczy és társainak törekvése. Leginkább az irodalomban és író-társaiban lelte örömét. «Ifjuságunk romlott seregében nem találhattam barátokat egyebütt, mint literátoraink közt» — írja 1813-ban Döbrentének, s bár nem sok reménye van irodalmunk jövőjében, legelszántabb társai közt s egy másik levelében így kiált föl: «Nem vigasztalhatjuk-e, nem hevíthetjük-e a köztünk hanyatlót azzal, a mit Apollón a trójai hősöknek mondott: nem tudnátok-e oly férfiak lenni,

hogy a sors ellenére győzedelmet vegyetek!» E jelmondat híven kísérte végig egész irodalmi és politikai pályáján. Kazinczy volt első mestere és Szemere Pál legjobb barátja. Nyelvújító s a német-görög classicismus híve volt, mint ezek, de mégis sokban különbözött tőlök. Homér és Goethe voltak legkedvesebb költői, de az ő derült égök nem volt az ő ege. Borongó érzések, egy önmagába süllyedt lélek küzdelme, jókor támadt s hamar eltűnt remények, lángoló, de tárgyat nem lelt indulatok voltak költészetének forrásai. A szerelem nem ragadta el a szenvedélyig, de mint ábránd és csalódás folyvást meg-megzendült dalaiban. Magánya sokáig elzárta az élet küzdelmes benyomásaitól, de az eszmék és eszmények annál tisztultabban és nemesebben érlelődtek elmélkedő lelkében és érzékeny szívében. Kortársai közt felülmulta őt Berzsenyi erő, Csokonai eredetiség, Kisfaludy Sándor hév, Kazinczy csín és kellem tekintetében, de a szemlélődés és érzés mélységére nézve senki sem versenyezhetett vele.

Költeményei között különösen kiválnak hazafias ódái. A hazafiság érzése szenvedély volt benne s egészen betöltötte lelkét ifjúságától fogva véglegfelletéig. A görög régiségből és elhanyaglott hazája sorsából merítette lelkesülését. Plutarchos hősei lebegtek körül, s hazája sebei véreztek kebelén. Hazafi fáj-

dalmában volt valami szentség, a tragikum szentsége s dala a görög tragédiák chorusaként hangzott, mely remél, aggódik, féli a bosszuló istenséget, eseng, feljajdúl és megsiratja a sorssal küzdő s önbűne miatt elhanyagló hőst. A *Rákos nymphájához* írt ódájában mily magasan szárnyal a honszeretet; fenségesen, de búsan tűnik föl a költő előtt hazája képe, mint Róma Cæsar álmain, bánatját remény enyhíti, de omladékain reszketve fogna szétomolni. A *Fejedelmünk hajh!* kezdetűben Várna, Mohács térein s a pontusparti bujdosók sírjánál borong képzelete s a gyász közepett a jövő szép álmai ringatják. *Hymnus*zában a vallásos ihlet olvad össze a honszeretettel: áldást kér nemzetére, mely megbűnhődte multját, az ősi dicsőség és gyász emlékei, Isten bosszuló haragja és kiengesztelődése, a töredelmes bánat és remény esengése váltakoznak e fenséges énekben, mely méltán szállt a népakaira s a Vörösmarty *Szózat*ával együtt zendül meg nemzeti ünnepélyeink alkalmakor. *Zrinyi két éneke* a legkétségbeesettebb hang az egész magyar lyrában, kifejezi a kor legnemesebb szíveinek egész búskomolyságát s egy szersmind megnemesíti felindulásait. Kölcsynek e szent fájdalma nemcsak költeményein ömlik el, hanem prózai művein, levelein, naplóján és beszédein is. Lelkéhez van nőve s mintegy geniusza. A magyar lyra, mely mindig

gazdag volt hazafi-érzésben, Kölcsey után új hangon új vágyakat, új törekvéseket zengett. Vörösmarty kiemelte lyránkat búskomolyságából, erélyt és tettvágyat öntött bele, Petőfi a hazafiság szilaj dithyrambjait harsogtatta s a csatatéren lelkesítette nemzetét, Arany és Tompa a legyőzött és megigázott Magyarország keservét fejezték ki, de Kölcsey szent fájdalma maig sem vesztette el varázsát. Visszhangra talál az most is a szivekben, jobb időkben, mint egy korszak emléke, mely nemzeti újabb fejlődésünket indította meg s borús napjainkban, mint öröklött bánat és vigasz.

Azonban a Kölcsey költészetének megvan a maga irodalomtörténeti fontossága is. Míg Berzsenyi a classikai óda, Kazinczy a classikai epistola kitűnő képviselőivé emelkedtek, ő addig mindinkább kezdett kibontakozni a classicismus kötelékeiből. A német költészetből átültette hozzánk a balladát, a melyet nem ismert a classicismus. A forma idegen volt, de a tartalom nemzeti s Kölcsey kezdeménye után indultak Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Garay, míg végre Arany népköltészetünk alapján belső és külső forma tekintetében is megállapította a magyar balladát. Kölcsey a tiszta dalra is inkább törekedett társainál, sőt előtte a specifikus magyar műdal lebegett. Szemeréhez írt egyik levelében említi, hogy 1822 körül néha reggeltől másnap hajnalig

szobájában járkált s a dal hangja eltalálása végett egy-egy magyar népdalt utánzott, egyelőre mindennapi, keresetlen, népies kifejezéseket használva, aztán úgy nemesítette meg egyik sort a másik után, hogy műdallá emelje. Így születtek *Hervadsz*, *hervadsz szeielem rózsája*, *Ültem csónakomban* kezdetű s még né-mely más dalai, a melyek jeles dalok ugyan, s hatottak e műfaj fejlődésére, de a specifikus magyar műdalt csak azután két évtizeddel Petőfi geniusa teremtetete meg szintén népdalaink alapján. Emellett még két olyan oldala van Kölcsey költészetének, mely akkor egészen új volt: a humor és satira. Mindkét műfajban sokkal kevesebbet írt, mintsem a magyar humor és satira képviselőjévé emelkedjék, de a *Vanitatum vanitas* maig felül nem mult humoros mű költészetünkben s a *Felelet a Mondolatra* páratlanul áll irodalmi satiráink között. A *Vanitatum vanitast* philosophiai ódának tekintették megjelenésekor s erkölcstelennek ítélték, mert lenézi az emberi magasabb törekvéseket s hiábavalónak tartja az életet. De e költemény sem philosophia, sem erkölcsi tanítás, hanem egy szenvedő és szenvedései fölébe emelkedő lélek keserű humora, mely. az eszményhez merve, mindent törpének talál, szélsőiesen játszik az emberi dolgokkal, a fenségesben is meglátja az emberi hiúságot és gőgöt, s könnyét nevetésbe fojtva, megnyug-

szik a világ sorsán. Az ily humor csak eszményi lelkek sajátja s túlérzékeny, föláldozó szíveké. A *Felelet a Mondolatra* már nem humor, hanem éles satira. Nem a Kazinczy sértését megboszuló mű ez, hanem az ízlés- és nyelvújítás védelme szemben az ósdiakkal, új Magyarország küzdelme régi Magyarországgal. Kölcsey annyi szellemmel oly jellemzetesen gúnyolta ki az ósdiak költői és prózai stíljét, hogy igen természetes volt az a féktelen düh, a melylyel a huszonöt éves ifjú satiráját fogadta az ellenfél.

Alig telt el két év s a gyűlölt satirikus kritikusként lépett föl a *Tudományos Gyűjtemény*-ben, hogy még gyűlöltebbé váljék. Mi sem volt különösebb, mint a hallgatag, magába vonult, szelid és érzelmes ifjú a kritika küzdő homokján, s mégis az egész országban senkit sem illetett meg méltóbban e szerep, mint őt. Behatóan tanulmányozta a classikai és modern irodalmakat, erősb ítéletű és tisztább, hajthatatlanabb jellemű bárkinél. Szigora és hajthatatlansága még Kazinczyt is megdöbentette. Kölcsey úgy hitte, hogy nem a kicsiny, hanem a nagy írókat kell bírálni. Egy könyv, mely ezreket lelkesít és gyönyörködtet, nem maradhat ellenőrzés, vizsgálat nélkül: vajon az eszmék mind igazak-e s a gyönyörnek, melyet belőle merítünk, nincs-e zavaros forrása is? A valódi kritika az irodalom phi-

losophiája és lelkiismerete egyszersmind. Nem egyéb, mint pillantást vetni az író lelkébe, kitalálni jellemét, követni őt azon kifejlésekben, melyek jelleméből, körülményeiből és tanulmányaiból természetesen erednek, viszonyba hozni a művet szerzőjével: majd a szépek, jónak és valónak elveihez fölemelkedni, mértéket venni a tökély legfensőbb lépcsőjéről s azt a műre alkalmazva határozni meg a távolságot és közelséget, a mely a mű és mérték között találkozik s így kimutatni ugyan a botlást, de ugyanakkor példányul állítani fel, a mit a génusz lelke hatalmában teremtett. E szempontokból kiindulva bírálta meg Kölcsey a nemzet két nagy költőjét: Csokonait és Berzsenyit a visszatetszés zaja közt. Azóta hetven év tölt el s e bírálatokból nem egy eszmét, jellemvonást vett át irodalomtörténetünk, a mi azt mutatja, hogy a szigorú bíráló nem sokban tévedett. Annyi kétségtelen, hogy Kölcsey sokkal igazságosabban bírálta meg Csokonait, mint hasonló körülmények között Schiller Bürgert. A mi Berzsenyit illeti, elismerte rendkívüli lyrai erejét s ha a versidomokra nézve köztük kifejlett vitában mindenik félnek csak félig volt igaza, annak okait abban találhatni, hogy saját nemzeti versidomunk törvényeit még akkor senki sem vizsgálta. Egyes tévedések semmit sem bizonyítanak a kritika ellen; az igazság keresése ér annyit,

mint maga az igazság, melyet néha épen a tévedések derítenek ki.

Kölcseyt bírálatai oly népszerűtlenné tették, hogy a szerkesztők többé nem mertek tőle kiadni bírálatot. Kénytelen volt visszavonulni, de folytatta tanulmányait s midőn Szemere Pál 1826-ban megindította *Élet és iktteraturáját*, újra föllépett mint kritikus. Hirdette, hogy a kritika nem az egyéni izlés szeszélye vagy önkényesen felállított szabályok alkalmazása, hanem az emberi lélek természetéből folyó általános törvényeké, a melyek az idő változásai között is lényegökben ugyanazok maradnak. Hirdette, hogy tanulmány nélkül a lángész is gyakran megbotlik, mert nagyság és dagály, erő és zabolátlanság, naivság és gyermekeskedés s több ilyenek, nagyon közel állnak egymáshoz. Hirdette, hogy valameddig magunkat tömjénezzük s parányi tehetségeinket nagyító üvegen szemlélvén, hibáinkra szemünket bezárjuk; valameddig a bíráló kritikust kifogás nélkül garázdának, műveinket jobbítás alá nem eshetőknek, írói dicsőségünket csorbíthatatlannak hiszszük: mindaddig gyermekek maradunk a mély tudományok pályáján s a szépművészség mezején egyaránt erő és izlés nélkül fogunk bolyongni. Így védve a kritika jogait s az æsthetikai elmélet fontosságát, kisebb bírálatok mellett néhány nagyobb tanulmányt írt, melyekkel úgy szólva

æsthetikai irodalmunkat kezdeményezte. Különösen kiválnak a *Komikum* és *Körner Zrinyijéről* írt tanulmányai, melyekkel dramaturgiánk alapját vetette meg s a *Nemzeti hagyományok* című, melyben már feltűnnek költészetünk nemzetibb fejlődésének körvonalai. E tanulmány koronája Kölcsey æsthetikai dolgozatainak s költészetünk jövőjének tör ösvényt. Ő a német-görög classicismusnak volt híve s általában a német költészet aranykorának hatása alatt állott, mint Kazinczy s a legtöbb magyar költő. De mennél inkább fejlődött, mennél mélyebben tanulmányozta eredetiben a görög költészetet, annál inkább meggyőződött, hogy nem magát a görög költészetet kell utánoznunk, hanem azt a módot, a melylyel a görögök költészetöket nemzetivé fejlesztették. Sokat tanulhatunk a görög és német költészetből, de ez a főtanulmány. Azért vissza kell térnünk a nemzeti hagyományokhoz. «A hol ősi hagyomány épen nincsen, vagy keskeny határookban áll — úgy mond — ott nemzeti poesis sem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját, tisztulást és folyamot nem található, lángjában sülyed el, vagy külföldi poesis világánál fog fáklyát gyujtani; s hangjai örökké idegenek lesznek hazájában. Mert a nemzeti poesis a nemzeti történet körében kezdi pályáját s a lyrának később fel-támadó s individuális érzelmeket tárgyazó

zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb mûzsájától kölcsönöz sajátságot és személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbusán keresztül sugározta. »S egy-szersmind nem haboz kimondani, hogy a nemzeti költészet eredeti szikráit a népdalokban kell keresni. Vajon nem Kisfaludy Károly és Vörösmarty, majd Petöfi és Arany pályáját jelölik-e ez eszmék? S vajon két év-tized múlva nem kezdett-e egészen nemzetivé válni költészetünk?

Kölcsey bírálati és æsthetikai tanulmányai nemcsak a gazdag ismeret és a philosophiai szellem erejével hatottak, hanem a forma szépségével is. A tudományt ízléssel párosította, az eszmét szépérzéssel; a görög prózairók tanulmányából merítette az egyszerűséget, rövidséget, világosságot s hozzáadta lelkéből a mély érzést: a pathos és gúny, a borongás és föl-emelkedés elemeit. Szónok volt, mielőtt a megyei, akadémiái s országgyűlési szószerkekre lépett volna. Az a néhány mû, a melyeket a huszas években írt, mint *Mohács*, *Caelesta*, *Vilma*, *Parainesis* már teljes fényben mutatják szónoki erejét. Nem a közönség előtt elmondott beszédek ezek, hanem magánbeszéd, zajtalan magányban írva. A megtelt kebelnek ki kell ömlönie, hogy megünnepelje Mohács gyásznapját, melyet már elfeledett nemzete; hogy

megsirassa barátnőit s vigaszt keressen az emlékezetben; hogy tanácsokat adjon testvére árvájának, a kit ő neveltet, s a ki csak akkor fogja olvasni és megérteni iratát, midőn őt már a sír fedi. E mellett ír egy pár oly beszédet is, melyeknek tárgya a megyei közgyűléseket s a törvényszéki termeket foglalkoztatja, mint a *Játékszin, Védelem P. J. számára, Gyermekgyilkos* címűek. Mily vonzó és elragadó vegyülete tárul fel előttünk mind e művekben a szívnek és észnek, a tárgy szerint mily változatossága a hangulatoknak, a kellemtől a fenségig, az ellágyulástól a gúnyig, az esengéstől a harag nemes felindulásáig. S mily erő a nyelvben és hangzatosság a mondatokban! Semmi pipere, czafrang, semmi tulterheltség vagy fitogtatása az ismereteknek vagy negédlése nem érzett szenvedélynek, de áthatottság a humanismus és hazafiság, a jog és reform eszméitől és érzéseitől. Ha igaza van Cicerónak, hogy csak a jó ember lehet jó szónok, még igazabban állítja Longinus, hogy a szónoki fenség a nagy lélek visszhangja. Kölcseyben a költőt és kritikust fölülmulja a szónok.

Nagy tehetségének itt nyilatkozik legnagyobb ereje. Ő adja meg a megújuló magyar prózának a szónoki lendületet, mely eddig abban hiányzott. A classicismus sehol sem hatott irodalmunkra termékenyítőbben és nem-

zetibb alapon, mint Kölcsey Ferencz szónoki műveiben.

Ritka tünemény, hogy valaki magányban s ne a közpályán fejlődjék szónokká. Kölcseynél ez volt az eset. Maga írja Szemeréhez intézett egyik levelében, hogy egész 1829-ig csak egyszer jelent meg Szathmármegye közgyűlésén s kétszer Pestmegye közgyűlése karzatán. Magánykedvelő volt, szótalan, kerülte a társaság zaját s csak meghittjeinek nyílt meg. Ez volt egyik oka visszavonultságának, de a másik ok az volt, hogy az ő ifjúságában nem lüktetett megyegyűléseinkben a politikai élet eleveisége. Csak midőn az új szellem ébresztő fuvalma lengedezett s a rendszeres reformmunkálatok kerültek szőnyegre, jelent meg a fórumon s kezdett mint al-, majd főjegyző, de leginkább mint kész szónok jelentékenyen befolyni a közügyekre. Szathmármegye tolla és ajka volt s nem csoda, hogy egy pár év múlva az 1832. év végén megnyílt országgyűlésre képviselőnek választatott. A megyei szónok országossá emelkedett, s a mint az irodalomban prózáknak szónoki lendületet adott, úgy lett itt megalapítója a magyar újabb politikai szónoklatnak. E század három első tizedeiben a magyar politikai szónoklat, kivált magyar irodalmi szempontból, nem igen állott magas fokon. A főrendek nagy részt latinul szónokoltak, a rendek nagy részt magyarul,

de nem a megújult magyar irodalmi nyelven s még kevésbé művészi törekvéssel. Iskolai dagály vagy a száraz ügyvédiesség stílje volt itt divatos s ha egy-egy nagyobb tehetség beszédében a szellem szikrái villantak meg, a szóáradatot nem szabályozta önmérséklet, vagy az irodalmi forma tisztelete. Midőn Kölcsey az izeneteket szabatos magyar nyelven kezdte fogalmazni, midőn hallatta szavát, s beszédeinek gazdag tartalmát még inkább kiemelte a nyelv ereje, s az irodalmi forma szép arányossága, az ifjabb nemzedék egész példányul vette őt. Valóban az újabb szónokok: Deák, Eötvös, Kossuth, Szemere Bertalan forma tekintetében mind az ő iskolájából kerültek ki. A megújult magyar irodalom szelleme győzött a törvényhozásban is, s ezt leginkább Kölcseynek köszönhetjük.

Kölcsey épen oly eszményi lelkesüléssel fogta fel politikai pályáját, mint az íróit. Nem lehet megindulás nélkül olvasni ezt a néhány sort, melyeket *Naplójába* jegyez, midőn 1832. decemberében Pozsonyba érkezik. «Ime ez a haza — úgymond, — mely gyermekségem álmaiba, mely ifjú és férfikorom érzelmeibe lángvonásokkal szövő szent képét; ez a haza, melynek dicsőségéért meghalni oly régi s oly szép gondolata vala lelkemnek, s melynek háromszáz évű sebeit szívem alatt ezerszer érzem megújulni . . . S te mit fogsz érette

tenni, mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyílik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebeledben? Lesz-e bátorságod szembezállani minden akadálylyal, mik az új ismeretlen pályázó utját ezer felől elzárják? Fogsz-e tűrni rettentést, ki barátság és szeretet karjából léptél ki? Fogsz-e tűrni jéghidegséget, kit forró kebel ápolt mindeddig? Fogsz-e tűrni hálátlanságot és félre-értést, kiért a szenvedés óráiban meleg könnyek hullottak s kinek szélyeit is kedvező pillantások fogadták? De fogsz-e ostromot is állani a kísértések közt? Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásra bértétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy; ha bűnnek mondatik, a mit angyalod kebled mélyén sugall, ha minden való és jó, ha minden szép és nagy legyőzve sülyedez? Oh jól érzem én, mit és mennyit kellene tennem; te pedig ott fenn, vagy itt benn, ki mindeddig tisztán megőrzéd e kebelt, adj segédet mind végiglen.»

Ez imádsághoz híven küzdött és hatott a pozsonyi országgyűlésen. Tudományával növelte az ellenzék erejét, feddhetetlen jellemével súlyát és szónoklatával fényt és meleget árasztott. Széchenyi és Deák, a kik szintén megjelentek ez országgyűlésen, bizonyára felülmúlták őt a politikai eszmék gazdagsága, mélysége és parlamenti taktika tekintetében, de ott, a

hol nagy eszméket nagy érzelmekkel kellett védeni és szívet, lelket megindítani, ott Kölcseyé volt az elsőség. Egyaránt felszólalt ő a sérelmek és reformok ügyében, de mégis a nemzeti egység eszméje volt az, a mi leginkább áthatotta a lelkét. Teljesen diplomatiái polczra emelni nyelvünket s ez úton is erősíteni a nemzeti egységet; visszacsatolni Erdélyt, vagy legalább a Részeket, mi előbb-utóbb maga után vonja a teljes egyesülést; az örök váltsággal megkezdeni a nép felszabadítását s előkészíteni az alkotmány oly reformját, hogy a nemesség a néppel egy testté olvadjon: e törekvésekben tetőzött Kölcsey politikai iránya. Mennyire kifejezik utóbbi törekvését e következő szavai: «A kormány urbarium által urbariumot akar; nekünk urbarium által nemzetet kell akarnunk: azaz feladatunk úgy intézni az urbarium tárgyát, hogy a nép valahára tulajdoni és polgári jogokat nyerjen s ez által a nemzeti alkotmány hétszázezer, puhaság és szegénység ölében elaljasodott lélek helyett tíz millió fölemelkedhetőt nyerjen». Az örök váltság Kölcsey szívéhez volt nőve, nevéhez kötve, éppen azért mélyen sebzette őt, midőn megyéje éppen ez ügyben változtatta meg nézetét s neki az eddigivel ellenkező utasítást küldött. Oda hagyta Pozsonyt, lement megyéjébe, hogy küldőit az új utasítás visszavételére bírja. Nem sikerült s ő egy perczig sem habo-

zott lemondásával. Már csak búcsút venni ment vissza Pozsonyba. Az országgyűlés úgy meg volt hatva, hogy felfüggesztette ülését, aznap nem tanácskozott.

Kölcsey ezentúl újra megyéjében élt s bár barátai segélyével ott visszaállította a régi szellemet, mind sötétebb színben látta nemzete jövőjét. Megkezdődtek a politikai üldözések s ő utolsó éveit üldözött barátja, Wesselényi pörének védelmében töltötte. Utolsó költeménye, melyet nem sokkal halála előtt írt, *Zrinyi második éneke*, a kétségbeesett hazafiság sohaja. Mintha nem biznék már eléggé nemzete erejében, nem hinné jövőjét, mintha a haza őrcsillagzatja leszállott volna szülőttei bűnei miatt s a magyar eljátszotta volna szerepét a négy folyam partján. Balsejtelmei nem teljesültek; halála után tíz év múlva mindaz valósult, a miért ő küzdött, sőt több, mint a mennyiről álmodozott. A nép felszabadult, Erdély egyesült az anyaországgal, alkotmányunk megújult, a nemzet visszanyerte önállóságát, s midőn egy véres forradalom után minden megsemmisülni látszott, hűségünk, kitartásunk, a kedvező viszonyok, s az ő barátjának, Deák Ferencznek bölcsesége visszazerezték mindazt, a mi immár veszendő volt.

Régi igazság, hogy a nemzetek ugyanazon eszközökkel tartják fenn szabadságukat, alkotmányukat, intézményeiket, a melyekkel

szerezték. Szükséges azért gyakran visszatekintenünk a multba s megőrizni lelkünkben emlékeit. Történelmünk most lefolyt százada is több tanulságot és vigaszt nyújt nekünk, mint talán hiszszük. Ha látjuk, hogy hova süllyedtünk e század előtt s hova emelkedtünk e század alatt: erősödik önbizalmunk, hitünk s nem fogjuk kicsinyleni vívmányainkat. Ha vizsgáljuk újjászületésünk eszközeit, küzdelmeink bonyodalmait, viszonyaink örvényeit: a heves lelkű mérsékletet tanul, a csüggedező kitartást, az elégtelen türelmet, a kiábrándult lelkesedést, az ábrándozó józanságot. Érezni fogjuk, hogy nekünk több lelkesedésre, munkásságra, kitartásra, erélyre, feláldozásra, de egyszersmind több tapintatra, eszélyre és bölcseségre van szükségünk, mint más nagy nemzeteknek, kik inkább tévedhetnek, mert nem kockáztatják lételöket. Ha azon nagy férfiak pályáján merengünk, a kik újabb fejlődésünk vezérei voltak, ha minél tisztább világításban látjuk alakjokat, melyeket a pártszenvédély rágalma vagy a hizelgés tömjénfüstje eltorzított; ha felfogjuk és megértjük munkásságuk igaz becsét: szellemök egy-egy szikrája, érényeik egy-egy töredéke, szivök egy-egy szent érzelme olvad át lényünkbe. Így gyűl össze a nemzeti kincs, melyet növelnünk és őriznünk kell s utódainkra szállítanunk.

Szathmármegye nemcsak kegyeletet tanusít,

midőn Kölcsey emlékét ünnepli, hanem ön-maga iránt is kötelességet teljesít. Visszafordul a multhoz, hogy erőt meríthessen a jelen és jövőhöz. Önök, uraim, Kölcseyben megyéjük politikai vezérét, nagy nevű képviselőjüket koszorúzzák meg: engedjék, hogy én a M. T. Akadémia megbízásából és nevében az író szobrára tűzzek koszorút. E kettős koszorú, a hazafi és író koszorúja a kortársak közül senkit sem illet meg méltóbban, mint Kölcseyt.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY.

SZÜL. 1800 DECZ. 1-ÉN, MEGH. 1855 NOV. 19-ÉN.

FÖLÖLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1900 DECZ. 3-ÁN
ARTOTT RENDKIVÜLI ÖSSZES ÜLÉSÉN.

Ha van testület, mely Vörösmarty születésének százados évfordulóján mintegy hivatva van a kegyeletes hódolat kifejezésére, bizonyára a Magyar Tudományos Akadémia az. Vörösmarty élete és dicsősége szoros kapcsolatban van az Akadémiával, mely mindjárt alakulásakor rendes tagjának választotta, többször kitüntette jutalmával, támaszul szolgált munkásságának s egy szomorú korszakban utolsó menedéke volt. Az a rokonszenv, melylyel az Akadémia pályája elején üdvözölte, az a fájdalom, melyet halálakor érzett, méltán megillette őt, mert egy nagy költőt veszített benne, a ki e század első felében költészetünknek nemzetibb irányt adott.

Vörösmarty előtt különböző költői iskolák uralkodtak a magyar költészetben: a népies, a franczia, a classikai és a német. Mindenik nem annyira az egész nemzethez, mint inkább bizonyos osztályhoz fordult. A franczia iskola franczia eszmékkel táplálkozott s az úribb középosztályt tartotta szem előtt; a classikai

leginkább tanárokból és szerzetesekből állott s a latin műveltségűeknek írt; a német a terjedő német műveltséget szóltattatta meg magyarul. A népies iskola a hagyományos magyar költészetet folytatta, de nem a népköltészetből táplálkozott s erőtlenebb volt, mintsem fejlődhessék. Az a két költő, a kik eredetiebbek voltak társaiknál s nem tartoztak egyik iskolához sem, csak érintkeztek velők: Kisfaludy Sándor és Csokonai, kedvencei voltak ugyan a közönségnek, de tehetségöikkel nem volt arányban ízlésök s a nemzeti és művészi elem összeolvadását nem eszközölhették oly magas fokon, hogy mélyebbre ható mozgalmat indíthattak volna. Azonban föllép Kisfaludy Károly s megalapítja az *Aurorát*, mely a nemzetibb művészi irányt tűzi ki célul. Megalakul az Aurora-kör, melynek legtehetségesebb tagja s az új irány legkiválóbb képviselője Vörösmarty volt.

Vörösmarty egy nagy művel lépett föl s egyes osztályok helyett az egész nemzethez fordult s pályája folyamán mindinkább összeolvasztani igyekezett az eddigi iskolák vívmányait. Eddigi költőink vagy idegen költők egyoldalú befolyása alatt állottak, vagy pedig a nemzeti elemnek nem elég ízléssel s inkább csak az alantabb körben voltak képviselői. Vörösmartyn nem igen érzett meg se a klaszikai, se az európai újabb költészet hatása,

pedig többé-kevésbé az eredeti nyelven vagy fordításban mindkettőt ismerte, sőt keleti költőket is olvasott. A hatást, melyet tőlök vőn, eredetiben dolgozta föl, mint elődei és kortársai. Eredetiségét táplálta a nemzeti szellem, mely e korban erősebben kezdett nyilatkozni. Pályája első felében a classikai iskola nyomait megtalálhatni költészetében. A hexameter megigézte, nem tudott szabadulni varázsa alól. Senki sem írt szebb hexametert nemcsak magyarul, hanem más nyelven sem. Oly szép, oly zengzetes az, hogy kiállja a versenyt a göröggel és latinnal. És mégis Vörösmarty a classikai iskolát saját versformája pánczélában győzte le. A görög hexameterben a legnemzetibb tartalom szólal meg, a mely semmit sem tud Olymp isteneiről. Hadúrról zeng, s a melyben a magyar őskor jellemzetes vagy phantastikus alakjai élednek föl: nyugot-európai lovagiság keleti ragyogásban.

A nemzeti szellemet Vörösmarty különösen két forrásból merítette: részint a mondai és történelmi, részint pedig a népi elemből. Epikai műveiben a nemzeti dicsőség emlékeit eleveníti föl. Ott van a honalapítás nagy ténye, a cserhalmi győzelem. Eger védelme. Drámái közül mindjárt fölléptekor *Salamon* és a *Bujdosók* történelmünk egyik legháborgóbb korszakából emelkednek ki. Kisebb költői beszé-

lyeiben és balladáiban hol a történelemből, hol pedig a régi magyar költészet hagyományaiból szedi tárgyait. Hozzá nyúl a Toldimondához, földolgozza a Szilágyi és Hajmási-ról ránk maradt hagyományt; Hunyadi János és Mátyás király emléke is megzendül lantján. Lyrai epigrammjai nemcsak nemzeti tartalmúak, hanem történelmünk nevezetesebb eseményeire és hőseire írt emléksorok. Más fajta lyrai költeményeiben is a besülyedt múlt emlékét támasztja föl s örömet fordúl Zrínyi, a költő s Mikes Kelemen, a rodostói számüzött alakja felé. E mellett a népies elem már úgy kezd megjelenni nála, mint a nemzeti költészet ifjító forrása. A classikai és német iskola lenézte és megvetette, s ha hébehóba hozzá fordult, csak curiosumkép tárgyalta s legfeljebb gúnyra használta föl az ósdiak és ízléstelenek ellen írt satiráiban. Magánál Csokonainál is leginkább az alsó és naiv komikumban nyilatkozik erőteljesebben. Vitkovics és Kisfaludy Károly inkább csak népdalokat írtak; Vörösmarty is írt népdalokat, de a népi elemet egyszersmind fejleszteni törekedett. Balladáit nem innen fejlesztette ugyan, de innen humoros genreképeit, s néhány lyrai költeményét, melyek többek egyszerű népdaloknál s a specifikus magyar és művészi lyra felé törnek utat. Epikai költeményeire sem volt hatás nélkül ez elem. Már a monda és

hagyomány iránti előszeretetében nyilatkozik némi népies szellem s csakhamar a monda édes testvérét, a népmesét is felölelte. Nemcsak *Csongor és Tünde* alapszik népmesén, hanem népmesei szálaiból van szöve a *Tündérvölgy* is, melyben a népi- és régies mintegy összeolvad. Mióta az idegen iskolák válaszfalat emeltek a régibb és újabb magyar költészet közé, Vörösmarty volt az első, kit a régibb költészet, kivált Zrínyi, lelkesíteni bírt; mióta a classikai eszményiség uralomra vergődött, szintén ő oltotta be először költészetünkbe a népi elemet, nemcsak mint földolgozandó anyagot, hanem mint fejlesztő eszmét. A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, a mitől elszakadott, de művészi vívmányok kíséretében, nemzetivé válva, lerázza a classikai és német költészet jármát, de megnyílik az európai összes költészet behatásainak. Önállóságra jutva, szabadságot hirdet, a költői gondolat szabadságát, s inkább megérti az európai nagy szellemeket, a kik ily úton lettek nagygyá.

Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősödő nemzeti szellemben gyökerezik s a fejlődésnek mintegy stadiumait jelöli. Ugyanegy korszak ez, melyet nagy elhajlásai mellett is épen oly bajos elválasztani egymástól a költészet, mint a nemzeti élet történelmében. A magyar költészet 1823-1848-ig a legszoro-

sabb kapcsolatban van a kor politikai küzdelmeivel, melyek közvetve és közvetlenül oly mélyen befolytak a nemzeti szellem fejlődésére. Kazinczy fejlődésbe indította a nemzeti-ségi eszmét s nyelvújításával felköltötte a reform vágyait. A politikai téren ugyanaz a harez ismétlődött, mely az irodalomban még alig végződött be. A politikai átalakulás küszöbén állottunk, mely egy nyomon haladt a költészetével. Mindkettő megújhódott, átalakult. Egymásból táplálkoztak s az irodalmi küzdelmek politikaiakká váltak, és viszont. Az idegen befolyás elleni küzdelem, az alkotmány reformja együtt indult meg és fejlődött Vörösmarty költészetével, mely szintén idegen befolyás ellen küzdött s a classicismus romjain egy új világ felé nyitott utat. Mihelyt a politikai és társadalmi téren nagyobb arányokban kezdett fejlődni a nemzeti szellem s a democratia felé hajlott, megzendült Petőfi és Arany lantja. Ez irodalmi és politikai átalakulásnak megvoltak magokban is tényezői, de lényegileg egymást idézték elő s forrongó fejlődésökben mindazt magokba szívták az európai életből és irodalomból, a mi irányukkal rokon volt. Alig harmincz évi küzdelem s a nemzeti szellem teljes győzedelmét ülte az irodalmi, politikai és társadalmi életben egyaránt. Vörösmarty döntőleg folyt be ez irodalmi átalakulásra, mely tulajdonképen vele

kezdődik; Kisfaludy Károly már előhírnöke volt ugyan, de Vörösmarty emelte nagyobb-szerű mozgalommá. Költészetének diadala a nemzeti szellem és költői szabadság diadala volt. Ez lángelméjének legdicsőbb emléke, melyet se az izlés változásai, se a jövődő remekművek nem sülyeszthetnek homályba.

De Vörösmarty nemzeti szelleme sehol sem nyilatkozik erőteljesebben, mint nyelvében. Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának s ez igaz is, ha általános szempontból itélünk, de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti a dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya a mily jótékonyan hatott egy ideig, épen oly kártékonyan hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva, ellapult prózákat, köznapi és emelkedés nélküli költői nyelvünket igyekezett kiemelni súlyedtségéből. A nyelv æsthetikai oldalát művelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki s a nyelv-tani szempontot minden habozás nélkül föl-áldozta az æsthetikainak. Tudta, hogy a költői nyelv nem a köznapi beszédnek rímbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nem-nek, fajnak megvan a maga stílje s a báj

nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, a melyek épen úgy befolyanak a költői gondolat kiemelésére, mint a rhythmus hangzatosságára. Ide járult még, hogy költészetünkben a classikai s nyugat-európai modern versformák kezdetek műveltetni. E versformák, kivált a trochæus- és jambus-sorok, nem igen tűrték meg hosszú szavainkat, melyek nemzeti rhythmusunk chor-jambusi lejtésével kevésbbé állottak ellentétben, a művészi rímeléset pedig nagyon nehezítették nyelvünk ragos természete, kiveszett gyökeink s megnyulósodott származékaink. Kazinczy egész erejét költői nyelvünk kül- és belformájának átalakítására szentelte, elvvé, rendszerre emelve mindazt, a mi eddig e tekintetben homályos ösztönből vagy tartózkodó kísérletkép történt. Gyökig vagdalta hosszú szavainkat, részint a mérték és rím kedvéért, új szókat alkotott, régieket elevenített föl, tájszókat általánosított hasonló okból vagy azért, hogy költőibbel váltsa föl a kevésbbé költőit vagy idegent. Ismert szóknak új árnyalatokat kölcsönzött s a szókötés költői fordulatait és alakzatait törekedett megállapítani. Költői nyelvünk művészi lőn, de egy s más részben idegenné vált; csín, fordulatosság szállott bele, de az eredetiség és magyarosság sokat szenvedett s annál inkább, mennél bátrabban haladt Ka-

zinczy a maga választott útján, s mennél több tanítványa akadt, kik irányát a legnagyobb túlságig fejlesztették.

S ez nem lehetett máskép. Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejlett költői szépségét ültette át magyarba. Úgy óhajtott szólni magyarul, mint a régi és újabb classikusok s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus útján is eszközölhetni. Valóban nála az idegen nyelvek költői fordulatai, alakzatai nagyban szerepelnek, s a hol a magyar nyelvből indul is ki, olykor nagyobb a merészsége, mint sikere. Archaismusait és solæcismusait ritkán tudja költőivé varázslani, sőt kevésbbé merész szólásmódjait sem mindig. Keresettséget vagy erőltetést érzünk, vagy legalább a szenvelgés némi árnyalatát. E mellett a válogatás és finomítás fáradalmai meg-megbénítják önkéntességét. A művészi törekvést folyvást látjuk, de az a baj, hogy néha igen is látjuk. Kazinczy ízlést és formai érzéket költött föl költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészt is a magyarostól. Költői nyelvének a jellemző vonásait többé-kevésbbé megtaláljuk majd mindenik költőben, kire nagyobb hatása volt. A magyarosság és idegenszerűség.

a természetes és művészi küzdésben vannak egymással és nem tudnak kibékülni. A kik nyelv tekintetében magyarosabb költők, sok tekintetben nem elég művésziek, a kik művészebbek, érzik rajtok némi idegenszerűség vagy erőltetés vagy legalább is küzdés a nyelvvel, ha főntebb hangon akarnak szólni.

E küzdelmet, ellentétet Vörösmarty békítette ki. Magáévá tette Kazinczy célját, de más eszközöket használt. Megtartotta mindazt küzdelme eredményeiből, a mi életre való volt, de egyszersmind hozzá tett valamit, a magyar nyelv és saját költői geniusát. Nyelvújító volt ő is, Kazinczy tanítványa, de legconservativebb a tanítványok között. Épen úgy gyűlölte az ósdiakat, mint megvetette az újítók túlságait. Épen oly előszeretettel fordult a megújított nyelv nyereségeihez, mint a régi, köznapi és népnyelv kincseihez. Kazinczytól eltanulta a merészséget, de nem rendszerét. Ő is új vagy átvitt értelmet adott sok szónak, de nem lőn homályos vagy erőltetett. Ő is használta a szókötés költői fordulatait, merész alakzatait, egész ornata syntaxist állapított meg, de a régi vagy népnyelv alapján, s ha önmagából merített, akkor is azt látszott tenni. Elválasztotta a köznapi nyelvet a költőtől, de ezt csak annak virágává fejlesztette s nem oltott belé idegen ágat.

Merészsége finom nyelvérzékekkel párosult, ízlése alkotó erővel. Mindaz, a mi nyelvében szokatlan vagy új, mintegy behizelgi magát az olvasó lelkébe, sőt néha a szokatlan úgy jelen meg, mint szokott s a szokott, mint szokatlan. Mindazt, a mivel a gondolat és érzés finom árnyalatait, a rajz plastikaiságát, a festőiség színvegyületét kifejezhetni, nem kereste, nem küzdött érte, mint nagyrészt elődei, hanem megtalálta, sőt oly gazdagon ontotta, hogy néha visszaélt vele, túlterhelt lőn. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, kihagyás, bővítés, fordulat vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság szenvedély, naivság azelőtt soha nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorul meg soha, oly gazdagnak látszik tolla alatt a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulatja mily határozottan kiemelik az elavult, közdivatú új vagy tájszavak árnyalatait. Nincs szükségünk szótárra, nyelvérzékünk vagy æsthetikai fogékonyságunk önkéntelen megfejt mindent. Sőt nyelvének ereje néha még gondolatjai fogyatkozását, képei hibáit is födözni bírja, legalább hangulatba ringatja lelkünket s valami rejtélyes bájjal hat képzeletünkre. S nyelvének szépségeit mennyire emeli a hangzatosság! A nyelv zenéjét senki sem érti jobban nála.

A gondolat nemcsak méltó kifejezését találja meg, hanem hangját, dallamát is s ezt nemcsak a rhythmus tényezői eszközlik. Valami bűbáj van nyelvében, melyet lehetetlen bonczolni.

Egy szóval Vörösmarty megalapította a valóban magyar költői nyelvet s a tökély magas fokára emelte. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén újjá szülte Kazinczy törekvéseit. Összeolvasztotta a régi és új nyelvet, kibékítette a művészt és magyarost. Eldöntötte a költészetben a nyelvújítási harczot s megadta a jövő irányát. Meghódította mindazokat, a kik féltették a magyar nyelv eredetiségét, valamint azokat is, a kik az ízléstelenségből minden áron ki akarták emelni. Ezóta a nemzeti elem kerekedett fölül költői nyelvünkben s Petőfi és Arany, kik utána jöttek, ez irányt fejlesztették tovább vagy más oldalról, költészetök tartalmához képest újabb forrásokat nyitva, újabb szépségeket emelve ki.

Az erős hazafiság szintén egyik főforrása volt Vörösmarty elődeinél nemzetibb költészetének. A közügyek első ifjúságától fogva érdekelték s 1825—1848-ig folyvást a politikai áramlatok ihlették lantját. Midőn részint 1821-ben, részint 1822-ben kiadattak az ujonczozó és adó-fölemelő rendeletek, melyek a nemzet legsarkalatosabb jogait támadták meg, a megyék heves ellenállást fejtettek ki, ország-

gyűlést követelve az ügy eldöntésére nézve. Megkezdődött a küzdelem mindkét részről nagy erélyvel. Végeredménye nem lehetett más, mint az alkotmány visszaállítása vagy az alkotmányos élet enyészete s vele egyúttá nemzeti fejlődhetés, békés átalakulás reményének megsemmisülése beláthatatlan bonyodalmak kíséretében. Vörösmartyt a megyén találták a küzdelem legviharosabb napjai, még pedig egyik megyei főtisztviselő oldalánál. Módja volt mindennel a legapróbb részletekig megismerkedni, egész figyelme ide fordult s nagy érdeklődéssel kísérte az eseményeket. Ekkor írt hazafiúi költeményei heves izgalmat árulnak el. De magának *Zalán futásának* keletkezésére is befolytak ez események. Fejében egy nagy eposz terve forrott, mely a múltban játszik, de a jelenhez szól, mely a múlt dicsőségét énekli, de a jelen sülyedésére emlékezteti nemzetét. Miért gátolnák egy oly könyv megjelenését, mely a poros krónikák lapjairól szedi tárgyát, személyeit, s látszóan semmi köze a jelennek? De vajon ki nem fogja érteni a költő célzatát, a kiből még a hazafiság utolsó szikrája ki nem aludt? Az eposz a múlt nagyság képeit tünteti föl, hogy önérzetet költsön, ébreszsze a sülyedőket, bátorítsa a küzdőket. A honalapítás nagy tettét rajzolja, az unokáknak némán is kiáltva: hát ti el fogjátok veszteni a dicsőn szerzett hont? már el-

vesztettétek, újra meg kell alapítanotok, nem karddal, hanem hazafiúi erénynyel és kitartással, lelkesüljetekek őseitek nagy példáján, pirulva, szenvedve és soha ki nem fárdva; e napok épen oly elhatározók, ha nem is oly dicsők, mint Árpád csatái.

Mindamellett az egész eposzon bizonyos elegiai fölindulás ömlik el: dicsőíti a multat és siratja a jelent. E század első évtizedeiben erős nemzeti ájdalom vett erőt költőinken. Majd mindenik a romlásnak indult magyart siratja, a ki már csak névben él. Mindenik szembeállítja dicső multját nyomorult jelenével s egyik sem hisz a jövőjében. Különösen Berzsenyi és Kölcsey hazafi fájdalma teljes kétségbeesés. Hogy a magyarnak jövője van, nem költői mű hirdette először, hanem egy politikai röpirat: Széchenyi *Hitele* (1830). Széchenyi mind első, mind utolsó röpiratában éppen úgy államférfiú, mint költő, *vates*, mint a régiek nevezték a költőt. Mély belátása, lángoló lelkesedése egész a jóslatig emelik. A mit a magyar nagy jövőjéről jósolt, hitelre talált, lelkesedést keltett, sőt egy egész korszak jel-szavává lőn. *Programmtöredéke* (1847) elhangzott, senki sem hitte jóslatát, hogy a nemzet örvény szélén áll, a forradalom árjába fog veszni minden, a mit eddig kivívott, bár a következmények igazolták. Egy nemzet, melyet kétségbeeséséből kiemel az önmagába

vetett hit, nem könnyen mond le arról s épen annak a szavára, a ki azt először lehelte belé. Széchenyi *Hitelében* az európai új eszméket hirdetve s alakító erejöktől az alkotmány, nemzetiség és társadalom újjászületését várva, nem habozott kimondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, s ezzel fölindított minden magyar szívet. Volt lelkesülésében valami szent és szentségtelen: az elragadtatás és gúny bizonyos vegyülete, mely különbözőkép, de mindenkire hatott egész a velők oszlásáig. Széchenyi meggyalázta a multat, a magyar egyetlen büszkeségét s oly jövendőt ígért neki, melyről még álmodni sem mert, kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hű érzését s vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain, melynek omlását megszokta minden szem, egy nagy elhatározás díjában, melytől elszokott minden szív. A lelkesülés és gyűlölet rajongása üdvözlé a látnokot, a reformatort, az izgatót s a nemzet az átalakulás pályájára lépett. A siker elnémította a gyűlöletet, az akadály lehangolta a rajongást, de a hit többé nem aludt ki. A költők oly megdöbbenve tekintettek Széchenyire, mint maga a nemzet. Lyrájok nem volt oly vakmerész és siralomhoz szokott húrjain remegve zendült meg az öröm. Ők voltak az elsők, kik befogadták a reményt és hitet, de csak a kétségbeesésből emelkedtek ki, a nemzeti fáj-

dalomról oly kevésbé mondhattak le, mint szíve mélyén maga a nemzet. Összeolvasztották a kettőt, a reményt és emléket, a bánatot és örömet, a hitet és aggodalmat. A mult dicsősége előttök oly szent volt, mint a jövőé; egyik kézzel a multa, másikkal a jövőre mutatva lelkesítették a jelen küzdelmét. Ez volt a nemzet hangulata is, melyet a Vörösmarty *Szózata* fejezett ki legerőteljesebben s emelt tisztább lelkesüléssé.

A *Szózat* mindenre hivatkozik, a mi újjászületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart s a remény és emlék, a hit és balsejtelem húrjain játszva, mindenbe az önbizalom és nagyság érzetét vegyíti. Semmi csüggedés többé, bátran nézhetünk szembe a jövővel. Nagy válság felé közeledünk, egy jobb kornak kell jönni, vagy ha nem, ha el kell veszünk, többé nem veszhetünk nyomorultan. Az bizonyos, hogy így többé nem élhetünk s ez már magában lélekemelő. Vörösmarty egészen kiemeli a magyar lyrát eddigi kétségbeeséséből: még nem zengi a jövő dicsőségét, de elhatározónak érzi a jelent, nem korholja az elfásult nemzetet, az életre ébredt, de tette és hazafi hűségre lelkesíti. Emlékezteti a mult dicsőségére, előszámolja epikai és tragikai nagy emlékeit, a keresztyénségnek és szabadságnak tett szolgálatokat, fölhozza az örökdő isteni gondviselést, mely annyi viszontagság

között sem engedte meg életerejé megtörését; említi a jelen küzdelmeit, az ész, erő, szent akarat harczát. S nemcsak nemzetéhez fordul, hanem Európához is, melynek eszméiért küzd nemzete, méltó helyet követel tőle a többi nemzetek között; a mult szolgálatait, a jelen törekvései díjában kéri a jövőndőt, részvétet küzdelmei iránt, könyet sirjára, ha vesznie kell, de nem fog gyáván veszni: a temetkezés fölött egy ország vérben áll. Mily önérzet s mennyi fájdalomba merülve, mennyi hit a balsejtelmek közepett s mennyire uralkodik mindkettőn az elszántság. Mióta lyránk többé nem olvasztotta össze a hazafisággal a catholicismus és protestantismus eszméit, megvált az európai solidaritás érzelmétől. Vörösmarty újra összeköti a két elemet, midőn Európára, a népek hazájára hivatkozik, a specifikus magyar hazafiság az emberiség érdekeivel egyesül.

A *Szózat*on kívül Vörösmarty még számos hazafiúi költeményt írt. Nagy változatosság tárul ki előttünk műfajban, eszmében, hangban, de mindenikben van valami a *Szózat* szelleméből: emlék és remény, önbizalom és aggály, de elszántság mindvégig. Hazaszere-tetről énekel, a mely a jelent ölelve tartja s a multtól lelkesítve jövőt teremt. A rendületlen hazafi hűséget zengi, s hol esengve, hol haraggal fordul a nemzetiségökhöz hűtelen úri hölgyekhez, de bízik a jobb jövőben, hiszi,

hogy a megifjuló magyar nem bízza többé hazáját a sors szeszélyére és szíve vérével váltja meg, éljen vagy vesszen. A jövődő jobb kor vagy a nagyszerű halál eszméje átvillan nem egy költeményén. De vannak sötét pillanatai is. A leigázott lengyel nemzet árnya meg-meglepi képzelődését, többel viseltetik iránta, mint részvéttel, mintha a magyar jövőjét a föltámadt és legyőzött lengyelben sejtené, mintha a nagyszerű halálról álmodoznék. Bor-dalában sem feledkezik meg hazájáról. A haza reményei és aggodalmai élednek föl a jó kedv szeszélyeiben. Hány magyar ember érzett és gondolkodott úgy a bor mellett, mint ő *Főli dalában*. «A legelső magyar ember a király» sora szárnyas igévé vált. «Éjszak rémes árnyai», melyeket egyik versszakában emleget, mihamar átnyultak a Kárpátokon. Néha türelme elhagyja és heves ódáiban könnyít lelkén, ilyenek különösen az 1847-ben írt költeményei. Egy szóval Vörösmarty 1825—1848-ig átéli, magába olvasztja nemzete vágyait, törekvéseit s leghathatósabban fejezi ki. Az ősi alkotmány védelme szülte *Zalán futását*, a Széchenyi által megindított reformmozgalom a *Szózatot*, a *Honszeretelet* mintha Deák sugalmazta volna, az *Országházán* Kossuth heves szelleme érzik.

Az 1848-iki átalakulás napjaiban keveset írt. A márcziusi napokban üdvözölte a szabad

sajtót, s midőn az idők nehezedni kezdtek, egy harszó dalt írt: *A sikra magyarok, fegyvert ragadjatok!* De azután elnémult; a politikában a forradalom hullámai emelkedtek, a költészetben Petőfi szilaj muzsája uralkodott. Mint képviselő 1848 végnapjaiban habozás nélkül követte az országgyűlést Debreczenbe. A vesztett és nyert csaták zajában élte napjait és Szózatának reményei és balsejtelmei visszhangzottak lelkén. A huszonötéves ifju az elhanyagolt ősi dicsőségről álmodozott s a puhaság fertőjébe süllyedt nemzetét siratta; hazafi erényről zengett, melynek csak emléke élt már s íme a negyvennyolcz éves férfiú betelni látta álmait. A régi magyar vitézség és hazafi föláldozás nagy tettei mintegy újjá születtek a forradalom viharában. Vörösmarty örömmel szemlélte mindezt, de folyvást aggodalmak kísérték. Nem tudott se a költészetnek, se a közügynek élni s tétlenségbe süllyedt. Midőn 1849 augusztusában az utolsó magyar sereg is letette a fegyvert, Bajzával együtt Szathmár-megyében bujdosott. A két költő négy hónapig rejtőzött a távol eső megyében. Mindenütt vendégszerető menhelyre találtak; egyik birtokos a másikhoz küldte őket, míg végre az üldözők nyomukat vesztették. Háltak a szabad ég alatt, egy párszor erdészkunyhókba kellett rejtőzniök s talán még most is láthatni valamelyiknek ajtaján Vergilius e szavait: *Nos*

patriam fugimus, melyeket Vörösmarty írónnal karczolt emlékül reá. 'Ekkor tájt írta *Emlékkönyvbe* czímű költeményét is, melyben kétségbeesését fejezi ki. «Mi a világ nekem, ha nincs hazám. A miért éltem, az már dűlva van». Az 1850-ik év elején a fővárosba jött, jelentkezett a katonai törvényszéknél, majd kegyelmet nyerve, falura költözött. Ritkán jött be Pestre, s ha bejött, mind komorabban tért haza. Barátai nagy része bujdosott vagy börtönben szenvedett, Bajzát megőrülve találta, az Akadémia csak eltűrve, mintegy elbujva tartotta üléseit, az irodalom kegyetlen önkény alatt nyögött, a nemzeti nyelv kiszorított mind a közigazgatásból, mind az iskolákból s a fővárost az idegen hivatalnokok egész özöne borította el. Falun legalább nem láthatott ilyesmit s Nyéken gyermeksege kedves emlékei vették körül. Dolgozni, írni akart, de nem volt képes reá. Csak a nemzet siralmát, Magyarország jajkiáltását tudta volna zengeni, a mit nem lehetett s egyebet semmit. Senki sem érezte mélyebben hazája szenvedését. Kedélye föl volt dűlva, mint a haza földje, mint az alkotmány, mint a nemzetiség: rom volt, mint Magyarország. Együtt nőtt fel egy jobb kor reményeivel, bajnoka, költője volt annak a nagy küzdelemnek, mely fejlődésbe indította az alkotmányt, nemzetiséget és újjá szülte a magyart: s íme mindez összedűlva,

letiporva. A Bach-kormány minden rendszabálya, mely a nemzeti lét gyökerét támadta meg: megannyi törzsírás volt szívének, bár hazafi kétségbeesése első rohamaiból kiocsúdva, nem tekintette örökre elveszettnek hazáját, bízott jövőjében, de a maga életét eljátszottnak hitte s a szomorú idők egész gyásza kedélyére nehezült. Nagyhehezen mégis irogatni kezdett: Shakspere *Lear királyát* fordította, s néhány költeményt írt. A *Vén cigány* volt utolsó költeménye; ezt az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyuladott, s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Nem sokkal ezután meghalt, 1855 november 19-én, éppen abban a házban, a hol azelőtt huszonöt évvel Kisfaludy Károly lakott és meghalt.

Pest emberi emlékezet óta nem látott oly népes temetést, mint a minő a Vörösmartyé volt. Húszezer embernél több követte a koporsót s a fogatok megszámlálhatatlan sora lepte el az utcákat. Az életét nemzetének áldozó férfiú halála is a nemzeti érzelem nyilvánulására adott alkalmat. A főváros népe öt sanyarú év után e temetésen lélekzett föl szabadabban, s a nemzetiség és hazafiság nagy költőjének fényes végtiszteletet adva, egyszerűsmind ki akarta mutatni érzelmeit, hogy «megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán». És élt folyvást s alig telt el néhány év, a

Vörösmarty *Szózata* zendült meg milliók ajkán visszakövetelve az alkotmányt, az 1848-iki alkotmányt. Vörösmarty nem csalódott, midőn erős hittet nemzete jövőjében szállott sírjába. Semmi sem veszélyesebb egyesekre és nemzetekre egyaránt, mint az elcsüggedés vagy elbizakodottság. Vörösmarty egész élete, egész költészete az elcsüggedés ellen irányul, de irányul egyszersmind a szájas hazafiság és elbizakodottság ellen is. Egyik költeményében így kiált föl:

Szeresd hazádat és ne mondd:
A néma szeretet
Szűz mint a lélek, melynek a
Nyelv még nem véthetett.
Tégy érte mindent, éltedet,
Ha kell, csekélybe vedd,
De a hazát könnyelműen
Koczkára ki ne tedd.

Rendületlen hűség a hazához, csüggedés és elbizakodottság nélkül — ezt hirdeti Vörösmarty élete és költészete. Ez eszme, ez érzés lángja hasza át szívünket, ezzel legméltóbban áldozunk a kegyelet oltárán, születése százados évfordulójának ünnepén.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

UTOLSÓ ÉVEI.

(1866.)

A forradalom után két főbetegségben szenvedett irodalmunk: a Petőfieskedés- és Széchenyieskedésben. A fiatal lyrai költők Petőfit utánozták, az ifjú és vén hirlapírók pedig Széchenyit. Amazok csak szenvedésökkel botránkoztatták meg az embert, emezek politikai cselszövényökkel és köpenyforгатásukkal is. Hála Isten! mindkét betegségből gyógyúltunk. Hírlapjainkban apad a Széchenyieskedés és kezdünk komolyabban foglalkozni Magyarorszáг újabb korszakának legnagyobb emberével. Igaz, Kemény Zsigmond oly kitűnő essayjén kívül, tizenöt év alatt a Kecskeméthy könyve * az egyetlen, mely mint Széchenyi-irodalom szóba jöhet, de kezdetnek ennyi is elég. Hogyan kívánhatnók Széchenyi terjedelmes és beható életrajzát, midőn nemcsak naplói hozzáférhetetlenek, hanem még

* *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1848—1860). Írta Kecskeméthy Aurél. Pest, 1866. Emich Gusztáv.*

munkái sínesenek összegyűjtve s holmi ízetlen anthológiákkal kell megelégednünk. Kecskeméthy munkája mintegy kiegészíti a Keményét, a mennyiben épen ott fogja föl az eseményeket, a hol Keménynek félbe kellett szakítani, tudniillik a forradalom után. Nem akarjuk e két munkát összehasonlítani. Kemény essayje, némely formai fogyatkozások mellett is, a legkitünőbb magyar essay, s bármely irodalomban díszes helyet foglalhatna. Kecskeméthy nem ilyesmit akart írni; könyve valami közép az emlékirat és tárczacikk között, töredékes és könnyed modorban mintegy sietősen papírra vetve. Minden esetre érdekes könyv; a szerző Széchenyi utolsó éveit leplezi föl, részint mint szemtanú, részint mint olyan, a ki megbízható forrásból meríthet.

Kecskeméthy 1857 őszén ismerkedett meg Széchenyivel Döblingben, a kihez aztán Bécsből majd minden héten átrándúlt. Azonban rajzát nem ez éven kezdi, hanem 1848-on, midőn Széchenyit orvosa, Balogh Pál, a döblingi tébolyházba kísérte. Az egész könyvet két részre oszthatni: az egyikben a tébolyodott, majd üdülő Széchenyi rajzát vesszük 1848—1857, a másikban a hazája sorsa iránt újra érdeklődő és döblingi rejtekében is tevékeny Széchenyit 1857—1860. haláláig. Természetesen, mindkét részszerző szoros kapcsolatban van egy csoport kérdés: örült-e és volt-e

Széchenyi betegsége vagy csak idegesség és kétségbeesés; vajon a kétségbeesett hazafi menhelyül választotta-e a döblingi tébolyházat, vagy mint őrült vitetett oda s később föl-üdülve sem akarta azt többé elhagyni; őrültsége testi bajból származott-e vagy tisztán szellemiből, volt-e az valami kapcsolatban öngyilkosságával vagy nem, rögeszméi ébredtek-e föl újra vagy azok körén kívül eső dolgok ragadták halálba?

Minderre nem ad Kecskeméthy kielégítő választ, sőt néha ellenmondásokba is bonyolódik. Épen azért adatai nyomán megkísértjük, a mennyiben lehetséges, tisztába hozni e kérdéseket.

Kecskeméthy könyve elején épen nem kételkedik Széchenyi őrültségében, úgy rajzolta őt, mint őrültet, ki 1848 szeptember elején már Pesten a falba vágja fejét, ki akar ugrani az ablakon, útközben kétszer kísérli meg az öngyilkosságot s oly dühös rohamokban szenved, hogy meg kell kötözni. Döblingben első napjai és hetei borzasztók voltak. Többször ágyára kellett kötözni, mert szokása volt fejét a falhoz vágni vagy a falnak futni öngyilkos szándékkal. Örjöngésig fokozódott idegesség és képzelődés, önvád és kétségbeesés kínozták. Néhány het múlva e dühös rohamokat tompa fásúltság követte és teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsájtott magához,

még nejét sem. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vette észre, hogy fehér ruhát kell váltania; a mosdásra rábeszélést várt; haját és körmét csak kényszerítve engedte leváogatni; asztalnál, ha nem figyelmeztették, a kezével evett. Napközben bús oroszlánként járt föl s alá szobájában, selyem kendőit tépve s rongyokká szakítva. Majd beszédes és fecsegő lőn. Az orvosokkal, ápolókkal, örökkel folyvást beszélt, senkit szóhoz jutni nem engedve. A mi lelkét nyomta, azt végetlen ismétlésben újra meg újra kitárta, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát. Ez állapot mintegy két évig tartott, míg a kór önmagát kimeríté. Széchenyi lassanként javúlt, únta magát, szórakozást keresett. Elkezdett a betegápolókkal malmozni, farkast és kecskét játszani, ostáblázni s annyira bele hevült a játékba, hogy alunni menni is elfeledett. E játékok fölébresztették benne a sakk iránt való régi szenvedélyét. Egy művelt itjút fogadtak melléje, ki az esti órákban Bécsből kijárt hozzá sakkozni. Végre a sakk nem elégítette ki. Mintha csak a sakkkal ébredtek volna lelki erői, szellemi érdekelt-sége s az emberek utáni vágya. E fordulópont 1852—53-ban állott be. Az első vagy elsőkegyike, kit látni óhajtott. Lonovics érsek volt; 1853-ban neje és gyermekei látogatásán kívül másokat is szívesen látott. Láthatóan üdült, a külvilág iránti érdeke nőttön-nőtt; társalgása mind nyu-

godtabb, elmésebb és vonzóbb lett. Szellemi tevékenysége is fejlődött, olvasni és írni kezdett.

Ime néhány főbb vonás az őrült és üdülő Széchenyi életéből 1853-ig. A tébolyház igazgatója, Görgen szerint, Széchenyi beszédei *mania desperatoriára* mutattak, mely vallásos kínnal és politikai önváddal volt kapcsolatban, mert szakadatlan vádolta magát, hogy az épen kitörni készülő forradalmat ő idézte elő a demokratiai párttal való kaczerkodásával. «Így Széchenyi őrültségében nem beszélt — jegyzi meg Kecskeméthy — az őrültnek énje megzavarodik, de azért önmagának reflexusa. Miféle demokratiai párttal kaczerkodott Széchenyi? Ez nyilván csak Görgen homályos felfogása arról, mit Széchenyitől hallhatott, de nem értett, s minek csupán alapja igaz, tudniillik az, hogy Széchenyi kétségbe esett a haza sorsán s hogy annak veszte miatt önmagát, saját munkásságát, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette, okolta; s hogy ő, a ki mindig vallásos volt, az Istennel való kibékülést lehetetlennek tartá, oly borzasztóknak hívén bűneit.» Úgy hisszük, hogy itt a szerző könnyedén ítél. Nem védjük Görgennek se tehetségét, se jellemét, de azt nyomós okok támogatják, hogy itt Görgen igazat mondott, legfőbb kifejezése nem volt elég szabatos. S e pont annyival fontosabb, mivel Széchenyi őrültsége s halála indokaira is világot vet.

Keckskeméthy csak annyit ismer el Széchenyi kétségbeesése, őrfülsége indokaiból, hogy elveszettnek hitte hazáját, hogy veszte miatt önmagát, saját munkásságát okolta, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette. De így csak magában oly általánosság, a melyből hajos Széchenyi rögeszméjét s általában őrfülsége lélektani fejlődését kimagyarázni. Úgy látszik, hogy Széchenyi a reformatorok és izgatók tragikumát teljes szörnyűségében érezte s megtört ez érzés alatt. Mint reformator és izgató lépett föl s alig telt el tíz év, egy másik izgató túlszárnyalta; hiába küzdött ellene, elvesztette minden népszerűségét, s ime nyolcz év múlva a reform forradalomma vált, az izgalom élethalál-harczczá, a melyben a nemzet elvérzett. Széchenyi nem annyira azt bánta, hogy a magyart halottaiból föl-ébresztette, hanem azt, hogy az általa fölkel-tett mozgalom oly irányt vőn, mely forradalomra vezetett, s ez irány magvait első fölléptekor ő maga vetette el. Őt nemcsak a haza veszte ejtette kétségbe, hanem tévedéseinek öntudata is. Önvád marczangolta szívét. mert azt hitte, s nem minden alap nélkül, hogy túlszárnyaltatása, a forradalom, a legbensőbb kapcsolatban van azzal a móddal, melylyel pályája első felében az izgatást megkezdette. Mindjárt első fölléptekor megtámadta, kigúnyolta a magyar múltját és jelenét s nagy

jövőt ígért neki, hitelt lehelt bele, s mély meggyőződést, erős lelkesülést keltett föl benne az új eszmék iránt, de az átalakulás nehézségeit és módját kevésbbé leplezte föl előtte. Már Kemény megjegyezte Széchenyi pályája első felének e jellemvonását. «Széchenyi — úgy mond Kemény — előbb akarta a pangó nemzetben a meggyőződést egy vagy más reform szükségéről fölbresztteni, csak azután tartá czélszerűnek a létesítés módszerét, vagy a mint ő szerette mondani, a *mikéntet*, fejtegetni. E különválasztás, e fölosztása a munkának, elméletileg sokat mutat, de létező körülményeink közt kétségkívül befolyt ama fölszínes iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrel megelélni s elég óvatossággal elhárítani restellette. Mert a ki a meggyőződést és megoldást, az eszmét és a fogatosítás részleteit egyszerre nem oltja be a néptudalomba, az gyorsította ugyan az izgatás sikerét, de veszélyességét is emelte, kivált oly országban, hol az alsóbb rétegekben döntetnek el a kérdések, mint nálunk a követ-utasítási jog által történt. Széchenyi e hibát leginkább a *Stadiumban* éreztette, melyben rendkívül mély és rendkívül fölszínes volt egyszersemind, mert e könyvben rendszeresített az a modor, mely a reform eszméit a fogatosítás részleteitől egészen különválasztja.»

Az izgatás e módját mintegy örökölték Széchenytől a megye és sajtó szónokai, a nemzet folyvást meggyőződött és lelkesült s nem igen hallgatott Széchenyire, ki a megoldás nehézségeiről, a taktika és modor fontosságáról oly mélyreható és kétségbeesett röpiratokat írt. Mi volt egyéb a Kossuth *Pesti Hirlapja*, mint egy hetenkint háromszor megjelenő *Stadium*? Nem mondá-e mindenki, hogy Kossuth csak ugyanazt teszi és hirdeti, a mit Széchenyi s ez csak sebzett hiuságból üldözi amazt? S gr. Dessewffy Aurél a *Kelet népe* megjelenésekor nem festette-e élénk színekkel az izgatók sorsát, a kik egymást szülik és emésztik föl? Ime a benső kapcsolat Széchenyi föllépte és a forradalom között. Lehet, hogy a forradalom e nélkül is bekövetkezett volna, mert számos más tényezője is volt; lehet, hogy Széchenyi e kapcsolatot a valónál erősb, döntőbb- és végzetszerűbbnek hitte: elég, hogy a fájdalom és kétségbeesés perczeiben könnyen rögeszméjévé válhatott az, hogy egyedül ő az oka Magyarország szerencsétlenségének, mert kaczerkodott mindazzal, mi később a forradalmat előidézte. Egy szóval Görgen csak a kifejezésben hibázhatott s nem egyszersmind a dolog lényegében s ha ide vesszük Széchenyi mélyen érző szívét, melyen eszével zsarnokoskodott, ideges önkínzó természetét, erős szenvedélyességét, melyet korlátolni és elnyomni

igyekezett; ha meggondoljuk, hogy a forradalom kitörésekor veszni hitt mindent, a miért élt: nem természetes-e, hogy szelleme elvesztvén súlypontját, a fegyelem alól kiszabadult érzések martaléka lőn s amaz iszonyú belválsághoz jutott, melynek legrémítőbb eredménye a megőrülés? E mellett Széchenyi vallásos volt s már ifjú korában is hajlott olykor a rajongáshoz. Önvádja nem költhette-e föl vallásos önkínzását s ő, a ki annyiszor mondomta elleneinek, hogy a pokol jó szándékkal van tele, nem érezhette-e keblét pokolnak, Istennel való kibékülését lehetetlennek? S vajon, midőn lassanként meggyógyult, rögeszméjének némi maradványát nem találhatni-e meg benne? Maga Keckskeméthy említi, hogy «lelkében mindig volt egy sötét pont, hiedelem vagy fogadalom, vagy ha úgy tetszik rögeszme, mely nála különféle módon nyilatkozott, de félreismerhetetlenül élt benne, s mely szerint ő a tébolyházból többé élve ki nem jő, ki nem jöhet, ki nem fog menni.» Vajon csak azért nem akarta-e elhagyni a tébolyházat, mert azt hitte, hogy többé nincs szerepe Magyarországon, mert nem kívánt szerencsétlen hazájában élni s nem egyszersmind azért-e, hogy magát mintegy büntetésül vezeklésre kárhoztassa, börtönbe temesse? E fogadalom nem lehetett-e kapcsolatban rögeszméjével s ezt vajon nem valószínűen magyarázza-e ki Gör-

gen vallomása, a mely fölött Kecskeméthy oly könnyedén pálczát tör?

A könyv végén egy egész szakasz tárgyalja Széchenyi örültségét. Kecskeméthy sok becses adatot szolgáltat, élelmű észrevételeket tesz, a melyeket lehetetlen lesz mellőzni Széchenyi életíróinak. Azonban a szakasznak két nagy hibája van: először némikép ellenkezik a könyv elejével; másodsor épen Görden vallomása könnyed elvetése miatt nem képes elég világosan és biztosan kimagyarázni Széchenyi lélekállapotát. A szakasz czíme ez: *Vajon örült volt-e Széchenyi?* E kérdés egy kissé különösen hangzik akkor, midőn Kecskeméthy könyve elején elfogadta mind Kemény, mind orvos Balogh Pál adatait, a kik a forradalom kitörésekor örültnek rajzolja Széchenyit, sőt maga is más. szintén hiteles adatok nyomán 1848—1853-ig, mint örültet írja le. Úgy látszik, hogy Kecskeméthy csak az 1853—1860-ig terjedő időszakra nézve veti föl e kérdést, azonban csak látszik, mert egy helye így szól: «Nem volt-e azon határozatban: a döblingi tébolyházba menni már elejétől fogva a *menekülésnek némi utógondolata*, mely később is az intézet-hez lánczolá? E határozatban nem erősítette-e meg és ijedelmeit nem növelte-e az a látvány, hogy nála annyi kisebb és jelentékenyebb hazafit is súlyosan sújtott le a boszúállás hóhérkeze? Ezt kérdék már sokan és a kérdések

nem egészen jogosítatlanok, se nem értelmezhetők úgy, hogy Széchenyi soha beteg nem lett volna.» Tehát az a föltevés nem egészen jogosítatlan, hogy Széchenyi menekülés, rejtőzés végett ment Döblingbe, bár beteg volt, ha nem is épen őrült. Tehát ment és nem vitték. Ekkor Széchenyi őrültsége tettetéssé súlyyod le, melyet legföljebb a Brutus-féle szerep nemesít meg. Ha Kecskeméthynek megvolt e kétsége, kár volt azt a döblingi három első év rajzában is nem éreztetnie. Így az olvasót a helyett, hogy fölvilágosítaná, csak nagyobb zavarba ejti. Úgy látszik, mintha Széchenyi őrültségét és gyógyulását nem tudná meg-egyeztetni, pedig a mint gyógyúlt állapotjában rajzolja, folyvást érezhetni e nagy lelken az iszonyú válság nyomait, sőt félhetni megújulásától is. Kecskeméthy csak a már gyógyúlt Széchenyit ismervén, el-elfeledi az egykor őrültet, a kit mások után rajzolt s ha nem meri is egyenesen tagadni, titkon kétkedik benne, a mit olykor el is árúl. Ez utolsó szakasz az 1857-1860-ki évek lélektani vizsgálata inkább, mint, szerves kapcsolatban, az 1848-1860-ki éveké. S mi a végeredmény? Semmi biztos. Minden esetre a szerzőt saját adatai is többre jogosíthatták volna fel.

A tébolyházi orvosok vallomásait terjedelmes kivonatban vesszük, de Görgent kivéve, az orvosok mindenike csak gyógyúlt állapot-

jában ismerte Széchenyit, Görgent pedig, a ki kezdettől fogva észlelhette, csekély figyelemre méltatja Kecskeméthy. A törvényszéki orvosok, a kik Széchenyit fölbonezolták, következően nyilatkoznak: A megvizsgált szervi változások részint olyanok, melyek a vizsgálynak már előhaladott kora által föltételezvék, részint olyanok, melyek az élet minden korszakában beteges állapotra mutatnak. Ilyenek a gyomordaganat, a rostos daganatok, a vese felületének duzzadásos volta, végre kettős ágyéksérve. E symptomák egyikéből sem következtethetni elmebeli háborodottságot, annál kevésbbé, mint-hogy a velőt szerte lobbantván a lövés, vizsgálat alá venni nem lehetett.» Kecskeméthy maga bevallja, hogy csak szellemi és erkölcsi jelek és tények összevetése tájékozhatja a vizsgálot Széchenyi lelki állapotja felől. Ez alapon kezdi hát meg vizsgálatát s a hazaszeretet érzésének, Magyarország regenerációja és megmentése eszméjének túlzásából magyarázza ki Széchenyi beteg kedélyét, melynek folyvást táplálékot nyújtott szigorú önbírlatra hajló természete és feldúlt idegrendszere. «A mennyiben — úgymond — sokan a tébolyodottság leggyakoribb formájának ismerik vagy általában fölismerhető jelének tartják a beteg minden gondolatának egyetlen gondolat túlzásában való összpontosulását, annyiban nem lehet lényeges különbséget találni az 1848 előtti

és utáni Széchenyi között.» De vajon mit tesz ez, ha nem azt, hogy Széchenyi 1848 előtt is csak oly tébolyodott volt, mint 1848 után; vagyis tulajdonkép soha sem volt tébolyodott, de többé-kevésbbé beteg kedélyű mindig s e tekintetben nincs különbség az 1848 előtti és utáni Széchenyi között? Kecskeméthy ki akarván mutatni, hogy Széchenyi lelkében az őrültség elemei épen nem hiányoztak, sokkal többet bizonyít, mint a mennyit talán szándékozott. Különben igen érdekes párvonalba állítja a pesti és dőblingi Széchenyit, s éleselműen fejtegeti szelleme ugyanazon nyilatkozatait, melyek között csak az 1848-ki események æquatori éghajlata alatt kifejlett idegessége tesz különbséget. Bármily becsesnek tartjuk e párvonalt, mindig fönn marad az a kérdés, hogy egy nagy érzés, nagy gondolat túlzása magában megfejtje-e Széchenyi őrültségét s gyógyulása után sem szűnő beteges kedélyét, mely elvégre is öngyilkosságra vezette? Mióta a világ áll, nem voltak-e emberek, kiket szintén egy nagy gondolat, nagy érzés vezérlett az életén át s bármely tragikai körülmények között is, megőrültek-e mindnyájan? Nem szükséges-e egy nagy gondolat, egy nagy érzés túlzásának bizonyos egyéniséggel, bizonyos viszonyokkal találkozni, hogy ily rémítő válság álljon elő s vajon azon okok, melyeket fennebb Széchenyi jelleme, pályája, s Görgen vallomása

alapján fejtegettünk, nem ily specialitásokat foglalnak-e magokban?

Kecskeméthy Goldberg orvos nyomán említi Széchenyi szigorú önbírálatra hajló természetét s helyesli Kant ama nevezetes mondását, hogy folytonos önszemlélet rajongáshoz és örüléshez vezet. Ez önkínzással kapcsolatban állónak rajzolja életunottságát, melyet már 1841-ben írott pótvégrendeletében kifejezett e szavakkal: «Fejem vágassék el nyakamról, nehogy valamikép még egyszer, habár pillanatra is, ez életre ébredjek, mert gyűlölöm léteimet.» Azonban arra nézve, hogy a szigorú önbírálatra hajló természetből életúntság, betegség, sőt örűltség fejlődik ki, nem kell-e specialis okoknak is közreműködni s ilyeneket nem nyújt-e Széchenyi egyénisége és politikai pályája? Vajon az a körülmény, hogy 1841-ben, midőn a *Kelet népét* írta, s megjósolta a forradalom közelgését, már önvád és búskomorság kínozzák, nincsenek-e kapcsolatban 1848-ki rögeszméjével, hogy ő az oka a forradalomnak s Magyarország bukásának? Ime a holt adatok hogyan nyernek életet és kapcsolatot! Széchenyi felelősnek érzi magát mindazért, a mit Kossuth tesz s elátkozza, gyűlöli saját lételetét. Kossuth az ő nyomán halad, tévedéseiben csak saját tévedéseit látja óriás alakban; Kossuth szintén egy dicső Magyarországot ígért, dicsőbbet mint ő, s illúziókkal tölti el a nemze-

tet; föllép Kossuth ellen nemcsak haszaszeretetből, hanem felelősségből is; szívében kétségbeesés és önvád, ajkán keserűség és fájdalom, gúny és profétai ihlet, mind hiába, a forradalom kitör s mindent magába temet, a miért élt, lelkesült és küzdött. Széchenyi nemcsak a haza regenerációja és megmentése nagy gondolatát, nemcsak a hazaszeretet és hazafájdalom nagy érzését túlozta, hanem saját felelőssége s önvádja gondolatát és érzését is. E kettő együtt fejti meg őrülségét, egyik sem külön, mert egyik a másikból foly, sőt összeolvadva egymást táplálja.

Kecskeméthy hajlandó Széchenyi elmebeli állapotját az ötvenes években teljesen egészségesnek tenni föl, de azt megvallja, hogy mindig volt lelkében két sötét pont, tudniillik, hogy a tébolyházból többé élve ki nem jó; továbbá, hogy soha sem tudott megválni az öngyilkosság gondolatától, mint azt pisztolyainak aránylag derült napjaiban való beszerzése bizonyítja. «Rögeszmék — úgymond, — fatalismus, hit a csillagokban, s a mysticismus ezer tücskei örültek és nagy emberek közös sajátja. I. és III. Napoleon, Wallenstein, Széchenyi vagy egy tébolyház obscurus lakói találkoznak ebben. Ismeretlenektől való félelem, remegés a sejtelmektől, magyarázhatatlan lelki érintkezésekben való hit — ha művelt emberekben vesszük észre, azt mondjuk idegesség,

ha parasztnál, azt mondjuk babona, ha feltűnő betegnél, azt mondjuk, tébolyodottság.» De vajon ez által meg lesz-e fejtve Széchenyi lélek-állapota, rögeszméje? Vajon I. és III. Napoleon fatalismusát, Wallenstein mysticismusát nem magyarázhatni-e ki az idegesség ily kizárólagos szerepeltetése nélkül is? A naiv korban minden oly embert, a ki nagy dolgot vitt véghez, Istentől küldött hősnek hittek; így lőn az eposz egyik főeleme a csodás, így lettek az eposz hősei végzetszerűekké. E hit, bár más alakban, most is él a népekben. Az oly embereket, a kik egy nagy mozgalom élén állanak és századokra kiható változásokat idéznek elő, a Gondviselés küldötteinek tekinti a nép. Nem természetes-e, hogy a lángész önbizalma, a siker varázsa egy Napoleonban még jobban megerősíti a küldetés hitét s bizonyos fatalismust kelt föl? Wallenstein mysticismusát nem magyarázzák-e ki egyénisége, tanulmányai és kora? Így Széchenyi kedélyének e rejtélyes pontja is alig lehet egyéb, mint az önvád és vezeklés, képzelt vagy valódi politikai tévedéseiért, Magyarország bukása miatt. Minden esetre e magyarázatot lélektani okok támogatják, s kivált Széchenyi vallásossága. Öngyilkosságra való hajlama és habozása is önvádló életuntsága és vallásosságából folyhatott, de egyszersmind kapcsolatban volt 1848-iki örültségével, midőn szintén meg akarta magát gyilkolni s nem

egyszer. Gyógyúltával enyhül az önvád, de ama fogadalomban még mindig élni látszik; háttérbe vonúl az öngyilkosság gondolata, de soha sem enyészik el. A közügyek iránti érdekeltség, hazafi munkásság és remény újra föléledtek a beteg kedélyében, de a válság megújult, bár az eseményekhez képest más árnyalattal; mert Széchenyit 1860-ban valószínűen az ölte meg, a mi 1848-ban örüllté tette. Kecskeméthy könyvének legnagyobb hibája éppen az, hogy Széchenyinek mind örülltségét, mind öngyilkosságát igen egyoldalúan, sőt mondhatni fölületesen magyarázza.

A könyv legterjedelmesb és legérdekesebb része Széchenyi utolsó éveinek és halálának rajza. Kecskeméthyn meglátszik a közvetlenség; élénk érzéke van a jellemző iránt s némely jelentéktelennek látszó apróságot jól vegyít a nagy dolgok közé. A töredékesség, aránytalanság s a sietős dolgozás jelei nem váratnak az olvasóval művészebb compositiót, de néhány szépen írt részletet bajos volna elvitatni a műtől. Kár, hogy Kecskeméthy egy pár ízléstelen kifejezést használ, például: «Széchenyi büszke volt fiára, e *sikerült ifjúra*»; s valódi virtuoiztást tüntet ki az igekötők magyartalan elhelyezésében, például: «a szivarvéget *átdöfni szokta*» e helyett: át szokta döfni; «az ágyra *lekötözni kelle*» e helyett: az ágyra le kellett kötözni; «e lekötelező modorban írt levélben

azon óhajtást is *lejezi ki* e helyett: *kifejezi*. Azonban legtöbbet árt a könyv æsthetikai hatásának részint az, hogy Kecskeméthy okiratait, minők Széchenyi levelei, az orvosok és szolgák vallomásai, nem dolgozza föl, se a függelékbe nem teszi, hanem egész terjedelmökben a szövegbe nyomatja; részint pedig az, hogy saját egyéniségét némely helytt igen is bele vegyíti. Jól tudjuk, hogy az emlékirattal némikép rokon munkát nem lehet egyéniségünk belevegyítése nélkül írni, de mindennek megvan a maga módja és határa. Kecskeméthy mindjárt elől elmondja, hogy az 1848-ki nagy katastropha koraérett politikai józanságát rideg practicismissá fagyasztá, hogyan lett a bécsi cs. k. központi könyvvizsgáló bizottság elnöki helyettese, hogyan fojtotta el hazafi fájdalmit epicuri és kosmopolita életmódba. Nem rójuk meg ez őszinteséget, de kérjük: nem groteszk ellentét-e, hogy Széchenyit, kit az 1848-ki nagy katastropha önkínzóvá és őrültté tön, az rajzolja nekünk, kit ugyanazon csapás epicureussá és kosmopolitává alakított? Nem zavarja-e az olvasó hangulatát, nem árt-e a könyv æsthetikai hatásának? Kecskeméthy Széchenyivel való viszonya miatt hivatalbeli visszaélés gyanújába esik, bár a gyanú alaptalan volt, hivatalát elveszti, s néhány óráig vizsgálati fogságot kell kiállania. Mindezt Kecskeméthy meglehetősen körülményesen és hosszan

írja le. Vajon volt-e rá szükség? Azt, a mi Széchenyire tartozott, e perből egy féllapon is el lehetett volna mondani. Helyes volt-e, hogy Kecskeméthy Széchenyi tragikai halála elbeszélésével fölindított kedélyünket saját szenvedésével foglalkoztassa, melyet másutt talán érdekekkel olvasnánk, de itt a Széchenyié után, minden jóakarat mellett, legalább is unalmasnak kell találnunk? De elég; szakítsuk félbe megrovásunkat, különben mi is Kecskeméthy hibáját követnők el. Térjünk vissza Széchenyihez.

Kecskeméthy eleven képét rajzolja Széchenyi döblingi életmódjának. Mindenben a régi, de a már hanyatló s beteg kedélyű Széchenyre ismerünk benne. A mi régebben öltözetében, modorában különcz vagy felöltő volt, most majdnem groteszkké változik s a háttérben mint sötét árny, meg-megjelen rögeszméje. Öltözete Döblingben bizarr volt mindig, de nem ízléstelen s némi vegyületét mutatta az angol, török és magyar öltözetnek. Rendesen vörös nadrágot, könnyű, hegyesorrú sárga csizmát s egyszerűen zsinórozott zekeforma otthonkát viselt. Hosszú szakált és bajuszt eresztett. Szemeinek sötét fényét gyakori bágyadság váltotta föl. Erős hangja még megvolt, de kiejtésén érezni lehetett fogai hiányát. Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolta be széles homlokát. Kopaszodó fejét

be kívánva takarni, de a meleget nem tűrhetve, papírföveget hordott, mely kék, vörös, fehér és sárga szeletekből volt készítve, s melyet maga is bolond-fövegnek nevezett el. Néha elővette csákányát, s ha valami jó hírt hailott, egy derült csárdást fújt el rajta s csoszogva táncczal kísérte. Őt szobája volt, kényelmesen bútorozva, tele csecsebecsével, bizarr figurával, torzképpel, tintatartóval, órával, melyek különbözőn jártak, hogy különböző időben üssenek. Ablakai a tébolyház kertjébe nyíltak, melyben eleinte gyakran sétált, de egyedül, kerülve az embereket. Itt látta meg őt egy ízben s kiáltott reá a szintén ez intézetben levő Szálbek György s így köszöntötte: «Üdvözlöm a nagy grófot». «Nem nagy gróf, hanem nagy bolond», viszonzá Széchenyi bosszúsan s többé nem mutatta magát a kertben. Korán reggel kelt föl, hideg vízben fürdött télen-nyáron, s minden oldalon kertre nyíló ablakait fölnyittatván, föl s alá sétált szobáiban, míg számítása vagy erejének állapota szerint negyed, fél vagy egész mérföldnyit nem járt. Kiszámította, hogy itt létének ideje alatt hány mérföldet járt; annyit, hogy az európai szárazföldet kétszer megkerülhette volna. Azután írt és olvasott. Reggelizett és ismét írt és olvasott, egész nap, sokszor fél éjjel. Ebéd előtt és után néhány látogatót fogadott el, kiknek száma 1858 után mind inkább

növekedett; esténként sakkot játszott, melyben a bérelt játszótárson kívül sokszor több műkedvelőt kifárasztott, többnyire saját fiait. Egy szóval, a meggyógyúlt s mégis beteg Széchenyi folyvást kereste a szórakozást, s bár szellemi erejét teljesen visszanyerni látszott, volt benne valami baljóslatú. Nem akart kimenni a tébolydából, sőt még a kertbe sem, sétálni. Ha szó volt róla, miért nem megy ki a szabadba, így kiáltott föl: «A teremtés sokkal szebb, hogysem én hozzá illeném». Mintha Hamlet szólalna meg, mintha e mondástól csak egy lépés volna Lear fölkiáltásához: «Adjatok pénzmat, hogy édesítsem meg képzelődésemet». A család, látva gyógyulását, remélte, hogy előbb-utóbb elhagyja a tébolyházat; apró cselekhez folyamodott, kicsalta előbb a kertbe, hogy a levegőhöz, a szabadhoz szokják s fölébredjen benne a vágy a szabadba, talán haza, talán Czenkre menni. Vagy kétszer ki is ment a kertbe, de rosszúl érezte magát, félénken tekintett ide s tova, mintha megbánta volna, a mit tett s hamar visszatért. «A természet beteges nyilvánulása volt-e a színváltozás szokatlan benyomása alatt — jegyzi meg Goszmann orvos, kitől Kecskeméthy ez adatot vette — vagy szemrehányó intés egy titkos fogadalomra, vagy mind a kettő együtt.» Az öngyilkosság gondolata is meg-megvillan elméjében. Aránylag derült nap-

jaiban szerzi be fegyvereit s Görgennéhez írt leveleiben a többek között a következő hely is előfordúl: «Ha olyan számos családom nem volna, régen véget vetettem volna gyűlölt, vígasztalan életemnek, ezt az élet minden helyzetében meg lehet tenni erős akarattal».

Ime a szellemi erejét visszanyert Széchenyi-ben az örökség némi maradványai: a fogadalom, mely önvádjából foly, mint vezeklés; az öngyilkosság, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja. S e közt mégis föléled benne a államférfiú, mintha Magyarország ügyeinek vezetését újra meg akarná ragadni. Midőn 1857 őszén Kecskeméthy megismerkedik vele, már nagy szellemi tevékenységet fejt ki. Döblingi magányában tudja mind azon apró és nagy dolgokat, melyek a hazában vagy Bécsben, a magas és a legmagasabb körökben történnek. A hazai és külföldi, különösen a komolyabb irodalom terén minden újabb jelenségről tudomást vesz. Minden magyar nyomtatványt kivétel nélkül megvett, minden magyar lapot járatott s legalább futóan átnézett. A nevezetesb külföldi lapokat szintén olvasta; politikai röpirat soha sem került el figyelmét. Szóval: kormányzati, társadalmi és irodalmi téren nem volt oly nagy és kicsiny jelenség, mely ne érdekelte volna. Folyvást és sokat írt; rendszeren vezetett naplójába följegyzé nemcsak pillanatnyi esz-

méit, hanem a legapróbb napi eseményeket is. Levelezése is igen széles körű volt. Továbbá igen sokat írt külföldi, kivált angol lapokba, névszerint a *Times*ba. Azonban csaknem egy egész évi tevékenysége az oly híressé vált *Ein Blick* című munkájában összpontosult, mely 1859-ben jelent meg Londonban. Általában 1859-ben láthatóan üdült és heves tevékenység ragadta meg. Az olasz hadjárat kézzel foghatóvá tette a tíz évig követett kormányrendszer absurdumait. Széchenyit mind gyakrabban látogatták meg a tekintélyes férfiak. Politikai színű ebédek váltották föl egymást. Midőn Bach és Kempen elbocsátása, báró Hübner belépte a ministeriumba, valami józan fordulatot sejtetett s hajlam látszott ott kezdeni a megoldást, hol a helyzet bonyodalmainak súlypontja volt: Magyarországbán, és midőn Hübner a magyar aristocratia tagjaival némi érintkezésbe lépett: Széchenyi czélszerűnek látta az iránt, hogy mi a teendő, a kormány fölvilágosításához járúlni s azt az actio sürgető szükségéről meggyőzni. E végre eszméi és utasításai szerint két emlékiratot készíttetett, melyek az ő közvetítése által Hübner és Rechberg kezébe jutottak. E mellett az actio megkezdésének módját tervezte és sokat foglalkozott azzal az eszmével, hogy czélszerű volna a kormány hallgatólagos engedélyével oly gyülekezetet hozni létre Bécsben, mely

szó szerint *Assemblée des notables* vagyis az ország legkiválóbb férfainak gyülekezete volna és szabad discussio útján alapítaná meg és pontozná az ország kívánalmait.

Egy szóval, Széchenyi újra régi elemében volt, s bár szobájából nem lépett ki, egészen besodródott a politikai küzdelmekbe. De hogyan egyeztethetni ezt meg lelki állapotjával, hogyan akarja újra szolgálni hazája ügyét, melynek jövőjén kétségbe esett, hogyan lép újra a politikai pályára, midőn nemzete szerencsétlenségének egyik főokát saját tévedésében hitte föltalálni s e miatt önvádja fogadalom alakjában folyvást él kebelében? Nem ellenmondás-e ez? Vajon nem gyöngíti-e az imént kifejtett nézetünket, melylyel Kecs-keméthy egyoldalúságát ostromoltuk? Nem. Az ellenmondás csak látszólagos. Széchenyi 1848-ban kétségbeesett hazája jövőjén s a hazafi bánat és önvád kínjai között megőrült. A mint lassanként gyógyúlt s a szórakozás és foglalatosság fölébresztették szellemi munkás-ságát, ismét hazája ügyeihez fordúlt, mert némi remény csillámlott föl előtte. A kormány tévedései és a nemzet életerege ki-kiemelték csüggetegségéből. «A magyar életrevalóságát, tavaszi korát halálos kínjai után, jelen veszedelmei között is, még ma is ezer jel bizonyítja», — úgy mond 1858-ban az akadémia igazgató tanácsához írt levelében. Azonban e

remény, e hit nem az, a mi egykor volt, midőn fölébresztve szunyadó nemzetét, lelkesülten kiáltá: «Magyarország nem volt, hanem lesz». Nem kételkedett, hogy a Bach-rendszer meg fog bukni, de a mint Kecskeméthy megjegyzi, az folyvást és mélyen aggasztotta, hogy mi fog kifejlődni a végtelen zavarból, nemzetünk állása, a régi Magyarország, meg lesz-e menthető és legjobb esetben nem fog-e a nemzetiségi szövetségesek rendszerében mint olyan elenyészni? Ez új remény és aggodalom, mert elfoglalták, úgy látszik, eleinte enyhítették régi kétségbeesését. Mintegy megkönnyült, hogy *Blickjében* kiönthette, mint maga mondja, kétségbeeséssel határos fájdalmát. Hazafi mély érzése most nemcsak emésztette, hanem éltette is. Tevékenysége kevésbbé engedte önmagába süllyedni, mint azelőtt. Hazájának él újra, de nem akar kimenni a tébolyházból, s minden tette, egész eljárása mutatja, hogy nem kíván nemzetének vezére lenni. Úgy látszik, mintha az a rögeszméje, hogy vést hozott nemzetére, hogy átok van rajta, folyvást uralkodnék kedélyén. Az egykori izgató csak a dynastia, a kormánykörök és külföld fölvilágosítója akar lenni, őrizkedik nemzetével bármi módon érintkezni; gróf Zichy Ferenczhez s az akadémia igazgató tanácsához írt levelei közkézen forogtak ugyan, de nem foglaltak magokban semmi fontosabbat. Államférfiúi nagy elméje csak a

veszélyeket érzi, látja, de nincs egyetlen egy mentő gondolata a jövőre. Reménye csak egy álom varázsa, aggodalma élő kín, mely fölébreszti régi kétségbeesését, tervei, eszméi csak a megtört lélek, a kiapadhatatlan hazafi érzés végföllobbanásai. Szerző nagy dicsérettel emlékszik Széchenyi terveiről s a befolyása alatt írt röpiratokról, de nekünk úgy tetszik, hogy azok nem méltók az ő alkotó szelleméhez s ilyesmikre sok más ember is képes lett volna Magyarországon. Lángesze csak *Blickjében* nyilatkozik, a humor és satira e rettentő vegyületében, mely egészen illet lelkü állapotjához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy genális lélek fájdalma teremthet. Itt minden, a mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Kecskeméthy mentegeti e munkát s minden elismerése mellett, úgy látszik, nem tartja méltónak egy államférfiúhoz, egy bölcshez. Pedig csak ily munka illett egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, a minő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a fenségest és trivialist, a tragikait és komikait s a valódi satira soha sem viselt glacé-keztyűt. Juvenalis és Swift maró gúnya egyesül itt Shakspeare hamleti és leari humorával s bár Széchenyi töredékes modora nem nyújthat művészi egészet, néhány

lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival. Széchenyi e munkájában megboszúlta azon iszonyú sebeket, melyeket egy ádáz kormányrendszer és képmutató képviselője ütött az ő és nemzete szívéen, s oly bélyeget nyomott reá, mely örökké élni fog a történelemben.

Ily benső kapcsolatban vizsgálván Széchenyi örültségét, gyógyulását, hazafi tevékenységét s mind azt, a miben beteg szelleme nyilatkozott, öngyilkossága is érthetőbb lesz előttünk. Kecskeméthy sok becses adatot szolgáltat ugyan halála körülményeihez, de azt egyedül a rendőr-ministerium üldözésének tulajdonítja, mi minden esetre egyoldalú magyarázat. Lásuk röviden a tényeket. Hübner lelépte után Thierry lőn a rendőr-minister. A burocratiai absolutismus érdekében megkezdődött a reactio a sajtó ellen s az egész kormányzatban. A nagy zajt ütött és sok epét fölkevert *Blick* anonym szerzője figyelem tárgya lőn s mindazok, a kik hozzá látogatni jártak, rendszeres kémlés alá vétettek. 1860 márcz. 3-án Széchenyinél házmotozás tartatott. A döblingi tébolyházat egy sereg bizalmas (Vertrauter) és rendőr-katona vette körül. Széchenyi szobájába egész váratlan a híres rendőr-tanácsos, Felsenthal, lépett be, két biztos kíséretében. Íratai lefoglaltattak, naplója elvétellett. Széchenyi levelet írt Thierrynek, melyben visszakívánta

tisztán családi érdekű irományait, s kérte, hogy szerencséltesse látogatásával. Thierry kérése első részét teljesítette, a másodikat nem. Válaszolt levelére s elutasította a Széchenyivel való érintkezésnek még gondolatát is, és szárazon oda vetette, hogy készüljön el még rosszabbra is, mert a döblingi tébolyház megszűnt számára menhely lenni. Ide járult még az a kósza hír, hogy husvét hetében különféle magas állású magyarok, köztük Széchenyi is, elfogatnak s egy messze elágazó összeesküvésben való részvét miatt kereset alá fognak vétetni. A *Times*ban, mely lapnak Széchenyi rendes előfizetője volt, egy hivatalos forrásból eredt s alkalmasint becsempészett párisi levél állott, mely szerint a grófnál nagyszerű összeesküvést eláruló iratok foglaltattak le. Kecskeméthy szerint Széchenyi fölhevült képzelődése önmaga ellen fegyvereket kovácsolt. Meggyőződött, hogy a rendőr-ministerium a márcz. 3-ki demonstratív házmotozást egy lehető nagy összeesküvés fölfedezésével vagy legalább fel ségsértési váddal igyekszik majd igazolni. Hitte, hogy Thierry nem fog visszajedni az ő befogatásától. Törvényszék elébe állíttatni, kérdőre vonatni, talán nem is szabad lábon, hanem vizsgálati fogságban, neki már magában is elég volt és ennél tovább, például elítéltetése vagy fölmentése eshetőségére, már nem is volt képes gondolni. A legszelídebb eshetőség is

borzasztó volt előtte, tudniillik, hogy számítás alá nem eső, de minden esetre veszélyes elmebetegnek fogják nyilvánítani s erőszakkal egy más tébolyházba áthelyezni. Neki, a kinek legrejtélyesebb rögeszméje, hogy élve nem hagyja el a házat, ez mind több volt, mint a mennyit idegessége elbírhathott volna. Kecske-méthý szerint ez volt, a mi őt gyötörte és megölte. A házmotozás után keveset evett s mind komorabb lőn. Attól fogva, hogy Felsenthal visszahozta családi érdekű irományait s átadta neki Thierry levelét, majd semmit sem evett. Ha szolgálja kérdezte mi baja, szívére mutatott s keserves hangon mondá: «Itt fáj!» s egy perczcel később homlokát végig simítván, így szólt: «Az én lelkem beteg». Halála előtt nyolcz-tíz nappal ismételve azzal a kérdéssel foglalkozott: vajon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható, majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedett, bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: «Az én napjaim megszámlálvák!» Hogy öngyilkossági eszméssel küzd, elárúlták némely töredékes fölkiáltásai: «Nem élhetek tovább, meg kell halnom», melyek fájdalmas nyöszörgések és sohajok közt törtek ki kebléből. Ápril 7-ét megelőző éjjel nyugtalanul aludt, 7-én semmit sem beszélt s csak egy pár kanál levest evett. Délelőtt gr. Zichy Gézával sakkozott, délután szolgáljaival

ostáblázott, este 7—10 óráig ismét sakkozott titkárával. Ezután jó éjtszakát kívánván, elbocsátá cselédeit. Reggel felöltözöttén ülve találattott zsölyeszékében, szétzúzott fejjel s még jobb kezében volt a pisztoly, a melylyel magát megölte.

Bizonyára a rendőr-ministerium üldözése befolyt Széchenyi öngyilkosságára, de lehetetlen egyetlen s minden mást kizáró okának tartanunk. Az elfogatás és törvényszék elébe állítás félelme hathatott ugyan feldúlt idegcire, de bajosan ejtette kétségbe. Hanyatlásában is nagyobb lelkű volt, mintsem ily kislelkűséget föltehessünk róla. Hogy a tébolyházból kiragadják, honnan élve kimenni fogadalma tiltá, sokkal inkább fölháboríthatta. De e fogadalom önvádjával, vezeklésével volt kapcsolatban s most úgy látszik, újabb önvád vegyült a régihez. Nem hazafiúi kétségbeesésében, nem önvádja miatt temette-e magát a döblingi tébolyházba, még akkor is, midőn már meggyógyult, mint a kinek nincs más szerepe az életben, mint siratni hazáját s megbánni, kivézekleni tévedéseit? S ime nem sodródott-e bele újra a politikába, egy reményszikra, mely hazája jövőjén feltűnt, nem ébreszté-e föl tevékenységét s minden tartózkodása mellett, ha nem is mint vezér, de mint már múltjánál fogva is nevezetes tényező, nem folyt-e be újra hazája ügyeibe? S mit látott maga körül?

Magyarországon mind nagyobb hullámot vet a nemzeti mozgalom s a forradalom felé látszik törni. A roskadozó kormányban győzött a reactio s mind erőszakosabb rendszabályokhoz nyúl, a békés kiegyenlítéshez nincs remény. Magyarországot még oly engedmények sem elégítenék ki, melyeket ő elfogadna, a forradalom küszöbön áll, 1848 ismétlődik s mind Magyarországra, mind a birodalomra nézve még iszonyúbb következményű lesz. Nem támadhattak-e lelkében ily gondolatok s a dolgok akkori állása nem táplálhatta-e felizgatott képzelődését ily rémképekkel?

Kecskeméthy ez oldalról nem vizsgálja tüzetesen Széchenyi lelki állapotját s mégis néhány, mintegy elejtett adata kérdésünket igazolja. «Midőn — úgy mond — Magyarországon a kormány ellen tetteles ellenállás első symptomái a nemzeti öltözet és protestantismus ügyében — kezdtek nyilvánulni, Széchenyi aggodalmai nőttek. Félt, hogy a mozgalom élére a meggondolatlan fiatalság fog tolakodni s vezérszerepet vinni. A fiatalság és útcza terrorismusa ellen 1848 előtti keserősége ébredt föl, midőn a nemzeti színházban történt demonstratiót meghallotta.» Más helyt: «Széchenyi azon balsejtelemben élt, hogy a magyarok ellen még egy kemény visszahatás fog a kormány részéről megkísérletni.» A könyv végén: «És bármi változóknak

mondhatni Széchenyi szeszélyeit, ha összeszámítgatom együttlétünk perczeit és óráit, úgy találom, hogy sokkal gyakrabban volt szomorú, levert s a haza jövője iránt reménytelen. «Én nem várok semmi jót!» — mondá nem egyszer, midőn Bach bukásáról mint bizonyosról beszélhattünk, midőn a systéma már láthatóan bomladozott.

Ha még ehhez vesszük mindazt, a mi Széchenyi nyilatkozataiból az ismét kitörendő forradalom miatti aggodalmait illetőleg a közönségbe kiszivárgott, nem természetes-e, hogy Thierry levele nemcsak a tébolyházból való elhurczoltatása félelme miatt ejté kétségbe, hanem főkép azért, mert meggyőződött, hogy a kormány a legerőszakosabb rendszabályokhoz nyúl Magyarország irányában s a forradalom karjaiba taszítja? Ha őt nem kímélik, a ki beteg s egy tébolyházba tette magát, kit fognak kímélni; ha őt forradalmi emberként üldözi a kormány, kit már is túlszárnyalt a közvélemény, nem fog-e forradalmivá tenni minden magyart? Ha ellene így lépnek föl, mit forralhatnak Magyarország ellen? Nincs többé remény, egy új forradalomban még az a reményszikra is elenyészik, mely bolygótűzként fölcsillámlott előtte. E tépelődések között nem láthatta-e mindenütt a vért, mint 1848-ban, nem kiáltotta-e újra: «Oh az én másodszor is füstbe

ment életem»? Kétségbeesése nem idézhette-e föl rögeszméit, az önvád kínait s az öngyilkosság soha föl nem adott gondolatát? Nem állhatott-e elő egy második válság? Nem lephette-e meg kezdete egy csöndesebb örülésnek, mint 1848-ban, mely végre a némikép analog körülmények között öngyilkosságra ragadta?

E kérdések nem alaptalanok s minden esetre több világot vetnek Széchenyi utolsó évei és halála rejtélyére, mint Kecskeméthy magyarázatai. Legalább megvann bennök a benső kapcsolat, noha a Kecskeméthy közölte adatokon kívül mást nem használhatunk. Mind a mellett nem hízelnánk magunknak, hogy a rejtélyt teljesen megfejtettük. Széchenyi lefoglalt naplója, iratai új oldalról világosíthatják meg a kérdést; a kik őt utolsó éveiben is közeliről ismerték, szintén sok adattal, útbaigazítással szolgálhatnak. A lélektani analysisnek is még sok tennivalója marad fenn.

Kecskeméthy minden esetre köszönetet érdemel, hogy szőnyegre hozta a kérdést s közrebocsátotta adatait. Széchenyi életrajzíróra vár s egyengetni kell útját. Minket leginkább ez ösztönzött, hogy megbíráljuk e könyvet s elmondjuk nézeteinket Széchenyi utolsó éveiről és haláláról. Vajha társakra találánánk. Lapjaink inkább a könyv szerzőjét nézték, mint magát a könyv tárgyát s

megelégedtek a rokon- vagy ellenszenv nyilatkozatival. Ha valaki, bizonyára Széchenyi követelheti a magyar irodalomtól, hogy viraszszon emléke fölött s hordja az anyagot irodalmi szobrához.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

MINT IRÓ.

FELOLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1892 MÁJUS 8-ÁN TARTOTT
ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN.

A magyar államférfiak és írók között senki sincs, a kinek pályáján annyi valódi vagy látszólagos ellentét mutatkoznék, mint a gróf Széchenyi Istvánén. Ime egy főúr, a ki egész életén át előjogai ellen küzd; ime egy hideg, számító ész, a ki folyvást a szív felindulásai között él; ime egy mélyen vallásos ember, a kit fájdalmában semmi sem vigasztal s kétségbeesése halálba űz; ime egy könnyűvérű huszártiszt, a ki hazáján kívül tölti ifjúságát, távol minden politikai küzdelemtől s egyszerre a nemzeti újjászületés mozgalmát indítja meg; ime egy államférfiú, a ki egy párthoz sem tartozik, de mindenik párt az ő hatása alatt áll, a kit felváltva, majdnem egyszerre szeretnek és gyűlölnek, dicsőítenek és rágalmaznak s a ki, bár nyomán zsendül fel az egész újabb magyar politikai és társadalmi élet, pályája végén magánosan és elhagyatva áll, a balsejtelem és önvád kínjai között; és végre ime egy író, a ki anyanyelvét tördelve beszéli, minden európai nyelven jobban ír, mint ma-

gyarúl, mégis a nemzeti műveltség bajnokaként lép föl, a bolyongó magyar írókat központba egyesíti, akadémiát alkotva számukra, közjök áll, könyveivel elragadja a közönséget, s egyszerre Magyarország legolvasottabb írójává emelkedik.

Csak ez utóbbi pontot akarom felvilágosítani és Széchenyiről csak mint íróról szólok. Egy rövid óra korlátai nem engedik, hogy részletekbe bocsátkozzam, de igyekezni fogok néhány fővonással jellemezni a viszonyokat, a melyek őt íróvá tették s kiemelni mindazt, a mi írói egyéniségében és hatásában lényegesebb.

Bizonyára Széchenyi nem készületlenül lépett se a politikai, se az írói pályára. Csak a pusztá látszatból indulnak ki azok, a kik az ellenkezőt állítják. Igaz ugyan, hogy neveltetése már tizenhat éves korában megszakadt, mert atyja 1809-ben a magyar nemesi fölkeléshez küldötte, honnan csakhamar mint főhadnagy a rendes hadseregbe lépett át; az is igaz, hogy a franczia háború izgalmai s a bécsi congressus ünnepélyei között nem sok ideje maradt a tanulásra és elmélkedésre, de a midőn 1815-ben a béke helyre állott s ő mint huszárcapitány leginkább falun vagy kisebb városban állomásozott, lassanként nagy átalakuláson ment át mind erkölcsi, mind szellemi tekintetben. A magány és unalom magába-

szállásra kényszerítik. Fegyelmezni kezdi esztét és szívét, sokat olvas, sokat ír, gyakran kér hosszabb szabadságot, hogy utazhassék s beutazza a mívelt Európa nagy részét, sőt keletet is. De nincs még valamely kitűzött célja s arra épen nem gondol, hogy a magyar közéletben szerepeljen. Nemzetét elsüllyedtnék, haldoklónak hiszi s olvasva Herder munkáit, bár fájdalmasan, de megnyugszik azon állításában, hogy a magyar nemzet végnapjait éli. Azonban a faj- és hazaszeretet bizonyos önkénytelen, határozatlan érzését folyvást szívében hordja. Naplójába 1814-ben ezt jegyzi be: «Hogy nekem okvetlen a legősibb hun fajból kell származnom, az már abból is kitetszik, hogy a helvét Álpok legszebb vidékein vagy Olaszország leggazdagabb völgyébeni soha sem tudtam úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazám kopár pusztáin.» Majd 1820-ban Debreczenben ezt írja: «Annyira el-érzékenyülök, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy czimbalom, de még egy duda is elbájol és majdnem könnyekig megindít.» Wesselényivel 1821-ben megismerkedvén, kezd hazája ügyeivel tüzetesebben foglalkozni, magyarul alaposabban megtanulni és írni. Együtt utazzák be Német-, Francia- és Angolországot s együtt tanulva és tapasztalva, egymás hiányait pótolják. Széchenyi lassanként nemcsak gyógyul pessimismusából, de meg is gyógyul, s

csakhamar nemzeti életünk két jelensége nagy elszánásra ösztönzi és tevékenységre ragadja.

E két jelenség egyike irodalmi, a másik politikai volt. Széchenyi magyar könyveket is olvasva, sőt tanulmányozva a magyar irodalmat, meglepetve tapasztalta, hogy néhány évtized alatt mily fejlődésnek indult irodalmunk. Nyelv és ízlés egyaránt megújult. Néhány homályban élő író minden támogatás nélkül, inkább egymásnak írva, mint a közönségnek s mégis közönséget teremtve, fejlődésbe indítja a nemzetiségi eszmét, a szép és igaz kultusát hazafi érzéssel párosítva, európai színvonal felé törekszik s kezdi megvetni a nemzeti műveltség alapjait. Ez nem a halál, hanem az élet jele s az irodalmi reform a társadalmi- és politikainak is anyja lehet. A másik jelenség az 1821—22-ben kibocsátott ujonezozási és adófelelmelési rendeletek ellen megindult visszahatás volt. A megyék nagy erélylyel védték a megsértett alkotmányt s országgyűlést követeltek. Végre a kormány kifáradt s 1825 őszére országgyűlést hívott össze, ígérve a sérelmek orvoslását. Széchenyi e felbuzdulásban, ez erélyben és győzelemben szintén az élet jelét látta, szerinte is meg kellett védeni az alkotmányt, de egyszersmind reformálni is, hogy tartós sikerrel védhető legyen s megérdemelje a védelmet. Megjelent az országgyűlésen, külsőleg, egész egyenruhájáig, még a régi ember,

de belül egészen újjászületve. Eddigi kételyeit erős hit váltotta fel, szívét, melyet annyi hiú vágy után is üresnek talált, a hazafiság nagy érzése töltötte be, hivatása, élete célja egész tisztaságában és fönségében tünt fel szemei előtt s mint maga mondja, egy nap megesküdött, hogy ha senki más, ő fogja megvetni nemzetünk jövőendő fényének alapját, vagy legalább e célnak szenteli véglihegéséig földi pályáját. Lelkében egy újjászületési politika terve forrongott. E politika kiinduló pontja a nemzetiség alapján való fejlődés volt. Ezért október 12-én magyarul szólalt fel a latinul beszélő főrendiházban, november 3-án pedig a kerületi ülésben hatvanezer forintot ajánlott fel a magyar akadémia megalapítására. Ime, első föllépte gondolat, tett és példaadás egyszersmind, melyek oly magaslatra emelik, honnan hathatósabban hirdetheti reformeszméit.

Az ország bámuló lelkesedéssel tekintett az ifjú huszártisztre, de csak a nemzetiség és tudomány pártfogóját látta benne s nem egyszersmind a jövő államférfiát. A harczmezőn és laktanyákban hogy is tanulhatta volna meg a *Corpus jurist.* honnan is ismerhette volna a magyar közigazgatás, megyei élet s a sérelmi politika ezer tekervényeit? Valóban ebben felülmulta Széchenyit bármelyik táblabíró, de abban, a mit ő tudott, a magyar közélet vezér-

férfia is meglehetősen járatlanok voltak. Tíz évig tanulva, gondolkozva, utazásaiban sokat tapasztalva, jól ismerte az európai polgárosodás létföltételeit, az államfejlődés természetét, a nemzetgazdaság alapigazságait, a magánjog alakító hatását a közjogra, az állami és társadalmi összpontosítás szükségét, az egyesületi szellem fontosságát. De a mi legfőbb, a lángész szempillantásával fölfedezte a magyar nemzeti fejlődés hiányait, gátjait, s megjelölte az emelkedés lehetőségét, fokozatait és végcélját. Felfogása, iránya, politikájának tervrajza, taktikája, ha egyes kérdésekben módosult is, főpontjaiban egész életén át az maradt, a mint azt fölléptekor elgondolta. S e politika lényegében ellenkezett azzal, a melyet a század elején a legjobb hazafiak is hirdettek. A nemzet folyvást sérelmei orvoslását követelte, s valószínű akarta mindazt, a mi a törvénykönyvben önállásra vonatkozott. Széchenyi meddőnek találta a sérelmi politikát. Megóvni igyekezett ő is az alkotmányt minden újabb sérelemtől, de nem hitte, hogy Magyarország kivívhatta valódi önállását, a míg oly fejletlen és anyagiilag, szellemileg szegény; csak a magánjogi és társadalmi reform emelheti ki a nemzetet sülyedtségéből s teheti képessé fejlődésre. A főczél «hazánknak minden ingadozás nélküli átvázslása egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből

emberhez illő, minden álfényből kitisztult képviseleti rendszerre.» Csak egy így megerősödött nemzet egyenlítheti ki közjogi viszályait, s vihatja ki biztosan önállását. S minthogy e nagy átalakulás csak alkotmányos úton valósítható s így a nemesség beleegyezésétől függ, föl kell világosítani őt, hogy előjogai föllálózása nemcsak a hazára nézve hasznos, hanem ő reá nézve is; másfelől, hogy a kormány ne akadályozhassa a valósítás folyamát, kerülni kell minden kihívást vele szemben, s minden összeütközést a monarchia érdekeivel. Politikája még más pontban is ellenkezett az akkor uralkodott nézetekkel. A magyar közvélemény azt tartotta, hogy minden hátramaradásunknak a kormány az oka. Széchenyi megfordította a tételt: főleg mi vagyunk okai, mert tőlünk függ nemzetiségünk fejlesztése, magánjogunk reformja, tőlünk az egyesülési téren oly vállalatok megindítása, melyek szellemi és anyagi helyzetünket egyaránt emelik, tőlünk Budapestnek valódi fővárossá emelése, általában művelődésünk, munkásságunk a társadalom minden terén.

Azonban az eszméket hirdetni, fejtegetni, érlelni kellett. Mi módon? Az ország- és megyegyűlésen nem lehet mindaddig, míg bizonyos fogékonyság ki nem fejlődik irántok. Széchenyi tollat ragadott, röpiratokat, hírlapi cikkeket írt, mint a hogy az európai publi-

cisták szoktak. S ezzel megalapította publicistikánkat, mely tulajdonkép vele s az ő nyomán keletkezett. Nem becsvágyból lett író, hanem pályája kényszerűségéből. «A tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas — jegyzi meg naplójában — az üres, gyöngé szóval összehasonlítva.» «A tett első, a szó második — kiált fel a *Világban* — s épen úgy az ember, a hazafi elől áll s csak azután jó az író.» E tenni vágyó s oly tevékeny férfiú mégis a szóra kénytelen szorulni egész életén át s csak akkor jut kormányra, midőn már tennie lehetetlen. De ha megtagadta tőle a sors az állam élére juthatást s a szóra kárhoztatta, korlátolt pályáján is párhuzamosan váltják fel egymást a szó és tett. Egész életén át könyveket írva és szónokolva, folyvást tesz: kaszinót és lóversenyt teremt, lánczhid-társaságot alapít, a Dunagőzhajózást létesíti, minden úton-módon emeli Budapestet, iparvállalatokat indít meg, vasutakat tervez és a Tisza-szabályozáshoz fog. A lelánczolt Prometheusz lánczai között is tenni bir s bár szívét saskeselyű marja, az elorzott égi lángot folyvást szórja ajkaival és kezével.

Az írói pályára sem készületlenül lépett, a mint sokan hiszik. A ki megtekinti 1814-től kezdve rendszeresen vezetett naplójának számos vastag kötetét, meggyőződhetik, hogy mily sokat írt írói föllépte előtt. E naplók nemcsak

élményeket és eseményeket foglalnak magokban, hanem terjedelmes elmélkedéseket és értekezéseket is s egészen kidolgozott utirajzokat. A mint a nyilvánosság terére lép, kevesebb elmélkedést, értekezést írt naplóiba, leginkább csak élményeire szorítkozik és sokkal rövidebben. A mit azelőtt magának mondott el, most a közönségnek hirdeti, s inkább csak titkait rejti naplóiba. E naplók hol francziául, hol angolul, de leginkább németül vannak írva s magyarul akkor kezd írni, a mikor már részt vesz a közdolgokban. Mily fáradságába került egy pár év alatt úgy megtanulni az eddig elhanyagolt magyar nyelvet, hogy rajta biztosan kifejezhesse gondolatait! De buzgósága és erélye győzedelmeskedett az akadályokon. Íróbarátai csak némely szókötési hibákat javíthattak iratain, s némely finomságokra figyelmeztethették, stílje oly sajátos és eredeti volt, hogy e tekintetben nem igen használhatta a mások tanácsát. A dunántúli tájszólás nem egy nyomára találhatni irataiban, következetesen *rul rül, bul bült* használt az irodalmilag elfogadott *ról röl, tól töl, ből böll* helyett. Itt-ott sikerrel alkalmaz egy-egy népies szólamot, melyet gyermekkorában vagy a huszároktól hallott. Legkedvesebb magyar költői Berzsenyi és Vörösmarty, a kiket többször idéz, s kiktől kölcsönöz is egy pár kifejezést. Bizonyos küzdelmet a nyelvvel mindvégig észrevehetni

prózáján, de ha a szenvedély heve, vagy a gúny keserősége elragadja, nyelve merevségének bilincsei széttörnek. Épen akkor vált magyar íróvá, a midőn a nyelvújítás győzött, s mintegy előkészíté a társadalmi és politikai reformot. A vénülő Kazinczy ösztönszerűleg érzi, hogy pályája a Széchenyiével szoros kapcsolatban van és sírja szélén egy költeménnyel üdvözi őt. Azonban Széchenyi nem úszott az árral. Gondolkozott e jelenségen, nem mint nyelvész, hanem mint író. A *Világban* egy egész szakaszt szentelt a magyar nyelvnek. «Ha van saját szavunk — úgymond — ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs s nyelvünk bányáiból nem teremthető vagy pedig honi szavunk csak egy irányzattal (nuance) is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvel majdan összeforrandó szó iránt épen annyi hospitálitást, mint a mennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövővényt.» Gúnyolja az orthologusok álláspontját, a neologusok túlságait, s azt hiszi, hogy egyik fél sem lehet bíró e nagy kérdésben, maga az akadémia sem, hanem csak a nagy közönség, úgy tudniillik, hogy mindaz, mit idő, szokás által sajátjává teend, magyar lesz, az ellenben idegen marad, a mit nem fogad el. Ő sem fogadott el minden új szót, válogatott köztök; a mellett maga is alkotott néhányat, nem mindig szerencsésen. Legtöbbször az aka-

démia nyelvész tagjait kérte föl egy-egy idegen szó jó magyar kifejezésére. Boszankodva tapasztalta, hogy a német *Klugheit*ot nem lehet kifejezni jól magyarul, talán azért, mert nemzetünkben nincs meg e tulajdonság. Fogarasi a régi nyelvből az *ildom* szót ajánlotta e fogalomra, Szemere Pál új szót alkotott, az *eszélyt*. Széchenyi az első fogadta el s mindvégig egyik legkedvesebb szava maradt. Már a *Világ*-ban panaszkodott, hogy a magyar társalgási nyelv nincs eléggé kifejlődve. Élénken érezte, hogy nincs szavunk, melyet a megszólításban cím helyett használhatnánk, minő az angol *You*, a francia *Vous*, a német *Sie*. A *Nagyságod*, *Kegyelmed*, *Kegyed* inkább címek, a *Kend* és *Magá* már lenéző értelműekké sülyedtek. Így alkotta e célra az *önnön* és *önmagából* az *Önt*, a mely aztán közkeletűvé vált.

Széchenyi politikai és írói pályája első felében, mely egész 1841-ig tart, számos hirlapi cikket és kisebb röpiratot írt, de *Hitel*, *Világ* és *Stádium* című három főművével idézett elő legnagyobb hatást, bennök nyilatkozik leginkább írói egyénisége is, mely folyvást ugyanazon irányban fejlett. E könyveket balúl itélnők meg, ha akár tisztán tudományos, akár tisztán irodalmi szempontból bírálnók. Széchenyi nem új igazságokat búvárlott a tudomány mélyén, hanem már Európaszerte ismert igazságokat hirdetett nemzetének s eredetisége ab-

ban állott, hogy ez igazságokat a hazai viszonyokra alkalmazta s a nemzeti újjászületés alapjává tette. Az irodalomban is nagy jártasága volt; midőn Wesselényivel utazott, ez nem győzte bámulni, mily behatóan és finom ízléssel magyarázza neki Byron *Manfredjét*. Kedvelt költői voltak Dante, Shakspeare, Alfieri, Schiller és Byron. Sokszor olvasta Voltaire-t, Rousseau-t, Montesquieu-t, legtöbbször Montaigne-t, a kit leginkább kedvelt a franczia írók között. De e nagy írókban az érzés mélysége, a gondolatok ereje hatott rá, nem pedig a bel- vagy külforma szépsége. Könyveiben is a gondolat és érzés uralkodik a formán. Műalkat alig van bennök, a logikai kapcsolat alapján erős, de csapongások és kitérések szaggatják meg a fejtegetést. A részek közt nincs arány, a kidolgozás egyenetlen, s a szikrázó szellem mintegy küzd a mondatok nehézkességével. Ez írásmódra nemcsak nyugtalan, ideges természetű, gyors dolgozása szoktatták Széchenyt, hanem hosszas naplóírása is. Magának írva, semmi tekintet nem korlátozta, hogy eszmetársítás útján szabad röptet engedjen forrongó eszméinek s hullámozó érzéseinek, s erről a nyilvánosság előtt sem tudott leszokni. Másfelől, mint a *Világ* előszavában bevallja, e mód némileg taktikájához is tartozott. Azt hitte, hogy rendszeres könyvet nem igen olvasnak Magyarországon. A tudományt több adag-

ban kell beadni, s a fejtegetést változatos tarka ruhába öltöztetni. E mellett fokozatosan kell eljárni s az ostromnak a végső rohamig számos fortélyja van. Valóban, ha pályájának első és második felében közrebocsátott könyveit tekintjük, mindenütt e taktika alkalmazását látjuk. A *Hitel*, *Világ* és *Stadium* ugyanegy eszmekör fokozatos fejtegetései, mind bővebben és erélyesebben, míg az utolsó könyvben mintegy összegezve, formulázva vannak legfőbb reformeszméi. A *Kelet népe*, a *Magyar Akadémia körül* és *Programmtöredék* fokozatos ostroma a Kossuth és az ellenzék irányának. Ez egymással kapcsolatos könyvek a forrásból csermelyként indulnak ki, majd zuhataggá válva, rohanó folyóként árasztják el a vidéket.

Széchenyi szellemének és írói stíljének legjellemzőbb oldala a mély érzés és metsző gúny vegyülete, mely majd satírává élesül, majd humorrá lágyul. E hangulat új volt irodalmunkban, sőt költészetünkben is csak a negyvenes és ötvenes években észlelhető. Széchenyinél egyéniségéből folyt, melyet tápláltak benne Byron s angol humoristák. Az erős szeretet és gyűlölet volt forrása. Mint Arany mondja róla:

Midőn magát ez nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló fáját.

Az erős faj- és hazaszeretet Széchenyinek valóságos szenvedélye volt, mely uralkodott minden érzésén és túlélte másnemű hajlamait és szenvedélyeit. Szerette a magyar nemzetet, de tulajdonkép csak a jövőben szerette s érezte, hogy e jövővel földi pályája szoros kapcsolatban marad. A jövőbeli magyar nemzetért rajongott, szégyelte jelenét, de bizott fejlődésében. «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni, szeplőtelen mineműségekben kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem is ismert alakokká kiképezve, végczéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni», saját szavaival kifejezve, ez volt élete célja, mondhatni rögeszméje. E rajongó szeretetből folyt lángoló gyűlölete is. Gyűlölt mindent, a mi a magyar fejlődést gátolta, s az átalakulás sikerét kockáztatta. Innen az a szenvedélyes támadás, melyet feudális alkotmányunk ellen intézett, innen az a kiméletlen polemia, melyet az ellene föllépő gróf Dessewffy Józseffel folytatott, innen az élet-halál-párbaj, melyet Kossuthal végig vívott. Annyira azonosította magát a nemzeti fejlődéssel, annyira egyedül helyesnek hitte politikáját, hogy mintegy egyéniségébe olvasztott mindent. Ezért ömlik el íratain bizonyos alanyiség, melyet némely kortársai a büszke önteltség és sértett hiúság kifakadásainak tartottak. Az emberi gyalorlóság

néha megejthette Széchenyi nagy lelkét is, de a mit így megbélyegeztek, nem volt egyéb, mint a mély meggyőződés erélye és türelmetlensége, mely benne küldetési hitté magasult, s őt folyvást remény és aggodalom, lelkesedés és gúny hangulatai között hánykódtatta. Pályája első felében inkább a lelkesedés emelte s gúnyába is a diadal érzete vegyült, később, 1841—1848 lelkesedése nem egyszer olvad fájdalomba, gúnya keserűbb, majdnem a kétségbeesés páthosza.

A *Hitel*ben legtöbb a lelkesedés. Sajátságos könyv ez. Töredékek halmaza, melyet egy nagy eszme és érzés kapcsol össze. Tárnya nemzeti-gazdasági eszmék fejtegetése, de több és kevesebb annál. Ajánlata egy fenszárnyaló óda hazánk szebb lelkű asszonyaihoz, mert a hitelről szól s a mi belőle foly, a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenes-ségéről, s az a nők előtt sem lehet idegen, a midőn annyi nemes és szép, a mi az emberiséget fölemeli, a nők műve. Főleg ahhoz a hölgyhöz volt ez intézve, a kit reménytelenül szeretett, a ki pályája nemtője volt, a kit később nőül is vett. Az eszményi szerelem ösztönzője volt hazaszeretetének és vigasza egy-szersmind küzdelmeiben. Az ajánlat után a könyv bevezetése következik, melyben szertecsapongón elősorolja a magyar hívságos panaszait és óhajtásait s rajzolva az igaz hazafi esz-

ményét, egyszersmind kijelenti, hogy most csak a pénz, kereskedés s gazdasági dolgokat akar fejtegetni, de talán egyebet is belekever, ez neki már szokása, vagy jobban mondva hibája. S valóban egyik eszméről a másikra szökelve, sok mindent elmond, a mi a hitellel csak legtávolabbi kapcsolatban is van. Leginkább azt fejtegeti, hogy mily szánandó állapotban van Magyarország, hol nem lévén valódi tulajdon, hitel sem lehet. Fejtegeti, hogy a fekvő birtok se el nem adható, se be nem ruházható s így értékben és jövedelemben való növekedése mintegy ki van zárva. Magyarázza, hogy pörrendszerünk a rossz fizetőknek és csalóknak kedvez; továbbá, hogy a robot és dézsma úgy a köz-, mint a magángazdaság fejlődését megbénítja. Kimutatja, hogy közlekedési eszközeink rosszasága mennyire gátolja a forgalmat és kereskedést, elítéli az utaknak jobbágy munkán nyugvó rendszerét, s az országos vonalak állami központosítását követeli. Mind ezen segíteni kell. A szabad és biztos birtok s az ebből folyó hitel első lépcsője szellemi és anyagi haladásunknak. Oda kell törekednünk, hogy hazánkban mindenkinek, vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra, feje és erszénye ne legyen üres. A haza javára s a magunk hasznáért az ország terhének egy részét vállainkra kell venni, a nép sorsát könnyíteni s méltóságát fölemelni.

A könyvnek rendkívüli hatása volt. A tetzés, a lelkesedés és harag zajából az ellenzék egyik vezérférfia emelkedett ki, az agg gr. Dessewffy József, hogy megfenyítse a merész és könnyelmű izgatót s megírta ellene a *Hitel taglalata* című munkáját. Széchenyi, ki a *Hitel* után hasonló irányban még több művet szándékozott írni, félbehagyta tervét s *Világ* című könyvét bocsátotta közre, válaszul Dessewffynek. Ez még sajátságosabb könyv, mint a *Hitel*. Csak részben polemia, bár ívszámra felülmulja a *Hitelt*. Széchenyi csak kiindulópontúl használja Dessewffy könyvét, s csak azokra a részekre szorítkozik, melyek alkalmat szolgáltatnak neki a *Hitelben* megpendített eszmék bővebb kifejtésére. Meg-megszakítja kegyetlen polemiáját, töredék elmélkedéseket, vallomásokat sző belé, bírálja a magyar társadalmat, egy angol valódi vagy költött leveleit közli Magyarországról, melyek többé-kevésbbé saját nézeteinek kifejezései. A *Világ* változatosabb, mint a *Hitel*, hangja merészebb és gúnya élesebb. Széchenyi itt is, mint a *Hitelben*, inkább csapongó és szellemes társalgó, mint rendszeres író, csak hogy szenvedélye lángolóbb, s eszmegazdagsága termékenyítőbb. Annyi mondanivalója van, hogy nem tudja kibeszélni magát, a harmincz ívre terjedő könyv nem látszik elégnek neki s csak azért végzi be, vagy jobban mondva szakítja

félbe munkáját, mert ha még tovább terjedne, talán nem olvasnák el. Nem francia kertbe vezet bennünket, sőt angol parkba sem, hanem egy rengeteg erdőbe, hol el-eltevéstjük az ösvényt, de mindenütt az eszmék dús növényzetére találunk; a lelkesedés zuhatagja harsog körülünk, majd egy tóra bukkanunk, melynek eget, napsugárt s a fák lombjait visszatükröző színpompája megragadja képzel-műnket; mennél tovább haladunk, hegyszakadások, bokrok, kuszó növények indái állják el utunkat, a gúny tövisei vérzik arcunk és kezünk, de ha végre kifáradva felértünk a bérczorumra, fölséges kilátás nyílik meg előttünk: betekintünk Magyarország jövőjébe. Valóban a *Világ* majd minden kérdést fölvet, fejteget vagy érint, melyeket a szerző Magyarország nemzeti átalakulása vezéreszméinek hisz, s melyek azzá is váltak. A könyv főszméi három pontban foglalhatók össze: hogy Magyarország mindenben hátra van, s míg ezt el nem ismerjük, mindaddig nem haladhatunk, vagy csak palliativákra fogunk szorítkozni; hogy a magyar erőtl pezsgő fiatal nép, mely csodálatos magasságra emelkedhetik s minden lehet, ha közértelmességét és nemzetiségét kifejti; hogy végre fővárost, politikai, társadalmi, irodalmi és kereskedelmi központot kell teremtenünk, mely kiáraszsa fényét, melegét az egész országra.

Széchenyi harmadik főmunkája, a *Stádium*, rendszeresebb, mint társai. Szorosan tárgyánál marad, s kevésbbé áradozó. Mintegy összegezi és formulázza mindazt, a mi mellett szerzője eddig izgatott s a mi szorosan a törvényhozás elébe tartozik. Tizenkét törvényjavaslatot ajánl az országgyűlésnek, a melyek a következők: a hitel haszna és kára mindenkit egyaránt ér; az ősiségi jog örökre eltöröltetik; a magszakadásból származó fiscalítások örökre megszűnnek; Magyarországon mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot; mindenki egyenlően áll a törvény oltalma és súlya alatt; a nemtelenek is választhatnak magoknak megyei pártvédet; a házi pénztárba s országgyűlési költségekhez arány szerint mindenki fizet; a vizek, utak s belvám elrendelése mindenkit egyenlően ér és országgyűlési tárgyak; monopolumok, czéhek, limitatiók s egyéb ilyes a közzszorgalmat és versenyt akadályozó intézmények örökre eltöröltetnek; Magyarországon csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez; minden törvényhatóság csak a helytartótanács közbenjárásával hallja a fejedelmi szót; ítéletek, mint tanácskozások csak nyilvánosan tartatnak. Az egész könyv nem egyéb, mint e törvényjavaslatok indokolása erős logikával és ragyogó dialectikával. Széchenyi Bentham hasznossági elvéből indul ki, s mindazokat, a kiket elő-

jogaiktól meg akar fosztani, igyekszik meggyőzni, hogy veszteségek tulajdonkép haszon, sőt nyereség mind magokra, mind az államra nézve. Inkább az észhez szól, mint a szívhez, mérsékli szenvedélyét és gúnyos hangulatát. Rábeszélő, behizelgő s fejtegetéseiben nagy sikerrel használja az élénk párbeszéd alakját is. Húsz íves könyvében még sem tudja elmondani mindazt, a mit óhajt, csak kilencz törvényjavaslatát indokolja s a még hátralevő hármát egy későbbi könyvére hagyja, a melyet nem ír ugyan meg, de hirlapi cikkeiben, beszédeiben vissza-visszatér rájuk.

Széchenyinek e három könyve a reform útjára terelte a nemzetet. A kormány ugyan nem mozdult, de az 1832-36-ki országgyűlésen már érzett Széchenyi hatása s a gyorsan fejlődő közvélemény elfogadja eszméit. A hatást elősegítette sajátos helyzete is. Nem vethették szemére, hogy egy vagyontalan demagog támadja a nemesi előjogokat, a feudális alkotmány sarkköveit, hiszen gazdag főúr. Nem gúnyolhatták elméleteken csüngő ábrándozónak, hiszen minden vállalatát siker koronázta, melyeket a társadalmi téren megindított. Mindamellet reformeszméi nem terjedtek volna oly gyorsan, ha nem varázsolja át egyszerre mind a nemzeti újjászületés eszméivé. A magyar Széchenyi fölléptéig csak a mult dicsőségében találta vigaszát, a jelent sivárnak

érezte s nem remélt jövőjében. A nemzeti érzület leghűbb kifejezői is, a költők, csak a mult és jelen ellentétét érezték, a hanyatló, az elfajuló magyart siratták. Berzsenyi, a Kisfaludyak és Kölcsey lanthúrjain a mélabú hangja rezdült meg, vagy a kétségbeesés jajkiáltása viharzott. Egyik sem emelkedett a jövő reményéig. Széchenyi önrzetet, önbizalmat, hitet lehelt a nemzetbe. Meggyalázta a multat egy dicsőbb jövő kedvéért, egy nagy elszánás díjában. Jóságéje, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, mint az ajk, szív és tett jel-szava hangzott mindenfelé. Széchenyi a költők ihletét pótolta, sőt ihletet lehelt beléjük és felharsant Vörösmarty *Szózat*a, új Magyarország himnuszaként. Valóban, Széchenyit nem egyszer ragadja el a költői ihlet. Ritka emberben egyesült oly sajátságos vegyületben a hideg számító ész, mély érzés és heves képzelem. Beható esze gyorsan mérlegeli a hatás és ellenhatás erejét, számításba veszi az emberek szenvedélyeit, egyesek önzését és hiúságát, megállapítja tervét, a kiindulópontot, az egymásutánt, a mikéntet; lelkiismerete sokáig töpreng rajtok, de ha végre megnyugodott bennök, szenvedélye egész erejével ragaszkodik hozzájuk s a képzelem egész gazdagságával színez ki minden részletet. Első három főművében mily fényben látja a jövőt s reformeszméi fejtegetésében mennyire emel

a körvonalakat. De a midőn a hidegen számító ész megmutatja neki a láthatár fekete pontját, a melyet az országban senki sem vesz észre, midőn megérzi a veszélyt, mely nemzetét fenyegeti, heves képzelme szintűgy nagyítja az árnyat és rémes látományok hatása alatt ír.

Az 1832—36. országgyűlés bezárása után, Reviczky kancellár bukásával, gr. Pálffy Fidélt vette át a kormányt s hűtlenségi pörökkel és befogatásokkal igtatta be az új rendszert. Néhány országgyűlési ifjat elfogtak, mert Pozsonyban olvasókört szerveztek, melynek némi politikai színezete volt; b. Vesselényi Miklóst bepörölték Szathmármegye közgyűlésén tartott beszédeért; Kossuth Lajost börtönre ítélték, mert egy irott lapot szerkesztett. Az 1823-ki összeütközés kezdett ismétlődni s az ország provisorium szélén állott. Széchenyi, kinek reformterveit mindez megzavarta, mindent elkövetett a sérelem orvoslására s a viszály kiegyenlítésére nézve. Az 1839—40-ki országgyűlés megoldotta a kiegyenlítés nehéz feladatát, a folyamatban levő politikai pörök felfüggesztettek, az elítéltek szabadon bocsáttattak, sőt Kossuth engedélyt nyert egy politikai lap kiadására. Az új kormány kedvezni látszott a nemzetiségnek s hajlamot mutatott a reform iránt. Széchenyi boldog volt, meleg szíve érzelmei elnémították kételyeit. Hitte és hirdette, hogy

az izgatásnak ideig-óráig meg kell szünni, s óvatosan hozzáfoghatunk a fokozatos reform munkájához. Azonban Kossuth *Pesti Hirlap*-ja csakhamar keserű csalódásra ébresztette.

Széchenyi döbbenve tapasztalta, hogy Kossuth lapja a reform és nemzeti fejlődés ugyanazon eszméit hirdeti, a melyeket ő, de azok mégsem az övéi, s egy varázskéz mindent politikája ellen fordít. Széchenyi meg akarta győzni az aristocratiát és a nemességet, hogy mindaz, a mit előjogaiból veszít, az reá és a házára nézve nyereség: Kossuth mint a nép örök jogait követelte a reformokat s jelszóként hirdette: átalatok és veletek, ha tetszik, nélkületek, sőt ellenetek, ha kell. Széchenyi a democratiát bizonyos ponton túl veszélyesnek tartotta a még meg nem erősödött magyar nemzetiségre nézve: Kossuth hitt a szabadság olvasztó erejében. Széchenyi a reformok létesítésében bizonyos egymásutánra törekedett: Kossuth ezt kevésbbé vette figyelembe. Széchenyi a közjogi viszonyokat, ha nem történt újabb sérelem, nem szerette bolygatni s a reformkérdéseket tolta előtérbe: Kossuth mindkettőt szorosan összefűzte. Széchenyi sohasem tévesztette el szemei elől fennálló viszonyunkat Ausztriával s kinélte a monarchia képzelt vagy valódi érdekeit: Kossuth előtt csak a magyar állam érdekei lebegtek. Széchenyi a magyar nyelv terjesztésére nézve szükségeseeknek

tartott bizonyos törvényes intézkedéseket, de a többi anyagi és szellemi súlyunk fejlődésére bízta: Kossuth e tekintetben is erélyesebb rendszabályokat követelt. Széchenyi mindvégig hű maradt főelveihez, de az alkalmazásban hajlékony, alkudozó volt a körülmények szerint, különösen a közteher-viselés kérdésében: Kossuth merevsége elvvé emelte a módokat is. Ily és hasonló ellentétek választották el a két férfit, a kik oly elhatározó befolyást gyakoroltak Magyarország sorsára. Széchenyi ismerte az izgatás természetét, mely nem szokott ott megállni, a honnan kiindult, de arra nem számított, hogy éppen ily gyorsan fejlődjék s az utána következő új izgató annyi fogékonyságra találjon s oly könnyen magával ragadja a nemzetet. Csalódásába önvád is vegyült. Érezte, hogy három főkönyvével a reformok mellett izgatva, ő sem volt ment némely tévedéstől, melyek Kossuth fölléptével oly nagy arányban tárultak elébe. Ő is a reformoknak inkább csak fényoldalait mutatta föl nemzetének s kevésbbé fejtegette a kivitel nehézségeit, holott a siker titka éppen e nehézségek ismeretében és legyőzésében rejlik. Még talán nem késő nemzetét felvilágosítani a nehézségekről, az egymásutánokról, a mikéntről, ellensúlyozni, meggyóngítani Kossuth hatását s néhány hónappal a *Pesti Hirlap* megindulása után egy nagy könyvvel lépett föl Kossuth ellen.

A *Kelet népe*, mely a hazafi aggodalmak és bánat könyve, mindjárt elején némi örömezzést fejez ki. Élünk még, nem vagyunk holt nemzet rothadt tagjai, nem élősobor leírhatatlan kínok között. Hazánk hajnala derül s akármi légyen is sorsa a magyarnak, rút önfertőzéssel és lelki öngyilkolással nem végezheti többé életét. Azonban azért nagy veszély fenyegeti a magyart. Ő volt az, ki először hirdette, hogy álmokországban dermedez nemzetünk, bár még van idő a felébredésre, most szintén ő hirdeti először: zavarnak vezettetik a nemzet, de még van idő a balirányoknak elejét venni, van idő, az itt-ott lappangó s még talán fékezhető tüzeket oltani, sok azonban már nincs. Erre azután kiönti aggodalma és fájdalma egész özönét. Az ész és szív, a modor és taktika ejtegetésén fordul meg a könyv lényege. A publicistának, az államférfiúnak nem a képzelem és gerjedelmek után kell indulnia, hanem hideg számokkal dolgoznia. Minthogy az érzelemnek nincs határa s ebben fekszik oka, miért nem alkalmas a kormányzatra, és a képzelem nem ismeri az *ennél ne továbbat*: a tévedező szív mindinkább féket fog ragadni, míg elvégre a közvélemény szerint, melyet szül, a legkérlelhetetlenebb zsarnokká változik, mely előtt nincs könyörület. A szív, ha fanatizmusra bőszi, még szánalmat sem ismer és az autodafének épen úgy lesz

szerzője és felállítója, mint a guillotinének. Széchenyi így elítélve a szív politikáját, a taktika és modor fejtegetéséhez fog, melyeket épen oly fontosaknak tart, mint magát az életbe ültetendő eszmét, mert tőlök függ a siker. Valamely politikai eszme leglelkesebb bajnokai hibás taktikájokkal inkább kockáztatják a sikert, mint magok az eszmék ellenségei. S a mi sajátságos, kivételes viszonyaink között sokkal fontosabb a modor és taktika kérdése, mint más szerencsésebb nemzeteknél. Nem az a kérdés már, hogy haladjunk, hanem hogy miként haladjunk, melyek utaink, melyek a még bezártak, melyek a már kinyíltak, melyeken lehet haladni gyorsan, melyeken csak óvakodva, melyen végre csak úgy, a mint a fűszál nő. S e szempontokból elítéli Kossuth politikáját mint a szív és rossz taktika politikáját s hirdeti, hogy forradalom felé vezeti a nemzetet.

A *Kelet népe* irodalmi szempontból felülmúlja Széchenyi régibb műveit. Itt is találkozunk ugyan árnyoldalaival: a műalkatra keveset ad, kedveli a kitéréseket, de az egész mű egyenletesebb, a kitérések szorosabb kapcsolatban vannak a főszmével. Stílje fordulatossabb, élénkebb; lelkesedése nem oly lobogó, de érzése mélyebb s a búskomolyság, mely az egészen előmlik, a páthos, a humor és gúny oly hangulataiba ragadja, melyeket korábbi műveiben kevésbé tapasztalunk. Sehol sem nyilatkozik

vonzóbban Széchenyi írói egyéniségének fősa-
játása: a mély érzés és metsző gúny vegyü-
lete, mint e művében. Mily meghatók önélet-
rajzi emlékei, mily találók közéletünk gúnyos
rajzai, mily sebző polemiája, mily megragadó
páthosa, mely egész a jóslatig emeli. De a
politikus és író szellemének egész gazdagságát
hiába pazarolja. Könyvét olvasták, de nem
helyeselték: csatáját elvesztette. Csodálkoztak,
hogy a ki helyesli Kossuth elveit, némi kül-
sőség, a modor és taktika miatt cly nagy zajt
ít. Vádjait, aggodalmait a sértett hiúság vagy
beteges képzelem nyilatkozatainak hitték. Az
ellenzék, melyhez Széchenyi eddig is inkább
csak egyes kérdésekben tartozott, egészen el-
vált tőle. E pillanattól kezdve egy tragikai
hős benyomását teszi ránk, ki a bonyadalom
forduló pontján annál erélyesebben és szen-
vedélyesebben küzd eszméiért, meggyőződés-
éért, mindenért, a mi szívének drága, mennél
inkább fordulnak ellene a viszonyok jobbról-
balról, míg végre a végkifejlésben megsem-
misülve rogy össze.

A következő évben, 1842-ben, az akadémiá-
ban elmondott elnöki beszéde még nagyobb
vihart idézett elő. E beszéd, mely Széchenyi
beszédei közül talán az egyetlen kidolgozott
és nem rögtönzött, a nyelv és irodalom műve-
lésének a nemzeti életre való hatását tárgyazza
ugyan, de leginkább a magyar nyelv terjesz-

tésére nézve kifejtett túlbuzgalmat és eszélytelen eljárást veszi bírálat alá. Fél a veszélyes visszahatástól. Szellemi és anyagi felsőbbségünkben, szeretetreméltóságunkban van az olvasztó erő. Nem kevés számunk a baj, hanem az, hogy nincs elég súlyunk. Ennek növelésére kell törekednünk, a többi magától jó. Nincs drágább kincsünk, mint nyelvünk, nemzetiségünk, épen ez volt neki pályája kezdetén kiinduló pontja, midőn az akadémiát alapította s ezt soha sem bánta meg, mert mívelt nemzetiségben, nemzeti műveltségben rejlik élet-erőnk. De a fejlődést veszély fenyegeti, végveszély egész nemzetünket. «Ki tudja, óh nagy Isten — kiált fel balsejtelmei fájdalmában — távol van-e még tőlünk a gyászidő s a nemzeti életek mértéke szerint, nem borúl-e szaporábban reánk, mint gondolnók, mikor csak az akadémia fogja ereklje gyanánt vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azt a nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti és függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírt, hanem saját lábaival tiport le.» Széchenyi jóslata teljesült. Emlékszünk mindnyájan, midőn a nemzeti romok között egyedül az akadémia állott még, bágyadtan pislogó lámpaként őrizve nyelvünket, de Széchenyi abban sem csalódott, hogy nem bánta meg az akadémia alapítását,

mert e szomorú korszakban innen áradt ki az a hév, mely oly lelkesedve karolta fel a nyelv, irodalom és nemzetiség érdekeit és ékesszóló ajkak innen hirdették a vigaszt s egy jobb jövő reményét.

Széchenyi hol beszédeiben, hol hirlapi czikkeiben mind erélyesebben támadta meg az ellenzéknek nem annyira eszméit, mint való-sításuk módjait. Oly kevésbé tartozott a conservativekhez, mint az ellenzékiekhez, s az ő szokásos erős kifejezésével kinyilatkoztatta, hogy ha bármelyik párt köntösét ölténé föl, oly torzalakká válnék, mint a ki nő léte-re férfi vagy férfi léte-re nőruhában jelennék meg. Ő progressista, reformer, de egy új középpárt alakítását nem tartja lehetőnek. Megy a maga útján s azt hiszi, hogy bírálatával, példájával, mindkét pártra hathat. Főiránya támogatni a kormányt reformtörekvéseiben, mert nem élünk Angolországban, hol a pártok egymást váltják föl a kormányon; az ellenzék tartsa meg ellenőrző szerepét, a kormány vezesse a nemzetet s álljon a reformok élére. Ő ez irány-ban kész követője s hivatalt is vállal az anyagi reformok terén. S csakugyan, 1845-ben el-vállalta a helytartótanácsban a közlekedési ügyek vezetését minden díj nélkül. Midőn 1847-ben a közlő országgyűlésre szervezkedtek a pártok és kiadták programjokat, ő is föllépett *Magyar programtöredék* című köny-

vével, mely utolsó magyar nyelven írt munkája.

E könyv folytatása a *Kelet népének* épen, mint a *Világ* a *Hitelnek* s a *Stadium* a *Világ*-nak. Kifejti benne és igazolja állásfoglalását a pártok között, tanácsot osztogatva jobbra-balra, sarkalja a kormányt reformokra, s megtámadja az ellenzéket és Kossuthot élesebben, mint valaha. A *Kelet népe* egy vastag könyv, ez alig tíz ívnyi röpirat, mely kevés kitéréssel sokkal egyenesebben siet célja felé. *Kelet népében* a búskomolyság néha érzelmességbe csap át, vagy humorrá emelkedik; itt a kétségbeesés erélye nyilatkozik, a láthatár sötét, a remény, mely kék égként itt-ott felderül, hamar felhőkbe vesz s a feddés, vád, gúny omlik, mint a jég verése, villámok czikáznak s a mennydörgésben jósige hallatszik. Azok a lapok, melyekben Széchenyi oly határozottan megjósolja a forradalmat és Kossuthhoz fordulva kér, eseng, majd gúnyra fakadva vádol, s a legmélyebb fájdalom páthosában tör ki, a leghatásosabbak összes műveiben. Akkor nem hatottak, de igen később, a mikor átértük a forradalmat s visszaemlékeztünk e szavakra. Csak két férfiú volt az egész országban, a kik előre megérezték, megjósolták a forradalmat: Petőfi, az ifjú költő, a szenvedély és vágy ösztönéből és Széchenyi, az agguló államférfi, a politikai belátás szülte aggodalomból. Petőfi

egész lelkéből várja, óhajtja, üdvözli a vihart, Széchenyi aggódva nézi az események fejlődését s kétségbeesik a fordulat beálltán. Valóban az agguló államférfi Cassandra-jóslatával s kétségbeesésével a tébolyházban s az ifjú költő erős hitével s tyrtæusi lantjával a csatában nyom nélkül eltűnve, a magyar forradalom legmeghatóbb emlékei közé tartoznak. Azonban csalódnánk, ha azt hinnők, hogy Széchenyi azt a forradalmat jósolta meg, mely 1848-ban kitörve, 1849-ben szerencsétlenül bár, de nem diestelenül végződött. Ezt, noha a gyulékony anyag nem hiányzott, az európai forrongás idézte elő, adta meg eszközeit és növelte erejét. E véletlen tényezőt Széchenyi épen oly kevésbé vehette számításba, mint Kossuth. Széchenyi a létező jelenségekből indult ki, kikerülhetetlennek látta az összeütközést s egy más forradalmat jósolt meg, mely rendes körülmények között tör ki, osztályharczczal vegyül s diestelenül végződik.

Széchenyi legutolsó könyvét németül írta és névtelenül. Gyógyulása után is döblingi magányába temetkezve, mély hazafi bánatban töltötte napjait. Leigázott és szétdarabolt hazája mily éles ellentéte volt annak a képnek, mely pályája elején oly lelkesedésre ragadta. Magyarország csak volt s nincs többé. Kegyetlen fájdalmára enyhet egy könyv írásában keresett. Mintegy kihívta őt erre egy

névtelen, *Rückblick* című félhivatalos röpirat, mely Magyarországnak a Bach-rendszer alatti haladását és megelégedését hirdette világgá. Így született az *Ein Blick*. Nem nemzetéhez akart szólni, ez eléggé érezte mély sebeit, hanem a bécsi körökhöz, külföldhöz, hogy megismertesse hazája állapotját, nevetségessé tegye a kormányrendszert és főképviselőjét s megboszulja hazája szenvedéseit. Széchenyi írói egyéniségének két fősajátsága, a mély érzés és metsző gúny vegyülete itt tetőpontra hág s folyvást tápot nyer beteg lelkétől. A névtelen röpirat minden sorát megczáfolja, össze-töri, kigúnyolja, de nem a rendes polemia modorában. Rendszer nélkül csapong s egészen átengedi magát féktelen felindulásának, kegyetlen humorának. Összevegyíti a köznapit és fönségest, az érzelmet és démonit, a bohózatost és páthost. Mintha Lear király egy személylyé olvadt volna bohóczával, egyszerre halljuk a mély bölcseséget és illetlen tréfát, a síró ellágyulást és üvöltő átkot. Maga az egész mű még inkább töredékek halmaza mint Széchenyi bármelyik műve. Alig van műalkata, s néha fárasztó is, de néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival.

Széchenyi munkái rég eltűntek a könyvpiacon s inkább csak közkönyvtárakban találhatók. Régi óhajta tisztelőinek: vajha együtt birhatnánk mindent, hozzá méltó ki-

adásban. Ez óhajtnak az akadémia eleget kíván tenni. Közrebocsátotta már naplója kivonatait, levelezése egy részét, úti rajzait, országgyűlési beszédeit, most hirlapi czikkei vannak sajtó alatt, melyeket nagyobb művei fognak követni. Bizonyára most olvasva e munkákat, sok olyat találunk bennök, a mi már elavult, mert az életbe ment át s intézményekben hirdeti szerzőjük dicsőségét. De sok van bennök olyan is, a mi mindig új marad és folyvást termékenyítő. Az az erős hit Magyarország jövőjében, melyet ő lehelt belénk, munkái olvasásakor még inkább megerősödik bennünk. Az az aggodalom, melylyel kísérte fejlődésünket, mérsékelni fogja vérünk és vágyaink hevét. Az az eszély, mérséklet, melyet nyelvünk és nemzetiségünk terjesztésére nézve szívünkre köt, még most sem avult el. Az a tanács, hogy hagyjunk fel a közjogi viszályokkal s intézményeink reformján és belső erőnk kifejtésén munkálkodjunk, folyvást időszerű s mintha hozzánk szólana, midőn gunyolódik a tulipános szónoklattal s így kiált föl: «Nem a szónoklati babérokat szomjazó hév, nem az «éljen» hajhászata, hanem a mindennapi hangyamunka van a teendők során».

De pártállásunk szerint bárhogyan gondolkozunk is, abban mindnyájan egyetértünk, hogy az a hazaszeretet, mely Széchenyi min-

den során előmlik, azok a honfiúi erények, melyeket összes munkái elénk rajzolnak, örök forrásai maradnak lelkesedésünknek. Nem hiába nevezte őt Kossuth a legnagyobb magyarnak. Fény nevére, áldás poraira!

B. JÓSIKA MIKLÓS

SZÜL. 1794 ÁPR. 28-ÁN, MEGH. 1865 FEBR. 27-ÉN.

I.

NECROLOG.

Pest, 1865 márcz.

Egy Drezdából érkezett távsürgöny b. Jósika Miklós halálát jelenti. A hetven éves férfiú hosszas betegeskedés után febr. 27-én hűnyt el szeretett neje ápoló karjai közt. Idegen föld fogadta kebelébe a hazájáért oly hön dobogó szívet, de a hazája hálája ott lebeg sírhantja felett. A száműzött hazafi s a magyar regényirodalom megalapítója méltó e tiszteletre. Nemzeti újjászületésünk mind inkább erős-bülő küzdelmében az irodalmi bajnokok első sorában találjuk őt, egy el nem foglalt állást töltve be, a siker öntudata s a nemzet tapsai közt.

Jósika nem ifjan lépett az írói pályára, de épen alkalmas időpontban mind magára, mind hazai viszonyainkra nézve. A nyelvújítás diadalát nyomban követték reform-mozgalmaink. Irodalmi és politikai életünk mind erősb fejlődésnek indúlt, s egymásból táplálkozott. A lyra felköltötte a hazafi fájdalmat és lelkesülést, az epos az ősi dicsőség képeit rajzolta az ébredő nemzet elébe, mintha a múlt romjain borongva,

a jövő reményét, hitét akarná ébreszteni. A magyar tudományos akadémia megalakultával a tudomány is emelgetni kezdé szárnyait. A közönség bár lassan, de napról-napra növekedett. Az irodalom, különösen a költészet egy pár évtized alatt kezdte a szigorúbb igényeket is kielégíteni. Kitünő lyrai és epikus költők versenyeztek a nemzet koszorújáért. A dráma és színművészet első derekasb kísérleteit ünnepelte. A költészetnek csak egyetlen faja hevert paragon, s épen az, a mit a modern társadalom leginkább kedvel: a regény. A múlt század kísérletei e nemben nem indítottak meg oly fejlődést, mint lyrai kísérleteink. Bessenyei, a kit Voltaire regényei lelkesítettek, nem adhatta ki *Tarimenesét*, Kármán *Fejvesztését* nem fejezte be, *Fánni hagyományai* című kitünő beszélye pedig hatás nélkül maradt mind a közönségre, mind az irodalomra nézve. Dugonics történeti regényei ugyan népszerűek voltak, s erősítették a nemzeti érzést, de se történeti felfogás, se izlés tekintetében nem vethették meg a magyar regény alapját. Kisfaludy Károly fölléptével beszélyirodalmunk fölzsendült ugyan, de csak Fáy *Béleki háza* volt az egyetlen regény, mely figyelmet költött, azonban ez is társ nélkül maradt és sokkal didactikusabb volt, mintsem nagyobb körben hathasson, s a női közönséget meghódítsa. Általános volt a panasz, hogy a

magyar irodalom a nőknek lyrai költeményeken s néhány költői beszélyen kívül majd semmit sem tud nyújtani. Német vagy francia regényeket, angol és francia regények német, ritkábban magyar fordításait olvasta a műveltebb nő és férfiközönség egyaránt. Magyarban csak néhány kisebb beszélyt lehetett találni, ezek pótolták a regényeket, évenként öt-hat, melyeknek java leginkább az *Auróra*-ban jelent meg. Irodalom és közönség egyaránt érezte e hiányt, annyival inkább, mert a költészet e faja legközelebb áll az élethez, s a magyar társadalmi és politikai élet fejlődése mind nagyobb hullámokat vetett. A Fáyén kívül majd minden kísérlet szerencsétlenül ütött ki. A magyar regény sokáig várta megalapítóját, végre megjelent.

Jósika nem regénynyel lépett föl az irodalmi pályára. Maga sem tudta, mi szunnyad benne. Már negyven éves férfiú volt, midőn 1834-ben az erdélyi közélet forrongása a nyilvános pályára ragadta. Mint királyi hivatalos jelent meg az erdélyi országgyűlésen s az ellenzékhez csatlakozott. Keveset beszélt s nem tartozott pártja kitünőbb emberei közé. Egy kissé félénk szónok volt és se közjogi, se politikai ismeretei nem voltak oly nyomósak, hogy feltünőbb szerepet játszassék. Politikai pályája nem annyira tevékenységre ragadta, mint inkább magába süllyeszté. Szemlélődött, szorgalmasab-

ban olvasgatott és írni kezdett, követve Széchenyi és Wesselényi példáját. A kormozgalma eszméket ébresztett benne, s mert beszélni restelt vagy nem igen tudott, leírta gondolatait és kiadta. Így jelentek meg Kolozsvárott 1835-ben *Irány, Vázlatok* című művei, részint társadalmi, részint politikai töredékek. Mindkét mű kevés figyelmet keltett, s valóban nem is egyebek, mint egy műkedvelő politikus és philosophus töredékes gondolatai, azonban látszik rajtok, hogy világfi írta, a ki sokat forgott az életben. E csendes bukás nem hangolta le, műkedvelőnek tartotta magát, ki inkább csak maga és barátjai kedvéért írt, de mivel már beleszokott az írásba, nem tette le tollát. Egyik rokona és barátja, P. Horváth Lázár, épen regényt írt, az elsőt és utolsót életében, s többször olvasott föl neki belőle részleteket. Jósika úgy gondolkozott: vajon miért ne próbálná meg azt is, hisz bizonyára ő is tud olyat írni, mint fecsegő rokona. Így írta előbb *Zólyomít*, azután *Abafit* 1835—36-ban, melyet aztán minden következő évben egy-egy újabb regénye követett. A műkedvelő politikus és író egyszerre a nemzet ünnepelt írója lőn. Az *Athenaeum* lelkesülve üdvözölte a magyar regény rég várt megalapítóját: «Le a kalappal, uraim!»

Jósika regényírói pályájára épen oly befolyással voltak tehetsége és hajlamai, mint

szülőföldje, kora és életviszonyai. Csak ily körben, csak ily körülmények között állhatott elő oly magyar regényíró, a ki mélyebb hatást tehetett nemzetére és sikeres kezdeményezésével virágzásnak indíthatta regényirodalmunkat.

Jósika Erdélyben Tordán született 1794-ben ápril 28-án. Atyja vagyonos, előkelő úr volt, leányágon a Báthoriak kihalt fejedelmi családjával rokon. Anyját korán elvesztette; előbb nagyanyjánál növekedett, aztán ismét az atyai házban, végre a kolozsvári piaristák convictusában. Nyelvmestereitől megtanult németül, francziául, a piaristáktól latinul. Élénk, sőt vásott gyermek volt, de szeretetreméltó. Bámulta atyját, a ki jó lovas, vadász, s nagy gavallér volt. Különösen nagy hatást tett reá pompás fegyvertára; örömet vizsgálta a török szablyákat, köves nyergeket, skófumos szerzőségeket, vértéket, vasingeket, kopjákat, buzogányokat, tegzeket és tatár sisakokat, melyekről atyja regényes érdekű hagyományokat szokott elbeszélni. Télen át el-elvitte atyja az erdélyi aristocratia estélyeire, s a részint régies, részint különöz typusok mélyen emlékébe vésődtek. Az iskolai szüneteket atyja különböző jószágain töltötte, kíváncsian kereste föl a várromokat s fürkészte a rólok szóló mondatakat. Tizenhét éves korában 1811-ben beveződött iskolai nevelése, s atyja beleegyezett,

hogy katonának álljon, a mire oly nagyon vágyakozott. Hadapróddá lett egy Erdélyben állomásozó dragonyosezrednél. A következő évben már oda hagyta Erdélyt, ezredével Gácsországba ment, majd Siléziába, hol 1813-ban hadnagygyá emelkedett. Olaszországban másfél évet töltött, kitüntette magát a Mincio melletti ütközetben és főhadnagygyá neveztetett ki. 1814 elején elhagyta Olaszországot, s mint kapitány a Colloredo-gyalogezredhez ment. Ez ezred Bécsben állomásozott, s a fiatal kapitánynak megnyílt a nagy világ. Itt a kamarási méltóságot is megnyervén, bejárt az udvarhoz s a fensőbb körökbe. Részt vett a bécsi congressus nagy ünnepélyeiben, szorgalmas látogatója volt a színházaknak, szabad idejét olvasással töltötte, sőt néhány bécsi íróval is megismerkedett. Napoleon visszatérvén Elbából, a congressus félbeszakadt, s a szövetséges Európa Franciaország ellen indult. A Colloredo-ezred a megszálló sereghez tartozván, Jósika is részt vett a hadjáratban, időzött Párisban, s új benyomások- s tapasztalatokkal gazdagodott. A hadjárat után ismét Bécsben élt, mint kapitány, majd ott megismerkedvén egy Kállay-kisasszonynyal, 1819-ben megnősült, elhagyta a katonaságot s előbb Szabolcsba költözött ipához, majd Erdélybe saját jószágára. Házassága nem volt boldog, s tizenhat évi együttlét után elvált nejétől.

A gazdaságban sem volt igen szerencsés, s tétlen, unalmas és könnyelmű életéből hazája politikai küzdelme ragadta ki. Nem csoda, hogy *Abafiban* oly élénken rajzolja az erős akarat hatását önnemesbítésünkre. Saját bensője átalakulásának rajza ez, bár másnemű viszonyok között. Többet olvasott, tanult és hozzászoktatta magát a dologhoz. A megye- és országgyűléseken hazáját szolgálva, egyszersmind tollhoz is nyúlt. Érezte, hogy jobb író, mint szónok, majd nemcsak mások, hanem maga is meggyőződött, hogy jobb regényíró, mint politikus. Előbb *Zólyomi* című regényét írta, azután *Abafit*, am azt Bajzával közölte, emezt Szemerével, s úgy látszik, hogy az ő tanácsukra lépett fel *Abafival*. Azt hozta a magyar irodalomnak, a minnek ez leginkább híjával volt: kevés iskolai tudományt, de annál több élettapasztalatot, egy negyven éves élet tapasztalatait, a hazai és külföldi társadalom sokoldalú és közvetlen ismeretét, világfiás modort, élénk szellemet, mely a pusztá csevegést is érdekessé tudja tenni. Jósika hatása egy részét e tulajdonainak köszöni, melyek inkább meg voltak benne, mint eddigi regényíróinkban. Drágán, elpazarolt évek árán vásárolta e tulajdonokat, de mégsem drágán, mert hazájának áldozhatta mindazt, a mi bennök becses volt.

Születése és életviszonyai más oldalról is

nevezetes befolyással voltak pályájára. Az erdélyi aristokrátiának nem volt szükség visszamagyarosodni, mert nyelvében és szokásaiban sohasem nemzetietlenedett el. Erdélyben a szalonokban mindig magyarul beszéltek, s még a régi magyar módon, s ha valami ott hiányzott, az épen a megújított magyar nyelv volt, melyet a társalgásban szenvelgésnek tartottak. Már Kazinczy olyasmit jegyzett meg *Erdélyi leveleiben*, hogy az erdélyi urak társalgásában nyelvi tekintetben sok oly udvarias finomságot, fordultatos természetességet tapasztalt, melyeket nem találhatni a magyarországi visszamagyarosodott úri házaknál, s még kevésbé az alsóbb rétegekben. Lehet, hogy ez az erdélyi fejedelmi udvar hagyománya volt, lehet, hogy az ott egész napjainkig meg nem szakadt magyar fensőbb életből folyt, annyi minden esetre bizonyos, hogy Jósikának, mint regényírónak, előnyére vált, hogy erdélyi mágnásnak született. Ő nem tartozik ugyan kitünőbb stilstáink közé, de az első magyar író volt, a ki regényeiben a fensőbb körök társalgását fesztelebb és nemzetiesb hangon szólaltatta meg, s az irodalom nyelvét közelebb hozta az élethez. A szülői ház, az erdélyi aristocrátia termei még más tekintetben is előkészítették a leendő regényírót. Erdélyben a mágnások jól ismerték hazájok történetét, mely kivált a nemzeti fejedelmek idejében szorosan össze van kötve

családok történetével. Az aristocratiai büszkeség táplálója volt a nemzeti érzéseknek. A családokban szájról-szájra szállottak a hagyományok, mondták, hol kastélyról, hol várromról, hol fegyverről vagy családi ékszerről. Ez élénk érzék a régi és történeti iránt még az erkölcsökben és olvasmányokban is nyilatkozott. Még ezelőtt harmincz évvel elég úri ház volt Erdélyben, mely majdnem olyan volt, mintha a XVII. század végéről maradt volna fenn. Az erdélyi történetírókat majd minden erdélyi mágánsháznál meg lehetett találni. A még ki nem adott emlékiratokat sok család leíratta magának, s Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei emlékiratait még nők is olvasták. Jósika a múlt emlékei közt nőtt fel, nemzetsége, rokonsága viszontagságát tudva, tudta majdnem egész Erdély történelmét. A történelem, a monda, nemzeti érzés, családi hagyomány volt, s a színhely a család vagy rokonság jószágain terült el. Előtte, körüle, benne egy csoport anyag zsibongott, mely az alkotó phantasia kezére várt. Jósika írt, mintha beszélne, a mint neki beszélt a múlttól atyja vagy nagyanyja. A műkedvelő regélő regényíró lőn. A múlt emlékeinek e családias, hagyományos cultusa volt Jósika költészetének egyik főforrása. S mintha meg akarná köszönni hazájának, a mit tőle nyert, legörömostebb Erdély történelméből vette regényei tárgyát, s akkor volt igazi ele-

mében, ha lelke Erdély bájos völgyeiben, festői bércei közt, ódon városaiban s düledező váromjain andaloghatott. Mi csendesen nyugonék ott, s a drezdai sír helyett mint megilletné tetemeit a hazai föld, nem messze szurdoki jóságától, a Rákóczi-hegy tövében, hol édes atya is nyugszik.

Sokszor elmondották már, hogy Jósika Scott Valter tanítványa s nélküle bajosan vált volna regényíróvá. Jósika mindig rossz néven vette ezt. Félig-meddig igaza is volt, az ő költészetének főforrása az erdélyi viszonyokban és saját egyéniségében rejlett, sőt magától a magyar költészetből is vett ösztönt, a mennyiben Kisfaludy Sándor regéi már jó régen megpendítették azt a húrt, a melyen ő legörömostebb játszott. A magyar romantika kiinduló pontjában különbözött az európai romantikától, melynek egyik főirányát Scott Valter alapította meg s mely oly visszhangra talált az egész szárazföldön. Ez visszahatás volt a XVIII. század egyoldalú felvilágosodása, egyenlősítő iránya ellen, mely semmit sem akart tudni a történeti fejlődésről, az egyéni sajátságokról s pusztán az észből akarta konstruálni az államot és embert. Nálunk más viszonyok voltak, mi nem küzdöttük át a XVIII. század eszmei forrongását, sőt hatásuk alatt épen reformálni akartuk alkotmányunk- és társadalmunkat, de azért a múltat nem vetettük meg egészen, sőt

lelkesülve tekintettük benne mindazt, a mi dicsőségünkre, önállásunkra és nemzetiesb életünkre emlékeztetett. Ez lelkesítette Kisfaludy Sándort, ez Jósikát is. Azonban annyi bizonyos, hogy Scott Valter Jósikára nagy hatással volt. Tőle vette a történeti regény formáját, az előszeretettel a részletes rajz iránt, legyen az táj, épület, butor, ünnepély, vadászat, ostrom vagy szerelmi kaland. Hatott reá elbeszélés és szerkezet tekintetében is, sőt a *Csehek* és *Ivanhoe* rokonságát kimutathatni nemcsak] a cselekvényen, hanem a jellemrajzon is. E mellett Jósika a francia romantikától is vett hatást, a mi leginkább a *Könnyművekben* érezhető, sőt Dickenstől is, legalább a *Békessy Feri kalandjai* című regénye némi ilyest tanúsít. De az ily hatások inkább csak új tárgyakra vezették, mint új alkotási módra. Főeleme mindig a történelmi regény maradt, ezekkel tett legnagyobb hatást s e nemből írta legjobb munkáit.

Jósika inkább formában hasonlít Scott Valterhez, mint a tartalom lényegében. Igaz, ő is bérczes szülőföldje történetéből veszi tárgyait, mint Scott Valter, kedveli a várak titkait, a kalandort, a rablólovagot, a jósnőt, a várurak torzsalkodásait, a fejedelmi és királyi udvart, a lovagias szerelem feláldozásait, az egész régi társadalmat felöleli a királytól a parasztig, de inkább külsőségeiben fogja fel a történelmet,

mint benső lényegében, s a legtöbbször csak általános erkölcsi s lélektani feladatok kifejtésére használja a történeti személyeket és eseményeket. E miatt kevés történeti arczképet nyújt, sőt szorosan nem történeti személyei sikerültebbek, mint a történetiek. Például Abafi átváltozását értjük, de Báthory sülyedését már kevésbbé, az pedig, hogy minő politikát követ, miben talál támaszpontot és ellenhatást, miért gyűlöli a szászokat, mi ragadja ellenök erőszakos rendszabályokra, meglehetős homályba vész. Általában jellemrajza bizonyos felületen marad; jellemző vonásokat nyújt ugyan, de nem lebbenti föl a kedély és szenvedély mélyét; nem követ el szembántó hibákat, de nem képes szivünket és phantasiánkat nagyobb erővel megragadni. Női alakjait egykor nagyon dicsérte a magyar kritika, de nekünk úgy tetszik, hogy nemes föllengzésökben sok a csinált. Nem nagyon eszményített női sokkal sikerültebbek, valamint férfiai is. A sötétebb jellemek és nagy bűnök iránt nem tud elég érdeket gerjeszteni, a bonyolultabb jellemek rajzában pedig épen nem szerencsés. Ismeri az életet és embereket, de nem legbensőbb lényegökben; szelleme és phantasiája sokkal nyughatatlanabb, mintsem mélyebben lásson és biztosan rajzolhasson.

Mindamellettt jellemrajzaiban meglehetős változatos, a régi magyar társadalom egy csoport

typusát tárta fel előttünk, több-kevesebb szerencsével. Rendesen nagy személyzetet mozgat és leleményessége nem könnyen merül ki. Cselekvénye ritkán erős, de majd mindig érdekes, ha hiányzik bennök a benső érdek, jól-rosszúl pótolni tudja a külsővel. Bizonyos világfiás jó tapintat hű kísérője, soha sem esik durvaságba, érzülete nemes, józan esze kerüli a hóbortot, s némi keresetlen humor ömlik el népies rajzain. Stilusa kissé szenvelgő, nagyon kap az új szón, sőt maga is sokat csinál; fellengzése dagályos, de ha belemelegszik az elbeszélésbe, ráismerünk benne a régi jó erdélyi mágnásra, a kinek magyar volt anyanyelve. Elbeszélésmódja nem ment a modorosságtól, épen úgy megvannak stereotyp kifejezései, mint fogásai, de általában elég élénk, folyamatos elbeszelő s ritkán unalmas. Sokkal többet írt, mint majd minden regényíró, mint a mennyi tőle tellett. Az íróvá lett világfi jókor hozzá szoktatta magát a sanyarú munkához s akár volt kedve hozzá, akár nem, minden nap megírt egy írott ívet. Jó, ha az író fegyelmezi munkásságát, de az is fegyelem, ha nem mindent ad ki, a mit ír, vagy legalább nem úgy, a mint megírta, kivált az, a ki, mint Jósika, könnyen és hanyagul ír. De enyhén vagy szigorúan ítéljük róla, azt el kell ismernünk, hogy a modern regényt körülményességével, széles epikai menetével, a történeti jártasság

és világba forgottság látkörével ő alapította meg irodalmunkban.

Jósika egész 1848-ig felváltva hol Pesten, hol Erdélyben szurdoki jószágán élt. A telet rendszeren Pesten töltötte s mint az akadémia tagja s a Kisfaludy-társaság elnöke, épen oly szívesen látott vendége volt az írói, mint a fensőbb köröknek. Nem elegyedett politikába, egészen az irodalomnak és nejének élt, mert a negyvenes években újra megházasodott. Azonban az 1848-ki események őt is kiragadták nyugalmaiból. Részt vett a pesti és debreczeni országgyűlésben, tagja volt a honvédelmi bizottságnak, sőt 1849-ben a kegyelmi széknek is. A forradalom legyőzése után külföldre menekült, sokáig Brüsszelben élt s leginkább tollával tartotta fenn magát. Régi kiadója, Heckenast, nem mervén saját neve alatt kiadni regényeit, azok mint *Eszther szerzője* művei jelentek meg. A közönség jól tudta, ki lappang e név alatt, kegyelettel fogadta műveit, de már nem olvasta oly örömet, mint régen. Általános véleménynyé vált, hogy régibb regényei sikerültebbek voltak az újabbaknál. Jósikát ez bosszantotta s váltig állította, hogy némely újabb regénye fölülmúlja a régieket. Egyik félnek sem volt igaza. Jósika pályája vége felé hanyatlott ugyan, de számkivetésében mindamellett írt néhány oly regényt, melyek a régiekkel, egy párt kivéve, kiállották

a versenyt. Azonban Jósika föllépte óta irodalom és közönség sokat változtak s ebben rejlett a csalódás oka. A mi Jósikában szép és új volt, már megszokottá vált s újabb regényírók állottak elő. Eötvös és Kemény a történeti felfogás, kor- és jellemrajzban felülmúlták Jósikát, Jókai pedig elbeszélni és írni tudott sokkal jobban s leleménye is több volt. Jósika lassanként háttérbe szorult s avulni kezdő író lőn.

Érdeme azért nem csorbúlt. Ha inkább különöségeiben rajzolta is történeti multunkat, mint benső lényegében, vele kezdődik regényirodalmunkban a történeti fölfogás s valódiabb korrajz. Hasonlítsuk csak össze Kisfaludy s mások történeti beszélyeit az ő regényeivel s látni fogjuk a különbséget. De Jósika történeti regényei más tekintetben is nagy hatással voltak a nemzeti szellem ébresztésére s oly körökben, hol eddig kevésbé érezték fuvalmát. A nőket, sőt a férfiak egy részét is mind az alsó, mind a felső körökben, nem annyira epikai és lyrai költőink ébresztették nemzeti lelkesülésre, mint Jósika regényei. Jósika mintegy kiegészítette azt a hatást, melyet Vörösmarty előidézett. Vörösmarty a honalapítás nagy emlékére vonta a nemzet figyelmét, a dicső múltat énekelte, hogy a jelen súlyedtségét éreztesse s a jövő hitét fölébreszsze. Jósika szintén a nemzet múltját rajzolta, a ma-

gyar köz- és családelet megható jeleneteit, s a régi el nem korcsosult társadalmat festve, egy újabb nemzetibb társadalom mellett izgatott.

S nem hiába. Megérte, hogy társadalmi és állami életünk megújult, nemzetibbé vált s részt vett a nagy harczban, melyet az lételeért vívott. Számkivetésében sem szűnt meg szívben és tettben együtt élni velünk, irodalmi munkásságával folyvást védve és erősítve nemzetiségünket. Virraszszon távol sírja felett hálás emlékezetünk! *

* B. Jósika Miklós hamvai 1895 tavaszán Drezdából visszahozattak s a családi sírboltban helyezték el.

II.

JÓSIKA EMLÉKIRATAI.*

Jósikának utolsó munkája Emlékirata volt, de befejezését halála meggátolta; csak négy kötet vagy inkább füzet jelent meg belőle, s az utolsó már halála után. Sajnos, hogy oly jeles író, mint Jósika, ily minden tekintetben csekély becsű munkával fejezte be pályáját, s még sajnosabb, hogy az néhol oly színben tünteti fel őt, a minőben kegyeletes tiszteletünk épen nem óhajtotta.

A munka Jósika gyermekségén kezdődik s egész addig tart, a míg első regényeivel az írói pályára lép. A négy kötet mintegy negyven ívre megy, de az ívek száma sehogy sincs arányban a sovány tartalommal. Se az elbeszélés szépsége, se a korrajz érdekessége, se az elmélkedések tartalmassága nem emelik ez emlékiratokat. Jósika úgy ír, mintha a kandalló mellett beszélne el valakinek életét minden bensőbb rend és szerkezet nélkül. Úgy látszik, egyszerűen, könnyedén akart írni, s

* *Emlékirat.* Írta báró Jósika Miklós. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv. 1865. Négy kötet.

oda tévedt, a mi már nem szeretetreméltó pongyolaság, művészi egyszerűség. hanem köz-napi fecsegés. Csak itt-ott találunk egy pár lapot, melyek kiemelkednek a mindennapiságból. A korszakot, a melyben férfiú lett, a magyar társadalmi és politikai életet, a melynek különböző phasisait átélte, inkább csak adomás oldalról rajzolja. Hasonlót tesz saját élete eseményeivel is. Fejlődése, különösen írói fejlődése, lélektani folyamát nagyrészt mellőzi, pedig egy író emlékiratában ennek fő helyet kellene elfoglalni. Politikai és irodalmi reflexiói majd mindig felületesek, néhol hibásak, vagy épen tájékozatlanságot árúlnak el. Például azt mondja, hogy a Kazinczy ellen intézett *Mon-dolat* Kölcey munkája, holott épen Kölcey volt az, a ki Szemerével szövetkezve, a *Mon-dolat*-ot kigúnyolta; Bajzát magasabb szellem-nek tartja Vörösmartynál s több ilyes. Egy pár genrekép és adoma, néhány töredékes és nem mindig szabatos adat a régibb magyar társadalmi életből, teszlik a könyv minden becsét.

A mi magának Jósikának önmaga által rajzolt képét illeti, épen nem mondhatni sikerültnek. Emlékirótól ritkán várhatni, hogy magát híven fesse. A legtöbbször eszményíti magát vagy a későbbi kor szempontjából rajzolja és ítéli meg ifjúságát, sőt férfikorát is; de a legrosszabb esetben is biztos adatokat

szolgáltat arra nézve, hogy az író minő színben óhajtja emlékét az utókorra hagyni. Ez emlékiratban az a csodálatos, hogy Jósika magáról egészen más arczképet nyújt, mint a hogy tulajdonkép czéljában volt. Úgy akarta föltüntetni magát, mint a ki keveset tart arra, hogy a társadalom fensőbb rétegében született, s mégis sok helytt elárúlja úri büszkeségét, — gúnyolódik a hiú férfiakkal, de gavalléros emlékeit öntetszéssel rajzolja; a mint mondja, semmitől sem félt jobban, mint attól, hogy híres író lesz; meg nem foghatja, hogy első regénye miért ütött oly nagy zajt, de mindamellettnagyon elégedetlen az akadémiával, hogy csak *Utolsó Báthoriját* koszorúzta meg a nagy jutalommal, s nem a *Cscheket* is; a közönségre is panaszkodik annyiban, hogy csak hajlott korában jutalmazta meg bizonyos becses emlékkal, a kritikát és journalistikát pedig épen megtámadja, mert kevés író van, a ki írotársainak annyi ellenszenvével találkozott volna, mint ő. Majd mindenki eszébe jut, a ki valaha róla egy pár neki nem tetsző sort írt, bosszús azokra is, a kik hallgattak munkáiról vagy nem fogadták el új szavait. Mindeniken igyekszik megbosszulni magát, de leginkább Szalayra és Brassaira önti ki mérgét: erre azért, mert a *Tudós leányát* élesen, de nem épen igazságtalanul bírálta; amarra azért, mert *Zólyomira* ezelőtt harmincz év-

vel egy pár megróvó észrevételt mert kockáztatni.

Azonban legkülönösebb az, a midőn a magyar irodalom azon időbeli állását rajzolja, a melyben föllépett. Mily hátra állott akkor a magyar irodalom finomságban, illemben, írói courtoisieben, s mennyit haladtunk azóta. Ez a thema, a melyet fejteget, s melylyel egyszerűsmind tudtunkra akarja adni, hogy mily nehezen esett neki e canaille közé elegyedni. S vajon mire alapítja mindezt? Először arra, hogy a magyar irodalomban megtörtént az a nagy illetlenség, hogy valaki *Mondolat* cím alatt egy irodalmi satirát írt. Vajon az angol, francia, német irodalomban nem történt-e, nem történik meg ma is ilyesmi? Vajon az a baja-e *Mondolat*nak, hogy írója satirát mert írni, vagy az, hogy nem igen sikerült satirát írt? Másodszor felhozza Jósika, hogy Bajza, gróf Dessewffy József, Munkácsy, Csató kiméretlen polémiákat folytattak. Nem vizsgáljuk, e polemiák mennyiben érdemlik a megrovást, csak azt kérjük: folytatott-e valaki irodalmunkban megrovásra méltóbb polemiát, mint épen emlékiratában Jósika Brassai ellen; mert semmi sem érdemli meg annyira a megrovást, mint az oly polemia, mely minden fejtegetés, eszmei tartalom nélkül csak csúfolódni törekszik. Harmadik panasza Jósikának az, hogy 1835—36 körül Pesten a Váczi-utczán sétálván, találko-

zott három vörös nyakkendőös úrral, s e három úr nem volt más, mint Vörösmarty, Bajza és Toldy. Ime a híres triumviratus mily ízléstelen társaság volt. Legyen szabad kétkednünk ez adat hitelességében. Vörösmarty és Bajza teljes életökben egyszerűen és minden feltűnés nélkül öltözködtek, Toldy pedig, a ki divatosban szokott öltözni, igen jól tudta, mi illik s mi nem. De tegyük fel, hogy mind a három író csakugyan vörös nyakkendőt viselt, oly nagy baj-e az, rosszabb munkát írtak volna-e, ha fekete nyakkendőt viselnek? Részünkről nem bánnók, ha egy pár, az emlékirótól megdicsért s megalapított hírűnek nevezett író rosszabbúl kötné meg nyakkendőjét s valamivel jobban írna. Ime egy kis mutatóvány az akkori írói courtoisieből, ime mily társaságba lépett az, ki írónak fölesapott — kiált föl Jósika. Csak annál nagyobb szerencsétlenség ne érje a magyar irodalmat. Mi nagyobb szerencsétlenségnek tartjuk azt, hogy ez emlékirat negyedik kötete megjelent, hol ez épületes dolgokat olvashatni.

Nem annyira Jósikát hibáztatjuk, mint inkább azokat, a kik a kötetet kiadták vagy kiadását megengedték. Jósika alkalmasint egy rossz órájában írhatta e silány lapokat s nyugodt perceiben talán széttépte volna. Meghalt, nem tehette, azonban azoknak, a kik megtehették, kötelességök lett volna némi kegyelettel viseltetni Jósika emléke s az olvasóközönség iránt.

III.

JÓSIKA A KRITIKÁRÓL.*

A közelebbi tíz év alatt irodalmunkban semmit sem óhajtottak és gyűöltek inkább, mint a kritikát. Írók és olvasók egyaránt megúnták az újdonságírók banalis és stereotyp phrasisait; amazok szerettek volna ítéletet hallani műveikről, emezek pedig némi tájékozást nyerni az irodalom naponként élénkülő mozgalmában. Néha csakugyan beköszöntött valami olyan, mit kritikának szoktak nevezni. Mily ellen-szenv, mily részvétlenség fogadta minden oldalról! Az írók nagy része gyűlölni kezdte, a közönség pedig hidegen fordúlt el tőle. Hol rejlett e jelenség oka? Az írókban-e, kik már egészen elszoktak a különben soha meg nem szokott kritikától, vagy a közönségben, mely a szorongatott nemzetiség nevében, a túlbuzgó hazafiság szempontjából oly kíméletet és elnézést követelt, a mi lehetetlenné teszi a kritikát, vagy éppen a kritikusokban, kik e kivételes helyzetben nem tudták feltalálni magokat,

* *Regény és regény-ítesztel.* Írta *Eszther* szerzője (Jósika). Pest, 1858.

s tapintatlanságukkal a legjobb akarat mellett is mindent elrontottak?

Mindezt nem vizsgáljuk. Ez időszakban magunk is írván bírálatokat, mint részrehajlatlan vizsgáló is, könnyen részrehajlónak tűnhetnénk föl. Annyi bizonyos, hogy mindenemű kritikai kísérlet többé-kevésbé megbukott, s nemcsak a kritikusok lettek népszerűtlenek, hanem maga a kritika is. A jövőben talán minden másképen lesz. Politikai állapottaink változása alkalmasint ide is jótékonyan fog hatni. A közönségnek napról-napra kevesebb oka lesz túlbuzgó hazafiasságával terrorizálni a vélemény szabadságát, az élénkülő politikai élet küzdelme némi türelmességre fogja tanítani az írókat, azon férfiak pedig, kik újabban* a kritikához kezdenek csatlakozni, sokkal jelesb tehetségűek, népszerűebbek, mintsem munkásságuk siker nélkül maradhatna.

Mindamellet nem árt, nemcsak gyakorlatban, hanem elméletileg is gyöngítни azt a sok előítéletet, balfelfogást, melyet nálunk a kritika ellenében táplálnak. Nem czélunk az előítéletek mindenikét bírálat alá venni, csak egy-kettőről szólunk, mint olyanokról, melyek

* E czikk 1861 elején íratott, midőn Arany János *Figyelő* című irodalmi lapját megindította; ugyanott jelent is meg

nevezetesbek, sokak meggyőződése, s melyek védelmére nem rég egy egész röpirat jelent meg s épen egyik legjelesebb regényírónktól.

I.

A kritikának gyöngédnek, udvariasnak, illedelmesnek kell lenni; mitsem lehet inkább kárhoztatni, mint az illetlen éles modort, a sértő gúnyt, a megbélyegzést, a bot és kancsuka bírálatát. Ezt halljuk minden nap, úton-útfelen. A lapok programjokba tűzik, az olvasók megtapsolják, s kritikai codexünknek mintegy legfontosabb törvényeül van elfogadva. S mégis van-e valaki, ki ha bírálni kezd, nem hágja át e törvényt vagy legalább áthágásával nem vádolják? Aligha, mert át nem hágása néha csaknem lehetetlenség. Mióta irodalom van, egyetlen nevezetesb kritikus sem került el az illetlen élesség, a személyeskedés vádját, nem is fogja soha, sőt azt tapasztaljuk, hogy a kik a legtöbbet beszélnek ellene, legtöbbször követik el. Honnan ez ellenmondás, melyet mindennap tapasztalunk? Részint onnan, mert az önérdek és szenvedély csaknem észrevétlen módosítják elveinket, részint mert a személyeskedés s illetlen élesség fogalmait tetszése szerint határozza meg kiki, s az olynemű személyeskedést és élességet is illetlen gorombaságnak tart, mely nélkül oly-

kor lehetetlenné válnék az irodalmi és politikai vita: leginkább pedig onnan, mert a társadalmi illem szoros szabályait akarjuk kitűzni az irodalomban is. *Eszther* szerzője idézett röpiratában épen e téveszíme mellett küzd, midőn a kritikustól illemt, udvariasságot, gyöngédséget, gentlemanhoz illő társalgást követel, szóval mindazt, a mivel a társadalmi életben tartozunk egymásnak. Nem tagadjuk, hogy van irodalmi gentleman, de tagadjuk, hogy egy volna a társadalomival. Törvényes kereset alá nem tartozó magántetteinkről csak Istennek vagyunk és lehetünk felelősek, s kivéve szülőinket, nőnket, rokonainkat s egy pár jó barátot, kiket magunk hatalmazzunk föl, senkinek sincs joga velünk szemben bírálólul vetni föl magát. A magánviszony szentség, melyet senki és semmi sem érinthet, legfeljebb csak a közvélemény, az a láthatatlan földi hatalom, melyet senki s mégis mindenki gyakorol, melyről nem tudjuk honnan jó, de a melyet mégis érzünk, mint a hideget és meleget, mely sohasem sérti becsérzetünket, mégis fájhat szívünknek, mely sokszor igazságtalan, s melyben mégis majd mindig van valami, mi lelkiismeretünk visszhangja. Mindez az egyéni szabadság jogából foly, s részint mint becsület, részint mint illem a társadalmi élet kellemének alapja. Annyira velünk született, annyira kifejlett érzés bennünk, hogy az állam segítse

nélkül, sőt ellenére is képesek vagyunk érvényesíteni. Hogy is ne? Minő élet volna az, ha mindenki jogosítva érezné magát úton-útfelen, társaskörben, szobánkban szemünkre háynyi tévedéseinket, hibáinkat, gyöngeségeinket; minő igazságtalanság volna, némi haszontalan igazság kedvéért, feldúlni a magánviszonyok szentségét, minő bűn az őszinteség erényét a korlátlan sértés jogává aljasítani, minő zsarnokság a szabadság nevében túrni és gyakorolni a legszenvedhetlenebb szolgaságot. Ime a társadalmi becsület és illem fontossága. Talán az egész csak külső erkölcsösség, de forrása, véde, zománcza a bensőnek, talán sokszor csak pusztá formasággá fajúl, de mégis valami, legalább a be nem vallott erkölcstelenség adója az erkölcsnek.

Vajon ilyenmű becsület, ily illem érvényes-e az irodalomban és parlamentben is? Vajon a közélet embere annyira egy-e a magánemberrel, hogy a mi ezt méltán sértheti, amazt is sértenie kell? Már maga azon körülmény, hogy magánviszonyaink nem esnek tulajdonkép bírálat alá, közéletünk pedig egészen, mutatja, hogy a becsület és illem szabályainak e téren nemcsak módosulniok kell, de sok részben változniok is. A magánviszonyok egyedüli bírálói a költő és философ, de a mit ezek írnak, az nem egyesek bírálata, hanem az egész társadalomé, az egész emberiségé. Mihelyt a philo-

soph egyes élő magánszemélyt bonczol, mihelyt a költő a pusztá valóságot akarja adni, megnevezve és kimondva mindent, becsület-sértést követ el, s ha mindjárt igaza van is, pasquill-íróvá aljasul. De kinek jut eszébe parlamenti szónoktól, hirlapírótól, kritikustól, szóval a közélet bírálóitól ilyesmit követelni? Hiszen nekik lehetetlen bizonyos tekintetben nem sérteni, nem személyeskedni, mert egyes politikai, közigazgatási és írói személyeket kell támadniok és védniök, s megnevezett, határozott tényeket venniök kiinduló pontul. Hiszen nekik kötelességök használni a közügynek, a mi ritkán jár kiméletlenség s nagy kellemetlenségek nélkül. Itt többé nem lehet célunk minél kellemesbbé tenni magunkat, s másokat is hasonlóra kötelezni, mint a magánéletben. A különböző cél különböző utat jelöl ki, s másnemű jogokkal ruház föl. A mi a magánviszonyok közt becsület és illem, a közéletben hiba, bűn lehet és viszont. Például mondhatjuk-e valakinek társaskörben, hogy eljárása nem becsületes, s nem mondhatjuk-e parlamentben, a mint mondá is nemrég egy angol szónok a Derby miniszteriumáról? Mondhatjuk-e valakinek szobánkban, hogy erkölcstelen ember, s nem nevezhetjük-e bírálatunkban erkölcstelen írónak? Az egyéni szabadság tiszteletéből folyó becsület és illem elnémítja meggyőződésünket, a közszabadságon és köz-

jón alapuló hazafiság és vizsgáló szellem szólnunk kényszerít. S lehet-e szólanunk, ha az illem nevében lepleznünk kell a tényt, és kímélnünk a személyt? Lehetünk-e gyöngédek, midőn épen a gúny fegyverét kell használnunk? Társaloghatunk-e gentleman módon, midőn kímélet és udvariasság épen azt fogják veszélyeztetni, a minek diadalát óhajtjuk, midőn a tények már magukban goromba vádák, s az okoskodás és következtetés oly sok esetben válik gyanúsítássá? Angolország a gentlemanek hazája, mégis sajtója a legkíméletlenebb. Az angol társadalmi élet szigorúbb illemet követel és tart, mint a szárazföld akár-mely országa, mégis közéleténél, divatozni kezdő fogalmaink szerint, nincs valami durvább és illetlenebb. E fogalomzavar akarva vagy akaratlanúl a szabad vélemény jogát támadja meg. Gyöngédnek óhajtjátok a kritikust és gyöngévé teszitek, illedelmesnek, félénkké válik és gentlemanetekből szalonfecsegő lesz. Mihelyt a vélemény szabadabb és jellemzőbb nyilatkozatait becsületsértő durvaságoknak bélyegzitek, vagy száműztétek a kritikust az irodalomból, vagy megrontottátok egész tehetségét. Az a lelkesülés, mely az eszmék küzdelmében kifejlett rokon- és ellenszenv hullámszárából veszi táplálékát, elpárolog, kihűl; az az önérték és becsvágy, mely nem ismerhet más korlátot, mint a milyen a helyzet

sajátságáé, eltörpül, kiálszik; a vizsgálódás azon erélye, az előadás azon szépsége, melyeket a hangulat szabadsága nyújt s a tárgy természete parancsol, összeomlik, semmivé lesz. Biráló helyett hizelgőt, szónok helyett udvaroncztot fogtok teremteni, ha ugyan oda tudnánk süllyedni, hogy sophismáitokat megszentelje a közvélemény.

Tehát a kritikának a közjó nevében korlátlan joga van, fogják mondani ijedten az olvasók, s még inkább íróink. Nem, csak hogy korlátsa nem a társadalmi becsület és illem. Ha a kritikus a közélet emberében a magánszemélyt is megtámadja, túllépett körén. Ime a magánviszonyok szentsége az egyik korlát, melyet nem léphetni át büntetlen. Kik a magánviszonyokra nézve is bírálói jogot követelnek, épen oly téveszmét akarnak érvényesíteni, mint azok, kik a becsület és illem szabályait akarják átjátszani a közéletbe. Társadalmi életünk e két külön ágának éles megkülönböztetésében és hű ellenőrzésében fekszik egész egyéni és közszabadságunk. Nem tagadhatni, vannak szövevényes viszonyok, midőn a közélet emberére nem emelhetünk vádat a nélkül, hogy magánviszonyait is ne érintsük, midőn a jogot a jogtalanságtól hajsza! választja el, s úgy szólva egymásba játszanak. E kényes körülmények rendkívüli tapintatot igényelnek. Támadott és támadó részéről a «summum jus summa inju-

ria», de bármily nagyok legyenek is az ily visszaélések, épen oly kevésbé mondhatunk le egyéni, mint közszabadságunkról. Hasonló áll a kritika azon második és utolsó korlátjára nézve is, melyet szintén el kell ismernünk. Mi e második és utolsó korlát? Valóban bajos egy pár szóval kifejteni. Kétségtelen, hogy a gúny és humor nemcsak a költő és szónok kiváló fegyvere, hanem egyszersmind a kritikusé is. E fegyver rendesen nem csinált, keregett, hanem gondolatunk és érzésünk mintegy önkénytelen teremtménye. Nem a botrányszeresés vásottsága, hanem a megsértett erkölcsi érzés és józan ész visszhatása, haragja, bosszúja, költészete. Vannak dolgok, melyekről csak gúnynyal szólhatunk, s a legtöbb megrovás, polémia lehetetlen gúny nélkül. Hogy az emberek mindennél inkább gyűlölik a nevetőségessé válást, könnyen megfoghatni, de az is természetes, hogy ezt a fegyvert épen e körülmény teszi oly becsessé. Nem a gúny, hanem a sértő gúny ellen szólunk, mondják a mi illedelmes embereink. De van-e gúny, a mely nem fáj s ennyiben nem sértő, s ha nem ilyen, nem hízelgésbe oltott elmefuttatás-e, vagy enyelgéssé hígított tréfa? E megkülönböztetéssel nem sokra megyünk, s midőn szépirodalmunk oda kezd süllyedni, hogy a kritika jogaiért kell vívni, lehetetlen az épen oly korlátolt, mint gyanús elv ellen a legerélyesebben nem tilta-

koznunk. Azonban az nem azt teszi, mintha itt is nem ismernénk el korlátot. Van egy pont, melyen a kritikusnak nincs joga túllépni, hol a közélet embere ellen intézett gúny is a nélkül, hogy magánviszonyt érintene, magán-sértéssé válik. E pont meghatározása igen nehéz, különösen nálunk, hol nemrég még azon is nagy fontossággal vitatkoztak, vajon szabad-e azt mondani a költőről, hogy a politikai éretlenek tapsait hajhászsa? Annyi bizonyos, hogy valamint a költészetben nem használhatunk némely kifejezést, bármily jellemző legyen, még az alsó komikumban sem: úgy a kritikusnak sincs joga mindent nevén nevezni, még azt is, mi nem volna egyéb undok cynismusnál. A szenvedély e pontot hol kijebb, hol beljebb teszi, s hol az egyéni, hol a közsabadadságra hivatkozik. Itt is a «summum jus summa injuria» s hacsak holmi nevetséges és haszontalan casuistikát nem akarunk fölállítani, az egész az erkölcsi közérzésre kell bízunk, mely rendesen jogsértés nélkül találja el az igazat.

Azonban a kijelölt korlátok tisztelete még nem egészen egy az irodalmi gentlemanséggel. A gentlemanség társaságban és irodalomban egyaránt nemcsak bizonyos szabályok hű megtartásában, hanem egyszersmind jól eltalált alkalmazásában rejlik. Lehet valaki becsületes és illedelmes ember, mégis hathat ránk kelle-

metlenül, sőt bántón, a nélkül, hogy jogunk volna rossz néven venni. Nem bántott-e még soha titeket a nagylelkűség, a szivesség, az illem, sőt maga a barátság is? Nem éreztétek-e, hogy a jogosságon, illemen és jóindulaton felül van még valami, a mit óhajtunk, bár nem követelhetünk, a mit néha alig tudunk kimagyarázni, de a mi mindig elbájol és leigéz? Bizonyos nemesség, szeretetreméltóság, tapintat, költőiség, melynek ép oly nehéz fogalmat adnunk, mint a szépnek. Ha úgy tetszik modor, mely mindig eltalálja az illőben a legillőbbet, a helyes közt a leghelyesebbet, s éles ösztönével a társadalmi bonyodalmak legfinomabb szövevényein is áthat. Alkalmazhatók e tulajdont, a mennyiben alkalmazható az irodalmi viszonyokra, s előttetek áll a gentleman kritikus. Mi a különbség közte s a többi közt? Csekély, és mégis sok. A gentleman kritikus nemcsak igazságos ítéletre törekszik, hanem igazságos modorra is; érzi, hogy ugyanazon ítélet különböző modorban elmondva nem ugyanaz; tudja, hogy a méltánylat és megrovás, az elragadtatás és gúny nyilatkozatait nemcsak az elvek logikája s a hangulat kényszerűsége vezérlik, hanem az esetleges körülmények módosító ereje is; ítéletére nem engedi ugyan befolyjni a kegyelet érzelmeit, de igen a módra, mely szerint azt kifejezi; élénken meg tudja különböztetni, hol van helye a ki-

méletnek, hol erény a kiméletlenség, s mintegy megnemesíteni törekszik azt is, mit széttép, semmivé tesz; nem kerüli, ha szükség, a támadó küzdelmet, a szenvedélyes polémiát, de mindig megtart bizonyos mérsékletet, mely ott sem örömet sért, hol kérlelhetlen szigort kell alkalmazni, mely képessé teszi igazságosan áthatalni a kényes körülmények tömkelegén is, hol a jog jogtalanságba játszik, hol a következtetés és fölfogás szabadsága, szüksége, mit rendesen gyanúsításnak és ferdítésnek neveznek, könnyen vehet valóban ferdítési s gyanúsítási irányt, s hol egy bizonyos ponton túl engednünk kell jogunkból, tűrnünk ellenfelünkötől, bár egyikkel sem tartozunk.

E tulajdont a kedély nemes hajlamai föltételezik ugyan, de nagyrészt mégis az irodalmi élet hagyományossága fejti ki, épen mint a társadalmi gentlemant a jó társaság szokásai. Mily nagy befolyással van erre a közönség, mondanunk sem kell, s egyik főok, a miért nálunk az irodalmi gentlemanség oly kevésbé divatos, épen ott rejlik, hogy inkább csak olvasóink száma szaporodik, s nem egyszersmind azon közönségé, mely erős közvéleményt képes gyakorolni. És mégis bármily csekély véleménynyel legyünk a magyar kritika módora iránt, el kell ismernünk, hogy az irodalmi gentlemanséget nem annyira a kritikusok sértik, mint inkább a költők. Nem

idézünk példákat, mert hosszas és örömtelen polémiába kevernők e lapot, mely oly szíves barátsággal hívott meg bennünket dolgozó-társai közé. Azt azonban nem lehet mellőznünk, hogy a szabad vélemény erős, de jogos nyilatkozatait becsületsértésnek venni, az írói sérelmet személyessé változtatni, nem épen a legritkább eset nálunk. A becsületérzés bizonyos betegessége kezd terjedni íróink közt. Sajnálnók, ha valaki félreértene. A becsület jogai és kötelességei előttünk is szentek. Bárkinél jobban örülünk azon, ha a magyar író tudja, mivel tartozik társadalmi állásának, s nem tűr szennyfoltot becsületén. Nem a lovagiasság ellen szólunk, hanem ama lovagiatlanság ellen, mely a lovagiasság álarczájában jelen meg. Nem igen emlékszünk, hogy az angol és francia kritikusok kezökben fegyverrel vívták volna ki a kritika szabadságát, de azt tudjuk, hogy ha nálunk valamelyik kritikus oly jogait veszi igénybe, melyeket a legmíveltebb nemzetek irodalma is elismer, könnyen kockáztathatja vagy becsületét, vagy életét. E szomorú dilemma nem fog ugyan mindenkit visszajeszteni, de általában véve, bizonyára terrorizálja a szabad véleményt s oly censurát állít föl, melyet népszerűsége szükségessé tesz.

II.

A kritika pártossága ellen is sok vádat hallhatni. A kritika mindig valamely párt kezébe kerül, egyszer az egyikbe, másszor a másikba, épen azért sohasem lehet elfogulatlan és igazságos, mondják sokan, de senki sem oly hangoosan, mint *Eszther* szerzője, ki épen azért új alapra akarja fektetni a kritikát, oly lapot indítványozva, mely mind az illetlen modort, mind a pártosságot lehetetlenné tegye.* Lehetséges-e ez, s mi módon? Szerzőnk hiszi, bízik magában, s egy egész tervvel áll elő. Egyesületet kell alakítanunk, mely alaptőkéje kamatjaival képes legyen földözni egy havonkint hat ívre terjedő kritikai lap költségeit. A többi magától jó. Az egyesület szerkesztőt választ, ki illemes ember, semminemű irodalmi párthoz nem tartozik, s így megnyer közremunkálni minden magyar kritikust. Minél inkább eltérnek egymástól a dolgozótársak nézetei, annál jobb, mert a szerző épen a különböző nézeteket, rokon- vagy ellenszenvet akarja a közjóra kiaknázni. A lapnak nem lévén elve, színezete, kiki azt írja bele, a mit tetszik, a szerkesztő csak arra ügyel, hogy a czikkek illedelmesen legyenek írva, s min-

* *Regény és regény-ítélet.* Írta *Eszther* szerzője
145—171. l.

dennemű véleménynek, polémiának tér nyílik. Az iskolák ingyen fogják kapni, a közönség pedig két forintot, hogy minél inkább elterjedhessen. Ily lap még egyetlen irodalomban sincs. A magyar kritikusok a világirodalomban először fognak példát adni arra, hogy levetkőzvé minden pártszenvedélyt, a közjóra egyesültek. Tehát a haszon mellett némi nemzeti dicsőségben is részesülnénk.

Ime a panacea kritikai állapotaink bajai ellen. Nem vizsgáljuk, lehetséges lesz-e a szükséges alaptőkét összegyűjteni, örömet elhiszünk, hogy nem nagy bajba kerül, de mélyen meg vagyunk győződve egy ily lapnak mind kivihetetlenségéről, mind haszontalanságáról. Van-e oly kritikus, ki aláírja szerzőnk kritikai illemszabályait, melynek ama választott szerkesztő lesz képviselője? S ha lesz, nem olyat tesz-e, mi által lemond véleményyszabadságáról, sőt írói egyéniségéről is? Az az úgynevezett élesség és epéskedés, melyet ti korlátozni akartok, nem valami külsőség, hanem a benső egy része. Változtassátok meg, s a gondolat is meg fog változni. A kritikusnak is, mint minden írónak, ha valóságos irodalmi művet akar teremteni, szüksége van bizonyos felindulásra, lelkesülésre, melyet tárgyától vesz, s tárgyára sugározta vissza. Ti e lelkesülést akarjátok tőle elvenni, hogy üres conventionalis hangulatot erőltessetek rá. S miért? Hogy ne álar-

czozhassa le a nyegleséget, ne bélyegezhesse meg az erkölcstelen irányt, ne tehesse nevetségessé a tudatlanságot és gőgöt s mi egy római imperátorral szemben is szabad volt, ne háborgathassa éles hangjával az ünnepelt írók diadalmenetét. Miért akarjátok csak a kritikust korlátozni? A politikai hírlapírót, a parlamenti szónokot, a történetírót sem kellene felednetek. Állítsatok ide is felügyelőt, ki ne korlátozza ugyan a szabad véleményt, de szigorúan ügyeljen fel illemszabályaitok megtartására, s meglássátok, mi fog kikerülni. A modor korlátja szükségeskép a vélemény korlátjává válik. Tacitus epés rágalmozó lesz, az angol sajtó szemtelen pasquil-gyár. Macaulay durva sértegető, s műveik máglyára kerülnek. Ferdítés és gyanusítás, fogja mondani szerzőnk. Csak logikai következtetés. Egyébiránt jól tudjuk, hogy szerzőnk nem kívánja elve ily szigorú alkalmazását; a mellett azt sem bánja, ha más lapba akármit, s akár-hogy írnak is a kritikusok, csak az ő tervezett lapjától vonúljanak félre. De akkor hová lesz a lap fenhéjázó programja, mely épen a különböző nézeteket akarja a közjóra egyesíteni? Nem válik-e épen pártközlönyvé? Ime szerzőnk, midőn az irodalmi pártokat szándékszik feloszlatni, egy irodalmi párt, talán saját pártja szervezésén munkál.

Azonban tegyük fel, a mi lehetetlen, hogy

kritikusaink aláírják szerzőnk illemszabályait. Meg lesz-e ez által minden nyerve? Még valami is alig. Az erős ragaszkodás és munkakedv csak oly vállalat körül fejlődhetik ki, hol ugyanazon elv lelkesíti a dolgozótársakat. A szerkesztésnek csak ott van értelme, hol valamely tudományos vagy politikai irány szolgálatáról van kérdés. A mi mindennek képviselője akar lenni, semmié sem lesz, a hol senki sem felelős, ott mindenki közönyös. A mindennemű vélemény képviselése fölteszi a korlátoltság és kézzel fogható balirányok képviselését is. A szerkesztő kénytelen lapjába majd minden cikket fölvenni, különben a pártosság jogos gyanújába esik, minden kritikust egyenlően díjazni, mi egyre megy a verseny megfojtásával s a tehetség lehangelésével. S ennyi rossz mi jó érdekében fog történni? Csak azért, hogy a közönség valamely művet minden szempontból bemutatva, bírálva, méltatva láthasson, még a korlátozottság szempontjából is. Lesz-e ez jó hatással a közönségre? Fogja-e szélesbíteni látkörét és szilárd alapra fektetni meggyőződéseit? Bajosan. Eszköze lesz az eszmék anarchiájának, az érzület nihilismusának, melyekre közönségünk különben is hajlandó. Annyi különböző irányt egyetlen lapnak lehetetlen lévén jól szolgálni, egyet sem szolgálhat s hozzá szoktatja a közönséget a határozatlanhoz. Meg-

fosztja az irodalmat a forrongó küzdelmek azon jótékony eredményétől, melyet csak a különböző irányok teljes és erélyes képviselete nyújthat, tehát az összes journalistika. S vajon kivihető-e? Teljességgel nem. Sok vélemény nem fog találni méltó képviselőre, nem is említve, hogy némely véleményárnyalatot már magok a lap illemszabályai is kizárnak. Néhány kritikus, meglehet a jelesb és komolyabb tehetségek, meglehet a középszerűek és nyeglék, meglehet vegyesen a pártárnyalatok szerint, csakhamar túlsúlyra vergődnek, a szerkesztőt is magokkal ragadják, a többi elkedvetlenedve szétoszlik és újra pártközlönyt fogunk nyerni. S miért ne? Miért gyűlölnők a párt eszméjét, midőn mindenikünk, még azok is, kik tagadják, többé-kevésbbé valamely párthoz tartozik politikában, tudományban, irodalomban egyaránt. A pártatlanság és pártosság balfogalmából származik minden baj. A pártatlanság alatt nem lehet mást érteni, mint az igazság őszinte keresését, s az ez alapon emelkedő erős meggyőződést. Tehetünk-e róla, hogy meggyőződésünk egy s más ügynek vagy személynek kedvezőtlen, hogy a közönség helyeslésével vagy hibáztatásával találkozik, hogy végre az idő tévedéssé deríti ki azt, mit igaznak hittünk s igazsággá, mit a közvélemény tévedésünknek képzelt? Vizsgálódni, bonczolni tehetségünk szerint, lelki-

ismeretesen, kimondani meggyőződésünket jó hiszemben, ennyi mindaz, a mit egy írótól, kritikustól követelhetni. Ennyi az ő pártatlansága, sem több, sem kevesebb. A pártatlanság divatos fogalma a maga valódi értelmére visszavive nem egyéb, mint a meggyőződés hiánya: tehát vagy a tehetetlenség érzete, vagy a skepticismus elve. S ha még csak ez volna! Ennél több. Rendesen sürgetése oly meggyőződés elfogadásának, melyet éppen hibáztatunk. Oh ti pártatlan írók és kritikusok, szeretnők már egyszer látni, hogyan irtok ti, fogalmatok szerint, pártatlanul? Mutassatok példákat, mutassatok meg, a mi lehetetlen és mi követni fogunk.

Az elvek küzdelmét, az erős meggyőződést, a párthoz tartozást csak a korlátozottság bélyegezheti pártossággá. A pártosság az igazság nem őszinte keresése, midőn az elv vagy személy, szóval a párt érdekében, ferdítés vagy mellőzés által, meghamisítjuk a tényeket s a meggyőződést képmutatással vegyítjük. Jól tudjuk, hogy a küzdelem heve nem egyszer ragadja túl a pártokat, s rendszerint egymást teszik többé-kevésbé erkölctelenné, de az emberi dolog e tökéletlenségét mindenütt föl találhatni a nélkül, hogy azért okunk volna lemondani rólok. A pártosság is szenvedélyeink önzéséből és erőszakosságából foly, mint majd minden hibánk és bűnünk, de a

szenvedélyek mérséklete épen úgy nem egy a szenvedélyek kiirtásával, mint különbözik a pártosság hibáztatása a pártok eltörlése vágyától. Ki a párt eszméje ellen vív *don quijotei* harczot, az emberiség fejlődését akarja megakadályozni, ki a pártosság fogalma alá mer sorozni minden mély és őszinte meggyőződést, az emberi hitet gyalázza meg s a hitetlenséget dicsóíti. E mellett a pártatlanságtól a pártosságig mennyi fokozat van, melyek szintén megkülönböztetést igényelnek. Hány őszinte lelkesülést látunk, mely a nélkül, hogy akarattal ferdítene, korlátozottságában mindenütt csak szeretni vagy gyűlölni, bámulni, vagy gyalázni tud s néha mégis hitetni képes. Hány nagy tehetség jelleme bizonyos elfogultság, egyoldalúság, melynek forrása sem korlátoltság, sem vak szenvedély, sem képmutatás, hanem az elvek esőkönyössége, túlszigora, a hangulat önelragadtatása s némely esetleges körülmény, melyek hatásától oly nehezen menekülhetni! Mit árt mindez? Az irodalom folytonos küzdelmek hánykódása, hol minden hatásra a legszabadabb fejlődésben következik ellenhatás. A mi önkénynek látszik, az az eszmék ereje, a mi igazságtalanságnak, az az igazságérti küzdelem. A legellenkezőbb eszmék, a legeltérőbb vélemények egymást egészítik ki, a legkülönbözőbb szellemű és erejű írók egymás gyöngeségeit pótolják s a mi

még fönmarad, mindig ki szokta egyenlíteni az idő. Szerzőnk egyetlen lap által akarná véghezvitetni, a mi egy egész irodalom és hosszú idők munkája. Nem egy-e ez Ómár kalifa okoskodásával, ki, a monda szerint, a korán kedveért égette meg az alexandriai könyvtárt? Szerzőnk kétségbeesve kiált föl: a kritika az egész irodalmi és művészi világban pártkérdéssé vált. De lehet-e, volt-e ez valaha máskép? Az ellenkező sürgetése nem annyi-e, mint azt kívánni, hogy minden ember egyformán gondolkozzék? Szerzőnket elkese-ritik a pártok kicsapongásai. De következik-e ebből, hogy elfojtsuk a pártokat vagy legalább megbénítsuk?

Mi nem védjük a kicsapongásokat. A pártosság valóban nem óhajtható dolog, de van ennél valami rosszabb is, s ez a pártok hiánya. Épen ez szépirodalmunk baja. Szépirodalmi lapjaink, sőt a nagyobb lapok irodalmi része is, egészen szerzőnk kívánata szerint vannak szerkeztve. Nem igen képviselői elvnek, pártnak s e tekintetben alig van valami színezetök. Szerkesztésök titka minél több népszerű író gyűjteni össze, ha mindjárt egymástól a legeltérőbb elvűek is, minél lármásabb programot bocsátani szét, minél változatosabb, de ritkán következetesen s az irodalom szükségéhez képest tölteni be a rovatokat s néha úgy szolgálni a közönséget s az írótar-

sakat, mint a hogy cseléd szolgálja urát. Mindenütt csak különböző csoportozatokat, kottériákat látunk, kiket személyes rokonszenv vagy érdek fűz össze, de semminemű határozott irodalmi elv és küzdelem. A meggyőződés küzdelmét, az elvek polémiáját sehol sem látjuk szépirodalmunkban, vagy legfeljebb kivételkép, akkor is inkább egyes író, mint valamely lap részéről. Mi más képet mutat nyelvészetünk vagy — kivált az őstörténeti kérdéseket illetőleg — történetirodalmunk! Mily élesen küzdenek itt a pártok s aránylag mennyi haladást látunk csak tíz év óta is. Mi nagy a különbség e tekintetben szépirodalmunk múltja és jelene közt! Mennyi mozgalom fejtett ki koronkint Kazinczytól napjainkig. A szenvvedély néha egész a pasquillig elragadta a pártokat, de legalább hittek valamiben, küzdöttek valamért s nem eredmény nélkül. Most szépirodalmi lapjaink épen oly kevésbé követnek, mint védnek valamely határozott irányt. Ha összevetjük úgynevezett bírálataikat, sokszor a legellenkezőbb, egymást kizáró szép-tani elvekre bukkanunk. Hát még ott, hol a költészet nagy erkölcsi és társadalmi elvekkel ölelkezik, mennyi ellenmondás! Ma épen oly jó hiszemben materialisták, mint holnap idealisták, most épen úgy védői a társadalomnak, mint megtámadói máskor. Jól tudjuk, hogy a fásult elégületlenség, az epés túlszigor vád-

jait vonjuk magunkra, de vajon fásult-e az, ki meggyőződést és pártokat sürget, vajon túlszigor-e az, midőn csak némi eszmét, némi irányt követelünk, s megelégszünk, bárminő legyen is! Valóban követelésünk szerény és önzéstelen, a legkevesebb, mit írótól követelhetni. Ne mondjatok le rokon- és ellenszenveitekről, csak emeljétek pártokká kotteriáitokat, ne szeressétek, ne kövessétek kritikusatokat, de tegyétek őket semmivé egész erőtökből. Hagyjatok föl valahára léha és képmutató vádjaitokkal. Állítsatok véleményt véleménynyel, küzdelmet küzdelemmel szembe! Bármelyik fél győz, csak irodalmunk fog nyerni, melyhez elvégre is mindnyájan egyforma forrón ragaszkodunk.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	I
Kazinczy Ferencz	3
Pákh Albert	31
B. Eötvös József	49
Toldy Ferencz	85
Kriza János	115
Szigligeti Ede	133
B. Kemény Zsigmond	159
Csengery Antal	191
Arany János	225
Kölcsey Ferencz	285
Vörösmarty Mihály	309
Gróf Széchenyi István utolsó évei	333
Gróf Széchenyi István mint író	369
B. Jósika Miklós	405

M

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
